

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία 'Επιθεώρηση • 'Οκτώβριος 2001 • τεύχος 93 • δρχ. 1000 • € 2,93

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Οκτώβριος 2001
τεύχος 93 • δρχ. 1000/2,93 ευρώ 3

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα 30
Έτήσια (12 τεύχη): 10.000 δρχ./29,3 ευρώ
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ./14,6 ευρώ 15
Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ./22 ευρώ 22
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ./44 ευρώ → 50

Ευρώπη 36
Έτήσια (12 τεύχη): 12.000 δρχ./35,2 ευρώ

Άλλες χώρες 45
Έτήσια (12 τεύχη): 15.000 δρχ./44 ευρώ

Τραπεζικός Λογαριασμός:
Άγγελος Έλεφάντης
Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48 (παρακαλούμε να
αναγράφεται τό όνομα του
καταθέτη)
ή
μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Αθήνα 11472
τηλ. 6470079 & fax: 6470696
e-mail: poliths@otenet.gr
Έκτύπωση: Αφοί Χρυσσοχού
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

12 36.
3

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Άναστασία Ζήση, Χρόνιοι ψυχικά πάσχοντες και
κοινωνική έπανάταξη 5

Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Τό ισλάμ
μπροστά στην παγκοσμιοποίηση 9
Άγγελος Έλεφάντης, Όχι στον πόλεμο 16
Γιώργος Μαργαρίτης, 28 Οκτωβρίου 1940.
Με τό χαμόγελο στον πόλεμο 19
Ρένα Ζαμάρου, Θέατρο και ποίηση
στό έργο του Α. Έμπειρίκου 28

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Τζίνα Πολίτη, Liber Mundi - Theatrum Mundi:
Ό άναγνώστης Άμλετ της Μυρτώς Ρήγου 36
Κώστας Βούλγαρης, Στά ριζά της Σιωπής.
Σκέψεις πάνω σ' ένα ποίημα 42
Δημήτρης Κυρτάτας, Έπιστροφή στον Όροδότο.
Γιά τίς μεταφράσεις Όροδότου
του Δ. Μαρωνίτη 44
Νίκος Φίλης, Κώστας Βούλγαρης,
Στό όνειρο πάντα ή Πελοπόννησος 47
Τασούλα Καραγεωργίου, Κική Δημουλά,
Νά άντέξεις είναι τό ζητούμενο
κι όχι νά καταλάβεις 48

Έξώφυλλο: Γιάννης Μόραλης, Ό Ζωγράφος μέ τη γυναί-
κα του, 1942-43, λάδι σέ μουσαμά, 1.48x074.

Χρόνιοι ψυχικά πάσχοντες καί κοινωνική ἐπανάταξη

Ἄπό τά μέσα περίπου τοῦ 18ου αἰώνα οἱ ψυχικά πάσχοντες ἀπομακρύνονται ἀπό τό δημόσιο κοινωνικό βίο καί ἐγκλείονται σέ μεγάλα ἰδρύματα, γνωστά ὡς Γενικά Νοσοκομεῖα. Τό 19ο αἰώνα οἱ ψυχικά πάσχοντες ταξινομοῦνται καί τυποποιοῦνται σέ κατηγορίες ψυχικῶν νοσημάτων, ἐξετάζονται, περιορίζονται, λοβοτομοῦνται καί καταστέλλονται ἀπομονωμένοι σέ ψυχιατρικά ἰδρύματα. Στά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '50, μολονότι στίς περισσότερες χῶρες τοῦ κόσμου οἱ ψυχικά πάσχοντες συνεχίζουν νά εἶναι ἀντιμέτωποι μέ τόν ἀποκλεισμό, τήν καταστολή καί τήν ἀπάνθρωπη μεταχείριση, ἀρχίζει—καί θεσμικά— ἡ ἀναγνώριση τῆς ἀτομικῆς τους ὑπαρξῆς μέ ἀναφαίρετα δικαιώματα καί τῆς ἀνάγκης ἀντιμετώπισης τῶν δυσκολιῶν τους μέσα στό φυσικό τους περιβάλλον. Τό κίνημα τῆς ἀντιψυχιατρικῆς, οἱ ἐπιστημονικές ἐξελίξεις, κυρίως στή φαρμακολογία, ἀλλά καί πολιτικο-οικονομικές ἐξελίξεις θά κατευθύνουν σέ μεγάλο βαθμό μιά ἀπό τίς σημαντικότερες κοινωνικές ἀλλαγές τοῦ αἰώνα: τό πέρασμα ἀπό τόν ψυχιατρικό ὀλοκληρωτισμό τοῦ ἰδρυματικοῦ ἐγκλεισμοῦ στήν κοινοτική ψυχοκοινωνική φροντίδα τῶν ἀτόμων μέ χρόνιες καί σοβαρές ψυχικές διαταραχές. Ἡ μετάβαση αὐτή σηματοδοτεῖ τή συρρίκνωση τοῦ κυρίαρχου ρόλου τοῦ ψυχιατρικοῦ ἰδρύματος καί τήν παράλληλη ἀνάπτυξη ὑπηρεσιῶν ὑποστήριξης μέσα στό φυσικό περιβάλλον τῆς κοινότητος καί τῆς κοινωνίας εὐρύτερα.

Σήμερα, παρά τίς σημαντικές ἐξελίξεις στήν παροχή ὑπηρεσιῶν ψυχοκοινωνικῆς φροντίδας—μείωση τῶν νοσηλευομένων στά ψυχιατρεῖα, ἀνάπτυξη κοινοτικά προσανατολισμένων δομῶν ψυχοκοινωνικῆς καί ἐπαγγελματικῆς ἀποκατάστασης (ξενῶνες, προστατευόμενα διαμερίσματα, οἰκοτροφεῖα, ἐργαστήρια ἐπαγγελματικῆς κατάρτισης), δημιουργία καί λειτουργία Κέντρων Ψυχικῆς Ὑγείας, ψυχιατρικῶν τμημάτων βραχείας νοσηλείας σέ γενικά νοσοκομεῖα—, τά ἄτομα μέ χρόνιες καί σοβαρές ψυχιατρικές δυσκολίες εἶναι ἀντιμέτωπα μέ τή φτώχεια, τήν κοινωνική ἀπομόνωση, τήν ἀνεργία, τήν ἄνιση μεταχείριση στήν παροχή ὑπηρεσιῶν, τό στίγμα καί τήν κοινωνική διάκριση ἀφήνοντας ἔτσι τό ζήτημα τῆς οὐσιαστικῆς κοινωνικῆς τους ἐπανάταξης ἀνοιχτό.

Ἄπο ἐθνικός σχεδιασμός γιά ψυχιατρική μεταρρύθμιση στήν Ἑλλάδα μέ τήν ὑλοποίηση τοῦ 10ετοῦς προγράμματος «Ψυχαργῶς» καί ἡ ἀνακήρυξη τοῦ

τρέχοντος ἔτους ὡς Παγκόσμιου Ἔτους γιὰ τὴν Ψυχικὴ Ὑγεία, ἀφήνουν πολλὰ περιθώρια γιὰ προβληματισμό, παρεμβάσεις καὶ ἀνταλλαγὴ θέσεων ὄχι μόνο στό ἐσωτερικό τῆς ἐπιστημονικῆς κοινότητας τοῦ πεδίου τῆς ψυχικῆς ὑγείας ἀλλὰ καὶ στὰ πλαίσια ἑνός εὐρύτερου κοινωνικοῦ διαλόγου.

Τὰ δημοσιεύματα στόν ἡμερήσιο τύπο γιὰ ἀρνητικές ἀντιδράσεις τῆς κοινότητας στή δημιουργία στεγαστικῶν δομῶν φιλοξενίας καὶ ἀποκατάστασης πρώην ψυχιατρικῶν νοσηλευομένων (ξενῶνες) μέ χαρακτηριστικό παράδειγμα τίς βίαιες ἀντιδράσεις στή Νέα Λάμψακο τῆς Εὐβοίας (Νέα, 01.02.2001) εἶναι ἐνδεικτικές τοῦ κοινωνικοῦ στίγματος πού συνοδεύει τὴν ψυχικὴ διαταραχή. Οἱ κάτοικοι στή Νέα Λάμψακο ὄχι μόνο συγκεντρώθηκαν ἔξω ἀπὸ τὸ ξενώνα διαμαρτυρόμενοι γιὰ τὴν ἐγκατάστασή του, ἀλλὰ παρεμπόδισαν τὴ μεταφορά τροφίμων καὶ τὴν τροφοδοσία τοῦ κτιρίου μέ καύσιμα ὑποστηρίζοντας πῶς οἱ «ἀσθενεῖς» τοῦ ξενώνα εἶναι «ἐπικίνδυνοι». Πολλαπλές ἦταν καὶ οἱ κινητοποιήσεις τοῦ δημάρχου καὶ τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου Κορυδαλλοῦ μέ αἴτημα τὴν ἀπομάκρυνση στεγαστικῆς δομῆς ἀποκατάστασης πρώην χρονίων ψυχιατρικῶν νοσηλευομένων. Ἐκαναν αἴτηση ἀσφαλιστικῶν μέτρων κατὰ τοῦ ψυχιατρείου «Δρομοκαῖτειο» προκειμένου νὰ διακοπεῖ ἡ λειτουργία τοῦ ξενώνα ἐνῶ ἀποφάσισαν τὴν ἀπαλλοτρίωση τῶν κτιρίων πού στεγάζουν τοὺς δύο ξενῶνες (Αὐγή, 14.02.2001, 12.04.2001, 19.06.2001). Οἱ ἀντιδράσεις αὐτές ἐγείρουν κρίσιμα ἐρωτήματα ὅπως: πῶς αὐτές μποροῦν νὰ ἐρμηνευθοῦν καὶ πῶς μποροῦν νὰ ἐξαλειφθοῦν δεδομένου ὅτι βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν οὐσιαστικὴ κοινωνικὴ ἐπανένταξη τῶν ψυχικά πασχόντων ἀποτελεῖ ἡ ἀποδοχὴ τους ἀπὸ τὴν κοινότητα.

Οἱ ἀρνητικές αὐτές κοινωνικές ἀντιδράσεις δέν ἀποτελοῦν ἐλληνικό φαινόμενο ἀλλὰ σέ πολλές χῶρες τοῦ κόσμου ἡ λειτουργία τέτοιων στεγαστικῶν δομῶν ἔχει καθυστερήσει λόγω τῆς ἀντίθεσης τῶν κατοίκων νὰ τίς δεχτοῦν στίς γειτονίες τους. Γιὰ παράδειγμα στό Χόνγκ Κόνγκ ἐξαγριωμένοι κάτοικοι χρησιμοποίησαν κάμερες γιὰ νὰ παρακολουθοῦν τίς κινήσεις τῶν ἐνοίκων τοῦ ξενώνα. Τίς περισσότερες φορές, οἱ ἀρνητικές αὐτές κοινωνικές ἀντιδράσεις ἀποδίδονται σέ προκατάληψη, ἀρνητικά στερεότυπα καὶ σέ συνειρμούς σύνδεσης τῆς ψυχικῆς διαταραχῆς μέ τὴν ἐπικινδυνότητα. Ἕνας μέσος πολίτης θεωρεῖ πῶς οἱ ψυχικά πάσχοντες εἶναι ἄτομα ἀναξιόπιστα καὶ βίαια. Οἱ ἀρνητικές αὐτές εἰκόνες πού συνήθως προκύπτουν ὡς ἀντίδραση σέ ὅτι-δήποτε εἶναι ἀποκλίνον ἢ διαφορετικό ἐνισχύονται καὶ ἀναπαράγονται ἀπὸ τὰ μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης τὰ ὁποῖα πέρα ἀπὸ τὴ χρήση στιγματογόνου γλώσσας ἀποδίδουν συχνά λαθεμένα βίαιες ἢ ἐγκληματικές πράξεις σέ «ψυχοπάθεια».

Σ' αὐτό τὸ πλαίσιο ἐρμηνείας, ὅτι δηλ. οἱ ἄπλοῖ πολῖτες μέσα στό χρόνο

ἔχουν ἐκτεθεῖ σέ ἀρνητικά στερεότυπα καί μύθους ἐπικινδυνότητας πού οἱ πολιτιστικές καταβολές ἀλλά καί ἡ ἴδια ἡ παραδοσιακή ψυχιατρική προώθησαν καί πού τώρα ἐπιβαρύνονται ἀπό τά ΜΜΕ, οἱ ὅποιες ἀρνητικές κοινωνικές ἀντιδράσεις εἶναι περίπου ἀναμενόμενες. Ἐπομένως, οἱ ἐρμηνεῖτες καί οἱ ἀναλύσεις δέ θά πρέπει ἀποκλειστικά νά ἐντοπίζονται σέ προσωπικά χαρακτηριστικά τῶν πολιτῶν («προκατάληψη») ἀλλά στήν ἀπουσία συστηματικῆς ἐφαρμογῆς ἑνός ἐθνικοῦ σχεδίου ἀγωγῆς καί προαγωγῆς ψυχικῆς υἰείας πού θά ἀποβλέπει στόν ἀποστιγματισμό τῆς ψυχικῆς διαταραχῆς, στήν καταπολέμηση τῶν ἀρνητικῶν κοινωνικῶν ἀντιδράσεων καί στήν προβολή θετικῶν προτύπων συμπεριφορᾶς πού θά προωθοῦν τήν ψυχική υἰεία τοῦ ἀτόμου. Ἡ ψυχική υἰεία ἀποτελεῖ μέρος τῆς δημόσιας υἰείας καί ἀφορᾶ τόν κάθε πολίτη δεδομένου ὅτι ὁ καθένας ἀπό ἐμᾶς μπορεῖ νά ἐμφανίσει σέ κάποια φάση τῆς ζωῆς του ψυχική διαταραχή ἐνῶ μέσα στίς ἐπόμενες δύο δεκαετίες ἡ κατάθλιψη ἀναμένεται ὅτι θά ἀποτελέσει τή δεύτερη σημαντικότερη αἰτία κοινωνικῆς ἀνικανότητας.

Οἱ πολίτες ἔχουν φτωχές ἤ καί διαστρεβλωμένες γνώσεις σέ θέματα ψυχικῶν διαταραχῶν καί ἐπιπλέον εἶναι ἐκτεθειμένοι σέ ἀρνητικά μηνύματα τῶν ΜΜΕ. Ἀποτελεῖ, ἐπομένως, ἀνάγκη νά ἀποκατασταθοῦν αὐτές οἱ διαστρεβλωμένες ἀπόψεις μέ ἐμπειρικά στοιχεῖα καί δεδομένα ὅπως ὅτι οἱ ψυχικά πάσχοντες εἶναι πῶς συχνά θύματα ἐγκληματικῶν δράσεων παρά δράστες καί πῶς ἡ μέχρι τώρα ἐμπειρία γειννίασης μέ ξενῶνες ψυχοκοινωνικῆς ἀποκατάστασης ἐπέφερε θετική ἀλλαγὴ ὄχι μόνο στίς κοινωνικές στάσεις καί ἀντιλήψεις ἀλλά καί στίς ἀλληλεπιδράσεις μεταξύ πασχόντων καί κοινότητας.

Πέρα ἀπό τήν αὐτονόητη ἀνάγκη γιά αὔξηση τῶν πόρων καί τῶν χρηματοδοτήσεων στόν τομέα τῆς ψυχικῆς υἰείας, ἡ οὐσιαστική ἐπανεξέταση τῶν ψυχικά πασχόντων στήν κοινότητα προϋποθέτει κοινωνική ἀλληλεγγύη ἀλλά καί τεχνογνωσία γιά τό σχεδιασμό καί τήν ὑλοποίηση ἑνός ἐθνικοῦ σχεδίου ἀποστιγματισμοῦ τῆς ψυχικῆς διαταραχῆς καί ἐξάλειψης τῶν ἀρνητικῶν κοινωνικῶν ἀντιδράσεων ἀπέναντι στοὺς ψυχικά πάσχοντες, ἀλλαγὴ τοῦ κώδικα ἐπικοινωνίας στά ΜΜΕ καί μιὰ ψυχιατρική ἰδεολογία πού δέ θά ἀντιμετωπίζει τόν ψυχικά πάσχοντα ὡς ἕνα σύνολο συμπτωμάτων ἀλλά ὡς ἕνα ἄτομο πού ἀντιμετωπίζει κάποιες ἰδιαίτερες δυσκολίες τίς ὁποῖες μέ τήν κατάλληλη ὑποστήριξη καί ἀγωγή μπορεῖ νά τίς διαχειριστεῖ. Γιά τήν οὐσιαστική τους ἐπανεξέταση, οἱ ψυχικά πάσχοντες χρειάζονται θετικούς ρόλους σέ ὅσο τό δυνατό πῶς φυσικό περιβάλλον καί ἐνεργό συμμετοχὴ τους σέ ὅλα τά δυνατά ἐπίπεδα ἑνός συστήματος ψυχικῆς υἰείας.

Ἀναστασία Ζήση

ΤΟ ΙΣΛΑΜ ΜΠΡΟΣΤΑ ΣΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ

του Δαμιανού Παπαδημητρίου

Οι αμερικανικές πολεμικές επιχειρήσεις που ξεκίνησαν πριν τρεις εβδομάδες έβγαλαν πολλούς αριστερούς από την άβολη θέση στην οποία βρίσκονταν το προηγούμενο χρονικό διάστημα μετά την 11η Σεπτεμβρίου, όταν οι Άμερικανοί είχαν μόνον δεχθεί το χτύπημα, δεν είχαν όμως ακόμα αντιδράσεις (στρατιωτικά) καθώς ασχολούνταν με τη συγκρότηση της αντιτρομοκρατικής συμμαχίας τους. Τώρα, μετά τους βομβαρδισμούς, είναι εύκολο για τον αριστερό να διαφοροποιηθεί από τους Άμερικανούς χωρίς να ταυτιστεί με το Ισλάμ και την τρομοκρατία. Καταδικάζω την τρομοκρατία αλλά διαφωνώ απόλυτα με τον τρόπο που οι Άμερικανοί την αντιμετωπίζουν –νά μιά απόλυτως σωστή και λογική τοποθέτηση που μās διαφοροποιεί από τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές, αλλά ταυτόχρονα κι ένας τρόπος να ξεφύγουμε από το «σέ τελευταία ανάλυση» δίλημμα με το οποίο θρυσκόμασταν αντιμετώπιζαμε προηγουμένως, όταν οι Άμερικανοί δεν είχαν ακόμα αντιδράσει. Γιατί τότε, καθώς δεν υπήρχε ακόμα το σκέλος «διαφωνώ με τον τρόπο που οι Άμερικανοί την αντιμετωπίζουν» δεν υπήρχε όδός διαφυγής από το «πρωταρχικό», το «φονταμενταλιστικό» δίλημμα ή με τον Μπίν Λάντεν ή με τους Άμερικανούς, το δίλημμα δηλαδή που σέ καλοῦσε να τοποθετηθείς με τή μιά ή με τήν άλλη πλευρά τής σύγκρουσης. Θά προσέθετα μάλιστα ότι ή τοποθέτηση του έαυτου μας δεν είναι μιά αυθαίρετη, βουλευσιαρχική πράξη, αλλά είναι εν πολλοίς δεδομένη «εκ καταγωγής» –γεννιόμαστε τοποθετημένοι σέ έναν κόσμο και ανατρέφουμε με τά πολιτισμικά του στοιχεία. Ακόμα κι αν αυτό τον κόσμο θέλουμε να τον υπερδοῦμε, να τον αλλάξουμε, να τον ανατρέψουμε, ξέρουμε ότι ο αυριανός κόσμος θά προκύψει μέσα από τά στοιχεία και τις αντιφάσεις του σημερινού.

Στήν «κοσμολογία» που μόλις εγκαινιάσαμε θά επανέλθουμε αργότερα, καθώς θά πρέπει να αιτιολογήσουμε κατά πόσον ή φύση τής σύγκρουσης και ή

φυσιογνωμία τών αντιμαχόμενων πλευρών είναι τέτοια που να απαιτεί τήν προσφυγή σέ έσχατες όντολογικές αναλύσεις. Ξαναγυρνώντας για τήν ώρα στα περί τής τοποθέτησής μας σέ σχέση με τή σύγκρουση (ένα δίλημμα που έχει διχάσει τήν Αριστερά και ιδίως τό Συνασπισμό τις τελευταίες μέρες), είναι ενδιαφέρον να δοῦμε τόν τρόπο που τοποθετούνται όχι οι μορφωμένοι, οι αρμόδιοι αλλά οι απλοί μουσουλμάνοι, φιλήσυχοι άνθρωποι που καμιά σχέση δεν έχουν με τόν Μπίν Λάντεν, από αυτούς που ζουν στήν Αθήνα και εκκλησιάζονται στο «τζαμί». Από τά λόγια αυτών τών ανθρώπων, οι όποιοι βεβαίως όλοι καταδικάζουν μέ αποτροπιασμό τά όσα έγιναν τήν 11η Σεπτεμβρίου, βγαίνει ένα συμπέρασμα: ότι παρόλη τήν καταδίκη του τρομοκρατικού χτυπήματος, αν οι Άμερικανοί κηρύξουν πόλεμο κατά τών αδελφών τους, δεν έχουν άλλη επιλογή από τό να ταχθούν κατά τών Άμερικανών. Αυτοί οι άνθρωποι ξεκινούν λοιπόν τήν τοποθέτησή τους λέγοντας αυτό που λέμε όλοι μας: «Δέν είμαι με τόν Μπίν Λάντεν, ούτε με τους Άμερικανούς». Συνεχίζουν όμως προκειμένου να τοποθετηθούν και σέ τελευταία ανάλυση. Σέ τελευταία ανάλυση λοιπόν, αν τό μαχαίρι φτάσει στο κόκαλο, αν γίνει πόλεμος, μακελειό, δεν έχουν άλλη επιλογή από τό να πάνε με τόν Μπίν Λάντεν. Να πάνε είναι λάθος λέξη: εκεί βρίσκονται, από κείνη τή μεριά γεννήθηκαν, από αυτή τή μεριά είναι τοποθετημένοι.

Αντίστροφα στήν Ελλάδα και σέ επίπεδο πολιτικών δυνάμεων και ομάδων, ή τοποθέτηση, ή άμεση πολιτική τοποθέτηση υπέρ του Μπίν Λάντεν απουσιάζει (τό ίδιο δεν ισχύει βέβαια για τις ατομικές τοποθετήσεις). Απ' όσο ξέρω ή μόνη ομάδα που με άμεσο τρόπο τοποθετήθηκε υπέρ του Μπίν Λάντεν ήταν μιά ομάδα φιλάθλων τής ΑΕΚ –αυτοί μάλλον για πλάκα τό έκαναν. Όλοι οι άλλοι αντιμετώπισαν τό δίλημμα «Μπίν Λάντεν ή Άμερικανοί» με μιά σειρά, ένα συνδυασμό, θέσεων και παύσεων, θέσεων και σιωπών, με

έναν κώδικα ψηφιακής επικοινωνίας όπου οι σιωπές είναι εξίσου σημαντικές με τις θέσεις για την αποκρυπτογράφηση του. Τό ΚΚΕ, για παράδειγμα, σιώπησε για τόν Μπίν Λάντεν και προτίμησε να διαδηλώσει κατά της αμερικανικής αντίδρασης, όταν μάλιστα αυτή δέν είχε ακόμα εκδηλωθεί. Θεωρώ ότι η τοποθέτηση του αυτή δέν συνιστά, τουλάχιστον έξ υποκειμένου, θέση υπέρ του Μπίν Λάντεν. Τό ΚΚΕ θέλει πολύ περισσότερο να μάς πει ότι είναι αντιιμπεριαλιστική δύναμη, άσκει αντιιμπεριαλιστική και άρα αντιαμερικανική πολιτική, αυτό ξέρει να κάνει και αυτό είναι ταγμένο να κάνει. Τά υπόλοιπα, ό Μπίν Λάντεν για παράδειγμα, είναι για τό ΚΚΕ ψιλά γράμματα, ένα πεδίο τό οποίο του είναι άγνωστο και έκτός της συλλογιστικής του, ένα ζήτημα άνευ ιδιαίτερης σημασίας συγκρινόμενο μέ τό ζήτημα του ιμπεριαλισμού. Τήν ίδια περίπου θέση (σιωπή για Μπίν Λάντεν, αντιπαλότητα μέ Άμερικανούς) είχαν και πολλές άλλες ομάδες της Άριστερας μέ τό πρόσθετο γνώρισμα ότι λόγω προσήλωσης

στην ιδέα της επαναστατικής πρωτοπορίας ή όπ... προχωράει μόνη της, χωρίς να περιμένει τήν κοινή πρόσ τήν επανάσταση ή πρόσ τήν προσομοίωσή της. Οι ομάδες αυτές άρνούνταν να καταδικάσουν τήν τρομοκρατία, πράγμα πού τό ΚΚΕ, αν πιεζόταν, θά μπορούσε να τό κάνει χωρίς δυσκολία.

Πιο ισορροπημένη, μέ δύο θέσεις ή έστω δύο άρνήσεις –πράγμα πού είναι τό ίδιο– και έν πάση περιπτώσει χωρίς σιωπές, μοιάζει να είναι ή θέση πού πήρε ό Συνασπισμός, ή άρνηση δηλαδή και του Μπίν Λάντεν και των Άμερικανών. Έχω ώστόσο τήν αίσθηση ότι ή παράλληλη άρνηση και των δύο πλευρών της σύγκρουσης χωρίς διαφοροποιήσεις, συνιστά στην προκειμένη περίπτωση άρνηση του ίδιου του διλήμματος, άρνηση εισόδου στα προβλήματα πού θέτει ή συγκυρία, κι έχει ως γνώμονα όχι τήν αντιμετώπιση του προβλήματος αλλά τήν καθαρότητα του τοποθετούμενου. Θά προσέθετα μάλιστα ότι σ' αυτή τήν ταυτόχρονη άρνηση, ή μία έκ των δύο πλευρών της σύγκρουσης, αυτή του

Μπίν Λάντεν, δέν αναγνωρίστηκε σωστά, αλλά καλύφθηκε κάτω από τόν γενικευτικό ὄρο «τρομοκρατία-τρομοκράτες». Μέ άλλα λόγια αυτό πού ὁ Χαρ. Φλωράκης ζητοῦσε ἀπό τό ΚΚΕ (ἕνα ἰσορροπημένο μέτωπο μέ ἀποστάσεις καί ἀπό τούς Ἀμερικανούς ἀλλά καί ἀπό τήν «τρομοκρατία»), ὁ Συνασπισμός τό εἶχε ἤδη πετύχει. Τό πρόβλημα εἶναι ὅτι ὁ χαρακτηρισμός τοῦ ἑνός πόλου τῆς σύγκρουσης ὡς τρομοκρατῶν –ή τρομοκρατία εἶναι ὡς γνωστόν μιά μέθοδος– ἀνάγει τό πρόβλημα σέ άλλα στερεότυπα, γνωστά ἀπό προηγούμενες δεκαετίες στήν Ἀριστερά (ὅταν ἔπρεπε νά πάρει τίς ἀποστάσεις της ἀπό τή δική της, τήν ἀριστερή τρομοκρατία) καί δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου ἀλοπροσανατολίζει τή σκέψη καί συσκοτίζει τό πρόβλημα, ἐφ' ὅσον δέν ἀπαντᾷ στό κυρίως ζητούμενο: ποιό εἶναι τό πρόσωπο, ποιό εἶναι τό πραγματικό πρόσωπο τῆς ἄλλης πλευρᾶς, τοῦ ἄλλου πόλου.

Χωρίς νά ἀπαντήσουμε σ' αὐτό τό ἐρώτημα, χωρίς νά μποῦμε στό βάσανο νά γνωρίσουμε ἕνα πρόσωπο,

μιά πλευρά τοῦ κόσμου μας, πού μέ τόνο κραυγαλέο, πρωτόγνωρο καί φρικιαστικό συνάμα τρόπο φώναξε στίς 11 Σεπτεμβρίου ὅτι εἶναι ἐδῶ παρούσα καί δρῶσα, ἡ ὅποια τοποθέτησή μας δέν ἔχει καμιά οὐσία καί καμιά ἀξία. Στίς 11 Σεπτεμβρίου ὑπῆρξαν ντουβάρια –σύμβολα τῆς ἀμερικανικῆς ἰσχύος πού γκρεμίστηκαν, ὑπῆρξε καί ἕνα γόητρο πού τσαλακώθηκε. Ὑπῆρξαν ἄνθρωποι, χιλιάδες ἄνθρωποι, πού σκοτώθηκαν. Ὑπῆρξαν καί «οἱ δράστες» πού προγραμματίζαν, πού «σπούδαζαν» τό θάνατό τους γιά δύο καί τρία καί περισσότερα χρόνια. Ποιοί εἶναι λοιπόν αὐτοί, ἀπό ποιόν κόσμο ἔρχονται καί τί θέλουν; Ποιός εἶναι ὁ ἀντίπαλός τους;

Θεωρῶ ὅτι ἡ ἀπάντηση σ' αὐτά τά ἐρωτήματα εἶναι τέτοια ὥστε, γιά νά ἐπανέλθω σέ ὅσα ἔγραφα στήν ἀρχή, νά μᾶς παραπέμπει, νά ἀπαιτεῖ τήν προσφυγή μας, σέ ἐσχατες ὄντολογικές, καταγωγικοῦ χαρακτήρα, ἀναλύσεις. Μέ άλλα λόγια θεωρῶ ὅτι διακυβεύονται ἀρκετά ἀπό τά πύο βασικά συγκροτητικά στοιχεῖα αὐ-

του πού είναι ο πολιτισμός μας και ότι η τοποθέτηση σε τέτοιου είδους θεμελιακά διλήμματα δεν μπορεί να είναι άσχετη και αυθαίρετη, τό αντίθετο μάλιστα, υπαγορεύεται από τή θέση μας σ' αυτό τόν κόσμο, τή θέση μας δηλαδή ως Ελλήνων και αριστερών. Είναι μιά θέση πού έχει μιά ιστορία, μιά εξέλιξη από πίσω της, αξίες πού κρατήθηκαν, πού αναπτύχθηκαν και άλλες πού πετάχτηκαν ή και άποτινάχτηκαν μέ άγώνες, όπας βέβαια και άλλες πού πρέπει να πεταχτούν ή να επικρατήσουν στό μέλλον. Όποιον όμως δεν μιλάει έτσι, όποιον δεν λαμβάνει υπ' όψη του τήν ιστορικότητα τής θέσης του, όποιον τοποθετείται ως «ούφο», έγω τουλάχιστον δεν τόν πιστεύω.

Γιά τούς ίδιους άφετηριακούς λόγους θεωρώ ότι στό δίπολο «ούτε μέ τούς μέν ούτε μέ τούς δέ» κατά τήν όποια έκδοχή και παραλλαγή του, όπως π.χ. κατά έκδοχή «δέν είμαι μέ τόν Μπίν Λάντεν -διαφωνώ μέ τόν πόλεμο τών Άμερικανών» πού είναι και ή θέση αυτού του κειμένου και του γράφοντος, οι δύο άρνήσεις δεν είναι τής αυτής ποιότητας, ούτε τής αυτής βαρύτητας: ο κόσμος του Μπίν Λάντεν μάς είναι πολύ πιο ξένος, πολύ πιο μακρινός έξελεκτικά και αξιακά, απ' ό,τι αυτός τών Άμερικανών. Ταυτόχρονα αυτός ο κόσμος μπορεί μέν να μάς είναι άγνωστος, αλλά αυτό κατά κανένα τρόπο δεν σημαίνει ότι τά ζητήματα πού θέτει, τό ζήτημα του ισλαμικού φονταμενταλισμού εν προκειμένω, είναι άσήμαντα, δευτερεύοντα, ζητήματα πού μπορούμε να τά παραβλέψουμε.

Νά μιλήσουμε λοιπόν για τήν άλλη πλευρά: από τίς 11 Σεπτεμβρίου και μετά όλοι μας, άλλος περισσότερο κι άλλος λιγότερο, ρουφάμε πληροφορίες, ξεφυλλίζουμε εγκυκλοπαίδειες, ταξιδιωτικούς οδηγούς, ανοίγουμε βιβλία, μαθαίνουμε για τόν Προφήτη, τούς χαλίφες, τή σούνα, τή σαρία, τά σύγχρονα και παλαιότερα ισλαμιστικά κινήματα κ.ο.κ. Άλλ' έχω τήν αίσθηση ότι, όσο χρήσιμος κι αν είναι όλος αυτός ο πλούτος γνώσεων και πληροφοριών, άλλιώς, πιο γενικά, θά πρέπει να μιλήσουμε, αν θέλουμε να κατανοήσουμε μέ τήν αυστηρότητα πού τής πρέπει τή διάκριση ανάμεσα στό νόμο τών ανθρώπων, ένα κοσμικό δίκαιο, και τό νόμο του Θεού.

Άπό τήν εποχή του ανθρώπου του Νεάντερταλ ταφικά εύρήματα φανερώνουν ότι οι νεκροί θάβονταν μαζί μέ κάποια έφόδια και υπάρχοντα, τρόφιμα, όπλα κλπ. Αυτό σημαίνει πίστη στή μετά θάνατον ζωή, πράγμα πού μέ τή σειρά του συνεπάγεται κάποιο είδος «θρησκείας», τή λατρεία κάποιας θεότητας. Ήδη ή απάντηση στό άφελές έρώτημα πώς τά εύρήματα αυτά παρέμειναν ως τίς μέρες μας χωρίς οι τάφοι να συληθούν εκείνη τή εποχή, φανερώνει ότι ο φόβος του Θεού, ή υποταγή στή θέληση, στό «νόμο» του Θεού, του κοινού θεού τών ανθρώπων, είναι ο πρώτος συνεκτικός παράγοντας έκκοινωνισμού του ανθρώπου. Σε μιά εποχή πού δεν υπάρχει κράτος και οργανωμένη

έξουσία, είναι ο φόβος και ή ύπακοή σε κάποιες υπερφυσικές, άόρατες δυνάμεις, σε κάποιον άόρατο τρίτο, πού επιτρέπει στους ανθρώπους να συνυπάρξουν. Οι Σουμέριοι φρόντιζαν μάλιστα αυτόν τόν άόρατο τρίτο να τόν καταστήσουν όρατό χτίζοντας τούς ναούς πάνω σε πανύψηλους πύργους, ώστε όλοι να αισθάνονται ότι ή θεότητα τούς παρακολουθεί. Είναι λοιπόν αυτός ο κοινός φαντασιακός τρίτος πού δημιουργεί τίς προϋποθέσεις για τήν ύπαρξη ανθρώπινης κοινότητας, πού «διατάσσει» τούς ανθρώπους αίροντάς τους από τό χάος τής άπουσίας κάθε οργανώντριας δύναμης.

Άλλά και στήν Αίγυπτο όπου υπάρχει κεντρική φαραωνική έξουσία, ο προσεταιρισμός του ιερατείου παραμένει άπαραίτητος ως ένοποιητικό, συγκροτητικό στοιχείο του βασιλείου, ενώ και ο ίδιος ο Φαραώ θεωρείται θεός, καθώς ο κοσμικός του νόμος θά ήταν πολύ άνίσχυρος χωρίς τό νόμο του θεού. Προχωρώντας δε κατά τά μέρη μας, διαπιστώνουμε ότι ήδη στήν εισαγωγή τής *Όδύσσειας*, οι θεοί συζητούν για τή μοίρα του Αίγισθου και του Όδυσσέα, τούς συγκρίνουν μεταξύ τους και μιλούν για τήν δίκαιη τιμωρία πού μετά από δική τους προειδοποίηση υπέστη ο Αίγισθος από τόν Όρέστη. Γίνεται λοιπόν φανερό ότι και στά όμηρικά χρόνια τό δίκαιο ή έστω τήν εκδίκηση για τήν άνομία, τό αποδίδουν μέν οι άνθρωποι αλλά ως θέλημα θεού. Οι θεοί εξακολουθούν να είναι τιμωροί και να επιβάλλουν τό «νόμο».

Μόνο στήν αρχαιοελληνική δημοκρατική και άριστοκρατική πόλη περνάμε στήν κοσμική θέσπιση και απόδοση του δικαίου, ή έστω περιοχών του δικαίου και βέβαια ή διαδικασία αυτή έκκοσμίκευσης, όπου από τό νόμο του θεού περνάμε στό νόμο του ανθρώπου βρίσκει τήν ολοκλήρωσή της στή Ρώμη σύν τοις άλλοις και για ένα πολύ ουσιαστικό λόγο: υπάρχει πλέον ένα άπέραντο αλλά και πανίσχυρο κράτος μέ τίς λεγεώνες του πανταχού παρούσες να μπορούν να έγγυηθούν και να αποδώσουν τό δίκαιο. Τά σέβας και ο φόβος άπέναντι στήν όρατή, τήν υλική έξουσία πού μπορεί πιά να βρίσκεται παντού, ακόμα και στήν πιο μικρή τρύπα, εκεί όπου παλιά μόνο ή θεότητα μπορούσε να εισχωρήσει, άπελευθερώνει ή, πιο σωστά, άποσπά εν μέρει τόν άνθρωπο από τό φόβο τής θεότητας, τή φοβία του υπερφυσικού. Ό Χριστιανισμός, πού γεννιέται και διαδίδεται στή ρωμαϊκή περίοδο καταμεσής, αναπτύσσεται σε ένα περιβάλλον όπου αρκετοί τομείς τών ανθρώπινων σχέσεων διέπονται από έκκοσμιευμένους κανόνες, προσαρμόζεται (όχι βέβαια χωρίς συγκρούσεις) σε αυτή τήν πραγματικότητα, τή δέχεται και αντί να αντιπαραβάλλει έναν ειδικό ανταγωνιστικό νόμο του θεού αντί του νόμου τών ανθρώπων, κηρύσσει τελικά μιά γενική ήθική πού συμπληρώνει, υποστηρίζει και νοσηματοδοτεί τόν κοσμικό νόμο. Παράλληλα και καθώς τό κράτος έχει αναλάβει τό στοιχείο τής επίγειας (τουλάχιστον) τιμωρίας, ή κοινωνική αναγκαιότητα του θεού-τιμωρού υποχωρεί, μέ άποτέλεσμα ή νέα θρησκεία να μπορεί να άφοσιωθεί σε αυτό πού οι

Χριστιανοί ονομάζουν τό κήρυγμα τῆς ἀγάπης. Αὐτή ἢ συνύπαρξη τοῦ Χριστιανισμοῦ μέ τό κοσμικό δίκαιο συνεχίζεται καί στήν Ἀνατολική Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία μέ ἀποτέλεσμα ἡ χριστιανική θρησκεία νά ἀναπτύσσεται κυρίως στά πεδία τῆς θεολογίας καί τῆς λατρείας.

Τό Ἰσλάμ, πού γεννιέται στίς ἀρχές τοῦ 7ου αἰώνα ἀπό τόν Μωάμεθ πού εἶναι Ἀραβας, ἐξαπλώνεται γρήγορα, μαζί μέ τήν ἀραβική κατάκτηση, στούς μή ἐλληνόφωνους κυρίως πληθυσμούς τῶν ἀνατολικῶν καί μεσανατολικῶν παρυφῶν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Τούτη ἡ ἐξάπλωση/κατάκτηση φέρνει τούς Ἀραβες μέσα σέ λίγες δεκαετίες δύο φορές μπροστά στίς πύλες τῆς Κωνσταντινούπολης (674, 717). Πρόκειται λοιπόν γιά μιᾶ ἐποχή κατά τήν ὁποία τό Βυζάντιο ἔχει ἐξασθενήσει, μιᾶ ἐποχή πού μεγάλες μάζες πληθυσμοῦ ἀποδεδιμεύονται, «χειραφετοῦνται», ἀπό τήν ἐξουσία του. Μέσα σ' αὐτές τίς συνθήκες ἡ νέα θρησκεία κηρῦσει μέ συνέπεια μιᾶ κοινωνία τοῦ «μή κράτους» (δηλαδή ἐν προκειμένῳ τοῦ μή βυζαντινοῦ κράτους), μιᾶ κοινωνία τοῦ θεοῦ, μιάν ἐν θεῷ ἀδελφότητα, ὅπου βασιλεύει ὁ ἀναλλοίωτος καί ἀπαράβατος νόμος τοῦ θεοῦ –πλάι-πλάι μέ κάποιες κοσμικοθρησκευτικές ἐξουσίες/δυναστείες, ὅπως τῶν Ὀμεγιαδῶν, πού ἀναλαμβάνουν τήν κοσμική καί ἰδίως τή στρατιωτική ἐκπροσώπηση πρὸς τά ἔξω (τό στρατιωτικό στοιχεῖο, τό «σπαθί», εἶναι τό μόνο ἴσως κοσμικό στοιχεῖο πού ἡ κοινωνία τοῦ Ἰσλάμ οὐδέποτε περιφρόνησε, ἢ παρέβλεψε καί ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη τό δίδυμο τοῦ μουλά-Ὀμάρ μέ τό κοράνι καί τοῦ Μπίν Λάντεν μέ τό Καλάσνικοφ στό χέρι, πού δλέπουμε σήμερα στήν τηλεόραση πάει πολύ μακριά πίσω στό χρόνο, ἀκόμα καί πρὶν τήν ἐμφάνιση τοῦ Ἰσλάμ).

Σέ ἀντίθεση βέβαια μέ προγενέστερες λατρεῖες ὁ νόμος τοῦ θεοῦ στή νέα θρησκεία δέν εἶναι γενικός καί ἀόριστος, ἕνας φόβος ἀπέναντι στό ἄδικο: τό Κοράνι, στό 114 κεφάλαια περιέχει ἐκτός ἀπό θρησκευτικές ἢ ἠθικές καί διατάξεις πού μιλοῦν γιά τό ντύσιμο, γιά τήν υγεία τῶν ἀνθρώπων, γιά τίς οικονομικές τούς σχέσεις, γιά ζητήματα ἀστικοῦ δικαίου, γιά ποινές κ.ο.κ. Εἶναι ἕνας «πλήρης» ἐπεξεργασμένος νόμος θεοῦ, ἕνας νόμος ἀνέγγιχτος, ἀναλλοίωτος πού θέλει νά καθορίζει ἀπ' ἄκρου σέ ἄκρο καί μέ πλήρη λεπτομέρεια τόν τρόπο πού πρέπει νά ζοῦν οἱ ἄνθρωποι: εἶναι θά λέγαμε ἕνας κώδικας ζωῆς.

Αὐτή ἡ ὑποκατάσταση (μέ ἐξαίρεση τή στρατιωτική λειτουργία) τῶν ἐσωτερικῶν λειτουργικῶν τοῦ κράτους ἀπό τή θρησκεία καί τούς λειτουργούς της, αὐτή ἢ ἄς τήν ποῦμε σχετική «ἐλλειψη τῆς ἀνάγκης τοῦ κράτους» σέ αὐτές τίς κοινωνίες, ἴσως μᾶς βοηθάει σέ ἕνα βαθμό νά καταλάβουμε τή μειωμένη ἀντίσταση πού πρόβαλε ὁ μουσουλμανικός κόσμος στήν εὐρωπαϊκή ἀποικιοκρατία, στό βαθμό πού οἱ ἀποικιακές-κρατικές δομές βρισκόνταν ἔξω ἀπό τόν τρόπο ζωῆς τῶν μουσουλμάνων, στό βαθμό δηλαδή πού ἡ μουσουλμανική κοινωνία δέν συναντοῦσε, δέν ἐνοιωθε τήν ἀπόλυτη ἀ-

ναγκασιότητα τοῦ κράτους καί ἐπομένως τοῦ δικοῦ της κράτους. Μποροῦμε ἀκόμα ἔτσι νά κατανοήσουμε καί τόν παναραβισμό, τήν αἴσθηση γιά μιᾶ ἐνιαία κοινωνία τοῦ θεοῦ πέρα καί πάνω ἀπό τά σύνορα τῶν ἐθνικῶν κρατῶν (πού εἶναι ἕνας δευτερεύων διαχωρισμός ἐφ' ὅσον δέν διαχωρίζει κοινωνίες), τήν ὁποία ἔχουν ὅλοι οἱ μουσουλμάνοι.

Ὁ Α. Ἐλεφάντης περιέγραφε στό *Ἐνθέματα* τῆς *Αὐγῆς* τήν κρίση καί τή χρεοκοπία τῶν ἐθνικῶν κρατῶν στό μουσουλμανικό κόσμο, ἀκόμα καί ἐκείνων τῶν κρατῶν πού δέν ἦταν ἀπλά κληροδοτήματα τῆς ἀποικιοκρατίας ἀλλά προέκυψαν μέσα ἀπό ἐθνικοαπελευθερωτικά, ἀντιαποικιοκρατικά κινήματα. Φαίνεται, ὅπως ἄλλωστε μαρτυρεῖ καί ἡ ἀπουσία σοβαρῶν λαϊκῶν δημοκρατικῶν ἢ καί ἀστικοδημοκρατικῶν κινήματων καί ἐπαναστάσεων σέ αὐτές τίς χῶρες (ἐπαναστάσεων πού ἔχουν πάντοτε ὡς ἐπίδικο ζητούμενο τό κράτος), ὅτι γιά τή μεγάλη μάζα τοῦ λαοῦ δέν εἶναι τό κράτος τό κομβικό ἐκεῖνο σημεῖο στό ὁποῖο συναρθρώνονται οἱ κοινωνικές σχέσεις, καί μέ αὐτή τήν ἐννοια τό αἶτημα τῆς δημοκρατίας, ὡς τό κατ' ἐξοχήν κοσμικό αἶτημα, ἀπουσιάζει σέ μιᾶ κοινωνία πού ἔχει μάθει νά ζεῖ στόν ἀναλλοίωτο νόμο τοῦ θεοῦ: μέχρι σήμερα οἱ μουσουλμάνοι δέν ἔχουν (καί δέν ἔχουν ἀναζητήσει) τήν ἴδια ὑπαρξιακή σχέση μέ τό κράτος πού ἔχει ὁ δυτικός ἄνθρωπος. Ἐτσι τό κράτος καταλήγει τελικά νά πέφτει στό χέρι δικτατόρων, στρατοκρατῶν, ἢ ἐπιμέρους ἐλίτ πού ἐξυπηρετοῦν μεμονωμένα συμφέροντα, ἀνθρώπων οἱ ὁποῖοι ἂν δέν εἶναι, στό τέλος ἐνδύονται τή στρατιωτική περιβολή ὥστε νά ἀνταποκρίνονται στήν παραδοσιακή ἀντίληψη περί κοσμικότητας πού εἶναι τό σπαθί πλάι στό Κοράνι. Δέν χρειάζεται νά πᾶμε μακριά στό Ἰράκ: ἀκόμα καί στή γειτονική μᾶς Τουρκία ἂν κοιτάξουμε θά ἀναγνωρίσουμε ἀμέσως τούς δύο πόλους τῆς «συγκρουσιακῆς συνύπαρξης»: τό στρατό, δηλαδή τό Ἐθνικό Συμβούλιο Ἀσφαλείας, καί τό κόμμα τῶν ἰσλαμιστῶν.

Ἄλλ' ἂν μείνουμε στή παραπάνω περιγραφή, δηλαδή τῆς συνύπαρξης μιᾶς κρατικῆς ὀλιγαρχίας ἀπό τή μιᾶ, πού νέμεται καί τόν ἐγκόσμιο πλοῦτο, καί μιᾶς ἐν θεῷ κοινωνίας ἀπό τήν ἄλλη πού ἀδιαφορεῖ μέσα στήν ἀπέραντη εὐτυχία της γιά τά ἐγκόσμια καί τό κράτος, κινδυνεύουμε νά ἔχουμε μιάν ἄκρως διαστρεβλωμένη εἰκόνα τοῦ μουσουλμανικοῦ κόσμου. Ἀκόμα καί μιᾶ σύντομη ταξιδιωτική ἐμπειρία σ' αὐτές τίς χῶρες καί μιᾶ πρόχειρη ἐπικοινωνία μέ τούς ἀνθρώπους θά μιᾶς βεβαιώσει αὐτό πού ἤδη γνωρίζουμε, ὅτι ὁ μέσος μουσουλμάνος, ἡ μεγάλη πλειοψηφία τοῦ κόσμου, δέν ἀμφισβητεῖ βέβαια τή θρησκεία καί τήν παράδοσή του (ὅπως ἄλλωστε δέν τήν ἀμφισβητοῦν οἱ Ἕλληνες), ἀλλά νοιάζεται γιά τή ζωή του, γιά τό ψωμί του, τή φτώχεια του καί ἔχει συνεχῶς ἕνα μάτι στραμμένο στό κράτος. Ξερεῖ γιά παράδειγμα ὅτι ἂν τό κράτος καταφέρει μέ γεωτρήσεις νά ἀρδεύσει ἕνα τμήμα τῆς ἐρήμου καί τό φυτέψει μέ ἐλιές, πού εἶναι καί ὀλιγαρχεῖς σέ νερό, ἡ χώρα του θά μεταμορφωθεῖ καί μαζί μ'

αυτήν και ο ίδιος. Έκατομμύρια μετανάστες από αυτές τις χώρες εγκαταλείπουν τις εν θεῷ αδελφότητες (χωρίς βέβαια να εγκαταλείπουν τη θρησκεία τους) για να έρθουν στην Ευρώπη για μια καλύτερη ζωή. Η μεγάλη μάζα του κόσμου λοιπόν σ' αυτά τα μέρη είναι διχασμένη, έσωτερικά διχασμένη, ανάμεσα στην ανάγκη για οικονομική ανάπτυξη και την αντίστοιχη ανάγκη του κράτους ως εργάλειου γι' αυτή την ανάπτυξη και τις έπιταγές μιας θρησκείας, μιας παράδοσης και ενός τρόπου ζωής από την άλλη που επιβάλλουν ένα έποικοδόμημα αναντίστοιχο ή και έχθρικό προς αυτό που επιτάσσει η οικονομική βάση.

Αυτός ο διχασμός, αυτή η σύγκρουση, αυτή η αιωρούμενη και άρα διεκδικήσιμη ανθρώπινη μάζα, αυτές οι τόσο διαφορετικές μεταξύ τους προοπτικές, ή να πούμε καλύτερα «προορισμοί», αφενός μιας αναπτυξιακής κίνησης προς το άγνωστο αφετέρου μιας στάσιμης εν θεῷ αδελφότητας, σπαράσσουν σήμερα όλοκληρο τό μουσουλμανικό κόσμο. Τά αποτελέσματα αυτού του σπαραγμού εμφανίζονται με διαφορετικό τρόπο στην κάθε χώρα: στην Άλγερία η σύγκρουση είναι έμφυλια και οι νεκροί ξεπερνούν τους 100.000, στην Τουρκία η σύγκρουση διαμεσολαβείται και μορφοποιείται μέσα από την κοινοβουλευτική πρακτική. Στην Αίγυπτο σκοτώνουν τουρίστες, «άπιστους», γιατί αυτούς είναι «πολιτικά όρθο» να ξεπαστρεύουν, αλλά διεκδικούν ένα κράτος που να είναι συμμορφωμένο με τό νόμο του θεού. Στην ίδια την Παλαιστίνη μόλις προχτές η παλαιστινιακή αστυνομία σκότωσε δύο δικούς της, Παλαιστίνιους, ισλαμιστές. Στο Ίράν ο «μετριοπαθής» Χαταμί προσπαθεί να λύσει ειρηνικά τό πρόβλημα διαχωρίζοντας και αυτόνομώντας την οικονομία από τό υπόλοιπο ισλαμικό έποικοδόμημα.

Σέ κάθε περίπτωση η εικόνα του μουσουλμανικού κόσμου κατά την τελευταία δεκαετία είναι περίπου η έξης: στή μέση βρίσκεται η μεγάλη μάζα των ανθρώπων, η όποια θέλει και την πίτα σωστή και τό σκύλο χορτάτο, θέλει δηλαδή και να διατηρήσει τη θρησκεία της και την παράδοσή της αλλά και να καλυτερέψει, να αλλάξει, τη ζωή της. Δεξιά και Άριστερά (και έναπόκειται σέ έμάς τώρα να ορίσουμε τί είναι Δεξιά και τί Άριστερά) υπάρχουν δυό αλληλοσυγκρουόμενες, δυό αντίπαλες έλίτ, ή κάθε μία από τις όποιες θέλει να τραβήξει τόν κόσμο με τό μέρος της. Υπάρχει ή κοσμική, ή δυτικότεροτη και δυτικομορφωμένη, έθνικοκρατική έλίτ, άνθρωποι οι όποιοι, ακόμα και ως απλοί διανοούμενοι όταν δέν στελεχώνουν τό κράτος, επιλέγουν μια κοινωνία με δυτική άρθρωση όπου ή θρησκεία κατέχει ένα συγκεκριμένο, έναν περιορισμένο θά λέγαμε για τά μέτρα του Ίσλάμ, χώρο, μια κοινωνία ή όποια —και αυτό είναι τό ουσιαστικό— αναπτύσσεται, εξελίσσεται ίδια βουλήσει, ξεκινάει και τραβάει για τό άγνωστο. Και υπάρχει απ' την άλλη —κι αυτό είναι ένα σχετικά καινούργιο φαινόμενο— μια συνεχώς διογκούμενη έλίτ, ή όποια αρνείται, τόσο συνολικά όσο και έπιμέρους, κάθε παρέκκβαση από τό νόμο του

θεού, κάθε θεσμό που θά στεκόταν δίπλα στο νόμο του θεού, κάθε ρωγή που θά μπορούσε έστω και δυνητικά να εκτρέψει τούς μουσουλμάνους από τόν προορισμό τους που είναι μια ζωή σύμφωνη με τό νόμο του θεού. Θά μπορούσε να τούς θεωρήσει κανείς απλώς δογματικούς, ώστόσο αν ξεμπερδέψουμε έτοι εύκολα μαζί τους κινδυνεύουμε να μήν αναγνωρίσουμε ότι από την αυστηρή σκοπιά τους έχουν δίκιο. Άκόμα και ή φαινομενικά ουδέτερη έννοια της ανάπτυξης αποτελεί ρωγή. Γιατί ανάπτυξη είναι ή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, πράγμα που συνεπάγεται τη διαχείρισή της κι αυτό σημαίνει κράτος που διοικείται σύμφωνα με ανθρώπινες αποφάσεις. Άλλά αυτό τό κράτος έχει τη δύναμη να εκτρέψει την κοινωνία του Ίσλάμ από τόν προορισμό της, να την μαρκάρει σέ άλλο καράδι...

Είναι φανερό ότι όλοκληρος ο μουσουλμανικός κόσμος τελευταία βρίσκεται σέ ένα σταυροδρόμι. Τό ίδιο τό γενεαλογικό δέντρο του Αιγύπτιου ύπαρχηγού του Μπίν Λάντεν του Άλ Ζουαχίρι, μαρτυράει αυτή τη ταλάντευση των Άράβων μπροστά στο σταυροδρόμι: ο παλπούς του μεγάλος και ξακουστός ιμάμης, ο πατέρας του διάσημος γιατρός, πολύ μορφωμένος και σπουδαγμένος στή Δύση, ο ίδιος ένοπλος πρωταγωνιστής στον άγώνα για τη μετεξέλιξη του σύγχρονου αραβικού κράτους, σέ ισλαμικό «μή κράτος». Παρόμοια είναι άλλωστε ή εικόνα αν δούμε και τό ιστορικό της οικογένειας του ίδιου του Μπίν Λάντεν.

Ξαναγυρνώντας λοιπόν στο αρχικό έρώτημα, ποιό είναι δηλαδή τό πρόσωπο της άλλης πλευράς που μάς φανερώνεται (ή που πρέπει να ανακαλύψουμε) πίσω από τά γεγονότα της 11ης Σεπτεμβρίου, θά έλεγα ακριβώς τούτο: αυτό που μάς φανερώνεται είναι ένας κόσμος 1,2 δισεκατομμυρίων ανθρώπων, ένας κόσμος που σπαράσσεται έσωτερικά καθώς βρίσκεται μπροστά σέ ένα κρίσιμο σταυροδρόμι. Έκει μπροστά στέκεται και ο Μπίν Λάντεν με θέση, με άποψη, ίσως και με σχέδιο για τό πώς θά έξυπηρετήσει την άποψή του (κι άς μήν τόν άδικούμε άλλο παρακαλώ, τόσο τόν ίδιο όσο και κυρίως τό πρόβλημα επαναλαμβάνοντας τό απόφθεγμα πώς ο Μπίν Λάντεν είναι δημιούργημα των Άμερικανικών). Στις 11 Σεπτεμβρίου ο Μπίν Λάντεν σκότωσε μερικές χιλιάδες Άμερικανούς «άπιστους», όμως την ώρα που τό έκανε είχε, όπως ακριβώς και οι Αιγύπτιοι όμοιδατες του όταν σκοτώνουν τουρίστες, τά μάτια του στραμμένα στο έσωτερικό του μουσουλμανικού κόσμου. Έκει βρίσκονται οι πραγματικοί, πιό σωστά οι άμεσοι, αντίπαλοί του, οι δυτικότερες κρατικές έλίτ, εκεί βρίσκεται και ή μεγάλη αναποφάσιστη μάζα των μουσουλμάνων που ο Μπίν Λάντεν θέλει να πείσει, θέλει να σύρει στο δικό του δρόμο. Ξέρει ότι ο δρόμος των Άλγερίνων, που σφάζονται μεταξύ τους, είναι αδιέξοδος και ότι αντίθετα χτυπώντας τόν άπιστο, που είναι ταυτόχρονα και κοινός πολιτικός έχθρος όλων των μουσουλμάνων, πολώνει τόν μουσουλμανικό κόσμο και τόν συσπειρώνει υπό

τήν ήγεσία του. Τήν ίδια ώρα μάλιστα πού ο ίδιος και οι σύν αυτώ εμφανίζονται να ηγούνται του αγώνα κατά του κοινού εχθρού, οι δυτικότερες κρατικές ηγεσίες με τις διευκολύνσεις πού προσφέρουν στους Αμερικανούς αποκαλύπτουν τό πραγματικό προδοτικό τους πρόσωπο στόν κόσμο του Ισλάμ. Όπερ έδει δείξει.

Ό Μπίν Λάντεν λοιπόν δέν είναι μόνος τους, δέν είναι ένας μοναχικός παράτολμος τρομοκράτης όπως θά ήθελαν να τον φαντάζονται ορισμένοι πέραν του Ατλαντικού. Είναι προϊόν ενός ανερχόμενου και μερικές φορές πλειοψηφικού ιδεολογικοπολιτικού ρεύματος στό μουσουλμανικό κόσμο, ενός ρεύματος πού όλο και περισσότερο τά τελευταία χρόνια προσανατολίζει και κατευθύνει τους οικονομικούς πόρους, τή σκέψη των ανθρώπων, τή μόρφωσή τους, τή ενέργειά τους, τις αναζητήσεις τους. Σκέφτομαι λοιπόν ότι τό πραγματικό δίλημμα μπροστά στό όποιο βρισκόμαστε (και αναφέρομαι και στους αριστερούς), δέν είναι τελικά αν είμαστε μέ τον Μπίν Λάντεν ή μέ τους Αμερικανούς, αλλά ποιά είναι ή άποψή μας, ποιά ή θέση μας στην έσωτερική αυτή σύγκρουση πού διαπερνά και συγκλονίζει ολόκληρο τό μουσουλμανικό κόσμο. Η άπάντηση δέν είναι καθόλου εύκολη, αλλά είναι αυτονόητη. Δέν είναι εύκολη γιατί σ' αυτά τά μέρη οι κοσμικές-κρατικές δυνάμεις και δομές δέν είναι δημοκρατικές, δέν είναι καν λαϊκές πολλές φορές, γιατί ό κρατισμός καταλήγει στη στρατοκρατία, γιατί τό κράτος έξυπηρετεί ιδιοτελή συμφέροντα, γιατί ή λαϊκότητα βρίσκεται εκτός κράτους, από τήν άλλη πλευρά, από τήν πλευρά του Ισλάμ. Είναι όμως αυτονόητη γιατί ή λαϊκότητα δέν είναι, δέν ήταν ποτέ, πιό αναγκαία συνθήκη για τή δημοκρατία από τήν κοσμικότητα: δημοκρατία χωρίς χειραφέτηση, χωρίς σχετική αυτονομία, από τό νόμο του θεού δέν μπορεί να υπάρξει. Όσο σύνθετα λοιπόν κι αν είναι τά πράγματα σ' αυτές τις χώρες, όσες κι αν είναι οι πρακτικές δυσκολίες μιάς τέτοιας πρότασης, είμαστε και δέν μπορούμε παρά να είμαστε, μέ όποιονδήποτε και μέ οτιδήποτε συντελέσει, βοηθήσει, ώστε να μπορέσουν κι αυτές οι κοινωνίες να περιορίσουν τό δικό τους Χριστόδουλο στην ούράνια γωνία του. Δέν είμαστε λοιπόν μέ τον Μπίν Λάντεν, είμαστε έναντιόν του. Μέ αυτή τή έννοια και για να επανέλθουμε στα όσα περί διαφορετικής ποιότητας του διλήμματος αναφέραμε στην αρχή του κειμένου: ή πρόταση «διαφωνώ μέ τους Αμερικανούς για τον τρόπο μέ τον όποιο αντιμετώπιζουν τον Μπίν Λάντεν» είναι μιά άληθής πρόταση. Η πρόταση «διαφωνώ μέ τον Μπίν Λάντεν για τον τρόπο πού αντιμετώπιζει τους Αμερικανούς» είναι για μās μās άβάσιμη, μιά άνόητη πρόταση.

Τούτου λεχθέντος και έφ' όσον τό ζητούμενο σ' αυτή τή κρίσιμη καμπή στην όποία βρίσκεται σήμερα ό μουσουλμανικός κόσμος είναι ή επικράτηση τής κοσμικότητας, μέ άλλα λόγια ή λαϊκότητα τής κοσμικό-

τητας, έπειδή λοιπόν αυτό είναι τό ουσιαστικό πρόβλημα και όχι ή εκδίκηση για τήν 11η Σεπτεμβρίου και ή τιμωρία του Μπίν Λάντεν, οι βομβαρδισμοί και οι στρατιωτικές έπιχειρήσεις πού ξεκίνησε ό Μπούς πριν δυό βδομάδες είναι τελείως αναντίστοιχοι προς τό κυρίως ζητούμενο. Και δέν είναι μόνο αναντίστοιχοι, είναι και αντίθετοι: γιατί στρέφουν τον άπλό μουσουλμάνο σε συσπείρωση γύρω από τους δεχόμενους τήν επίθεση αδελφούς, και άρα σε συσπείρωση γύρω από τους θεοκράτες. Γιατί «ξεσκεπάζουν» τις εγγώριες κοσμικές δυνάμεις και κρατικές δομές, ως αμερικανόδουλες, αμερικανόπνευστες και εν πάση περιπτώσει ξένες προς τον κόσμο του Ισλάμ, γιατί συμβάλλουν να πραγματοποιηθεί αυτό στό όποιο ό Μπίν Λάντεν εξαρχής απέβλεπε: στην πόλωση στό έσωτερικό του ισλαμικού κόσμου τώρα πού οι μάξες είναι ακόμα άνώριμες, άνέτοιμες ύλικά και ιδεολογικά να άντεπεξέλθουν στα διλήμματα πού τους βάζει αυτή ή πόλωση: γιατί ή εικόνα των Παλαιστινίων πού δέχονται μπόμπες και ή εικόνα των Αφγανών πού δέχονται μπόμπες γίνεται μιά άξεδιάλυτη εικόνα ενός βομβαρδισμένου Ισλάμ στό μυαλό του άπλου μουσουλμάνου, ό όποιος δέν μπορεί να ξεχωρίσει πολιτικού χαρακτήρα από θρησκευτικού χαρακτήρα βομβαρδισμούς (και ποιός θά μπορούσε άραγε;) γιατί τέλος, ακόμα κι αν δεχόμασταν ως σημαντικό ζητούμενο αυτό πού θεωρεί ό Μπούς ως σημαντικό, δηλαδή τή σύλληψη και τιμωρία των ένόχων, τή σύλληψη και τιμωρία των τρομοκρατών, και πάλι θά πρέπει να δεχθούμε ότι αυτή ή τιμωρία, ό θάνατος, βρίσκεται στον πυρήνα τής λογικής του τζιχάντ και των μαρτύρων του Προφήτη και μ' αυτή τή έννοια δέν αποτελεί τιμωρία αλλά δικαίωση: γιατί, κοντολογίς, ή ουσιαστική πλευρά του προσώπου του Μπίν Λάντεν δέν είναι αυτή του τρομοκράτη, αλλά του θεοκράτη. Αυτό είναι τό πρόβλημα, τό όποιο δέν μπορούμε να λύσουμε βομβαρδίζοντάς το.

Αυτή ή ιστορία, πού άνοιξε και μās άποκαλύφθηκε στις 11 Σεπτεμβρίου, έχει δεκάδες διαφορετικές πλευρές, όλες έξίσου ύπαρκτές και συγκοινωνούσες. Είναι μιά ιστορία άποικιοκρατίας, μιά ιστορία ίμπεριαλισμού, μιά ιστορία πετρελαίου, μιά ιστορία τρομοκρατίας, μιά ιστορία πολιτισμών κ.ο.κ. Και είναι χαρακτηριστικό ότι ό καθένας, άντί ή τρομακτική λάμψη και ό εκκωφαντικός θόρυβος τής 11ης Σεπτεμβρίου να του άνοίξει τά μάτια και τά αυτιά για να μάθει, άρκεϊται να βλέπει μέσα σ' αυτό τό γεγονός αυτή και μόνο τήν πλευρά πού έβλεπε πάντα. Ό «ύλιστής», ό κυνικός, βλέπει τά πετρέλαια και μ' αυτά άσχολείται, ό άντιμπεριαλιστής βλέπει τον ίμπεριαλισμό, ό θρησκευολόγος βλέπει και άσχολείται μέ τό Ισλάμ, ό κρυπτοφασίστας βλέπει Έβραίους, ό πολυπολιτισμικός πολιτικά όρθός βλέπει πρόσφυγες, και πάει λέγοντας. Έτσι και ό Μπούς δέν κάνει κάτι πού να είναι διαφορετικό, έξω από τον έαυτό του: αυτός μπόμπες ήξερε να ρίχνει, μπόμπες ρίχνει...

ΟΧΙ ΣΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ

του Άγγελου Ήλεφάντη

– «Δέν γνωρίζουμε πόσο θά κρατήσει ό πόλεμος κατά τής τρομοκρατίας. Ίσως χρειασθουν δέκα χρόνια».
Τζ. Μπούς, πρόεδρος των ΗΠΑ

«Ό πόλεμος ενάντια στην τρομοκρατία θά κερδηθεί μόνον αν αυτή ή εξτρεμιστική ιδεολογία κατατροπωθεί καί δυσφημιστεί ακριβώς όπως έγινε μέ την ιδεολογία του κομμουνισμού κατά τή διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου»

Washington Post

«Κάθε μουσουλμάνος οφείλει νά ξεγερωθεί κατά των άπίστων γιά νά υπερασπίσει τή θρησκεία του»
Όσάμα Μπίν Λάντεν

«Είμαστε έτοιμοι γιά έκατομμύρια νεκρούς»
Μουλάς Άμπντούλ Σαλάμ Ζαΐφ, πρεσβευτής των Τάλιμπαν στό Πακιστάν, σέ συνομιλία του στόν άπεσταλμένο των Νέων στό Ίσλαμαμπάντ, Γιάννη Διακογιάννη

Τί λένε οι παραπάνω ρήσεις πού επέλεξα ανάμεσα σέ πολλές άλλες αυτών των ημερών; Όχι, δέν είναι ρητορικά παίγνια. Λένε αυτό πού λένε, ακριβώς. Κυριολεκτουν.

Ό Μπούς, μέ τό χέρι στό *Ευαγγέλιο* πού τό πιστεύει, πράγματι δέν ξέρει πόσο θά κρατήσει ό πόλεμος του κατά τής τρομοκρατίας. Ήπειδή όμως υποψιάζεται, αν καί δέν τό λέει, ότι έχει νά κάνει, μέ μιά πολύ γενικότερη καί συνθετότερη σύγκρουση από τήν εξάρθρωση των τρομοκρατικών δικτύων, τήν εξόντωση του Μπίν Λάντεν καί των Τάλιμπαν, γι' αυτό βάζει έναν άσαφή χρονικό ορίζοντα μέσης διάρκειας, δέκα έτων. Ό Μπίν Λάντεν, πάλι, υπενθυμίζει τό ιερό χρέος πού έχουν οι μουσουλμάνοι νά ξεγερωθουν κατά των άπίστων πού άπειλουν τή θρησκεία τους: τους Σταυροφόρους (Δύση), τόν άρχηγό τους Μπούς, τους Έβραίους καί τους Σαουδάραβες πού επιτρέπουν στους Άμερικανούς νά έχουν βάσεις στους Ίερούς Τόπους καί νά τους βεβηλώνουν. Καί κυριολεκτεί. Ό πρεσβευτής πρεσβεύει ότι ό μουσουλμανικός κόσμος είναι έτοιμος νά προσφέρει έκατομμύρια νεκρούς σ'

αυτό τον αγώνα, τους «μαφιτζες» του Μπούς, κατά τήν κορανική προσταγή. Τέλος, ή *Washington Post*, πιά καλλιεργημένη αυτή άπ' τους προλαλήσαντες, πιάνει τό ζουμί: υποδεικνύει ότι τό κύριο πεδίο τής σύγκρουσης, εκεί πού θά υπάρξει ό νικητής, καί μόνον εκεί λείει, δέν είναι ούτε οι χαράδρες του Άφγανιστάν ούτε τά κρησφύγετα των τρομοκρατών, αλλά ή ιδεολογία. Εκείνο, δηλαδή, τό πεδίο στό όποίο οι άνθρωποι αποφασίζονται ή δέν αποφασίζονται νά σκοτωσουν καί νά σκοταθουν, μετατρέποντας έτσι άλλα στοιχεία, όπως είναι οι πεποιθήσεις, οι ιδέες, οι φανασιώσεις, οι ένορμήσεις, σέ υλικότερες ενέργειες, τίς πιά υλικές πού υπάρχουν γιά τή ζωή καί τόν θάνατο του ίδιου του σώματος, τόν θάνατο του άλλου ή του έαυτου, του έαυτου καί του άλλου. Είναι αυτό πού λέμε «κι όποιον πάρει ό χάρος». Κι εδώ ό χάρος περιμένει πολλούς.

Όστόσο, ούτε ό Μπίν Λάντεν έχει στό τοπάκι του ένα δισεκατομμύριο μουσουλμάνους παρόλο πού όλοι οι μουσουλμάνοι, όλων των τάσεων καί αιρέσεων του Ίσλάμ, γνωρίζουν καί άσπάζονται τήν προσταγή του Κορανού ότι έχουν ιερό χρέος νά μάχονται γιά τήν υπεράσπιση τής θρησκείας τους. Αυτή ή υπέρ πίστεως αυταπάρηση έρχεται κάτω από όρισμένες συνθήκες καί υπό όρισμένους όρους, κάτι πού δέν είναι ποτέ αυτόνομη. Ούτε καί τώρα είναι αυτόνομη ή επίδειξη αυταπάρησης γιά όλους τους μουσουλμάνους. Κι όπωσδήποτε ό Μπίν Λάντεν δέν τό γνωρίζει, αλλά τό προσδοκά καί συνάμα τό εκδιάζει, παρόλο πού ό κάθε μουσουλμάνος γνωρίζει ότι κρέμεται επί τής κεφα-

λῆς του ή ρομφαία του Άλλάχ και του Προφήτη, ή ρομφαία τῆς άπιστίας άπέναντι στην ύπέρτατη προσταγή του Προφήτη. Βλέπετε, άκόμη και οι πιο άύστηρες προσταγές των θεών πρέπει νά περάσουν μέσα από τό θυμικό και τή βούληση των ανθρώπων, πράγμα όχι και τόσο εύκολο. Ούτε οι μουσικές υπηρεσίες των ΗΠΑ γνωρίζουν πώς θά φερθούν οι μουσουλμάνοι, κυρίως όχι αυτές. Άλλά ούτε και ό πρεσβευτής Άμπντούλ Σαλάμ Ζαΐφ γνωρίζει ότι, πράγματι, υπάρχουν εκατομμύρια μουσουλμάνοι έτοιμοι νά σκοτωθούν, νά γίνουν «μάρτυρες» του Ίσλάμ ή υπόσχεση για τά πιλάφια και τά ουρί του παραδείσου δέν είναι πάντα, και άυτομάτως, πειστική για όλους. Όπως δείχνει ό ισλαμολόγος Μωχάμετ Άρκούν, ή λέξη μάρτυρας υπάρχει μέν στό Κοράνι αλλά στην ιστορία του Ίσλάμ, άνάλογα μέ τή συγκυρία και τους ποικιλώνυμους έρμηνευτές, τῆς προσδίδεται διαφορετικό νόημα και οδηγεί σέ διαφορετικές μορφές πρακτικής πού δέν ταυτίζονται μέ τήν άυτοχειρία ή τήν άυτοθυσία. Τά εκατομμύρια «μάρτυρες» του Ίσλάμ για τά όποια είναι τόσο κατηγορηματικός ό μουλάς των Ταλιμπάν, όσο κι άν είναι από τή μεριά του έπιθυμητά —διότι μόνον μέ τή θυσία τους θά υπάρξει ή νίκη—, δέν είναι παρά μία προσδοκία, ένα διακύβευμα. Όλα παίζονται. Έτσι, μόνα τους, τά τόμαχοκ, τά στέλθ και τά άεροπλανοφόρα από τή μία μεριά, ή ή τρομοκρατία και οι Τάλιμπαν από τήν άλλη δέν διαμορφώνουν τίς κύριες δυνάμεις τῆς σύγκρουσης. Ποιά είναι ή κύρια πλευρά τῆς σύγκρουσης, τό πεδίο εκείνο στό όποιο δοκιμάζονται οι άντιτιθέμενες δυνάμεις;

Θά χρειασθεί νά πάμε λίγο πιο πίσω. Στά χρόνια τῆς ιρανικής επανάστασης και μέ τήν άνοδο του χομείνισμου στην έξουσία, άρχισε προσδευτικά νά αναπτύσσεται σέ όλον τόν άραβο-μουσουλμανικό κόσμο ένα νέο πολιτικο-θρησκευτικό ρεύμα, ό *ισλαμισμός*. Στην περίπτωση, βέβαια, του Ίράν ό ισλαμισμός, τό πολιτικό κίνημα πού διεκδικούσε τήν παλινόρθωση και τήν οικουμενικότητα του ισλαμικού νόμου τῆς σαρία, ήταν αιτική έμπνευσης. Κι όπως δέν υπάρχει ένα Ίσλάμ άλλο τόσο δέν υπήρξε ένας και όμοιογενής ισλαμισμός: ισλαμισμός ήταν κι εκείνος του Έριπακάν στην Τουρκία και των Άδελφών Μουσουλμάνων στην Αίγυπτο (ιδρύθηκαν τό 1928) και του FIS στην Άλγερία και των Ούαχαμιτιών στη Σαουδική Άραβία πού ως γνωστόν βοήθησαν αποφασιστικά τόν βασιλιά Ίμπν Σαούντ νά καθυποτάξει και νά ένοποιήσει τίς άραβικές φυλές τῆς Άραβίας, επείσακτος ή και ιθαγενής ισλαμισμός εμφανίστηκε στην Βοσνία, στην Τσετσενία, στην Κεντρική Άσία, στη Συρία (όπου τους ισοπέδωσε ό Άσαντ τό 1982), και στην Ίνδονησία και στό Πακιστάν και μεταξύ των οικονομικών μεταναστών στην Εύρώπη (κυρίως Γαλλία) και στις ΗΠΑ. Άν ό ισλαμισμός δέν έχει ενιαία όργάνωση, δομή και στόχους πού θά κάλυπταν όλες τίς περιπτώσεις, άν εμφανίζεται στό πλαίσιο πολύ διαφορετικών κοινωνικών καταστάσεων έχει ώστόσο ένα κοινό ιδεολογικό υπό-

βαθρο. Και τούτο δέν είναι παρά ό άγώνας για τήν υποκατάσταση του έθνικού κράτους από τά ισλαμιστικά κινήματα και ή άντικατάστασή του από κράτος θεοκρατικό, ύποκείμενο στό θείο νόμο, τόν όποιο βέβαια διερμηνεύουν και επιβάλλουν οι έπιχώριες έλίτ. Στην περίπτωση π.χ. του Ίράν θρησκευτική ήγεσία (οι άγια-τολλάχ) και πολιτική ήγεσία συμπίπτουν, όπως και στους Τάλιμπαν καιτοι σουνίτες αυτοί. Στην περίπτωση τῆς Σαουδικῆς Άραβίας διαφέρουν: πολιτική έξουσία είναι ό βασιλιάς και οι πρίγκιπες σέ στενή συμμαχία μέ τους μουλάδες. Έν πάση περιπτώσει οι διαφορές, οι αιρέσεις, οι πολιτικές έλίτ και τάσεις είναι πολλές, άντιφατικές, άλληλοσυγκρουόμενες και σχεδόν πάντα ή καθεμιά διεκδικεί τήν όρθοδοξία. Τό συνολικό τοπίο είναι ένα μωσαϊκό πού θά μπορούσε νά μπλέξει και τόν πιο εύρυμαθή ισλαμολόγο.

Προσπαθώ όμως νά κατανοήσω τά γεγονότα αυτών των ημερών και κυρίως τά κρυφά ή φανερά διακυβεύματα, υπό τό πρίσμα όρισμένων διαπιστώσεων.

Τά έθνικά κράτη στον άραβο-μουσουλμανικό κόσμο, αυτά ακριβώς πού διαμορφώθηκαν ως έθνικά κράτη στη μετααποικιοκρατική περίοδο έχουν περιέλθει σέ βαθιά ιδεολογική και κοινωνική κρίση, κρίση νομομοποίησης. Και εκείνα πού προέκυψαν από έθνικ-ή-άντιαποικιοκρατική επανάσταση (π.χ. Άλγερία), και εκείνα στα όποια τό έθνικο-αντιαποικιοκρατικό πνεύμα προσπάθησε νά τά εισαγάγει στη σύγχρονη νεωτερικότητα (Αίγυπτος, Τυνησία, Λιβύη, Ίράκ) και εκείνα πού έγκατέστησε ή ίδια «άπελθούσα» αποικιοκρατία (Σαουδική Άραβία, Έμιράτα του Κόλπου, Τορδανία, Μαρόκο κλπ.) και άλλες σύμμεικτες περιπτώσεις (Ίνδονησία, Άφγανιστάν, Κ. Άσία). Κι εδώ πάλι ή πολιτειολογία και ή ιστορία μπορούν νά μπλέξουν άσχημα μέ τήν τεράστια περιπτωσιολογία.

Ένα είναι σίγουρο: στα κράτη αυτά, κυριάρχησαν οι στρατοκρατικές έλίτ, οι δικτατορίες, ή διαφθορά και ή άυθαιρεσία, ό έθνικισμός, ή κρατικοποίηση τῆς θρησκείας του Ίσλάμ. Σέ κάθε περίπτωση ένταφιάστηκε τό έθνικό πρόταγμα: κράτος δικαίου, άντικειμενικότητα των θεσμών, δημοκρατία. Και σέ κάθε περίπτωση ένταφιάστηκαν οι κοινωνικές διεκδικήσεις, τόσο έντονες στη φάση του άγώνα τῆς έθνικῆς ανεξαρτησίας κι άργότερα. Σέ κάθε περίπτωση ήταν χρεοκοπία του σοβιετικού μαρξισμού πού γαλούχησε τά μετααποικιοκρατικά κράτη. Τό σάλπισμα του Φανόν «τῆς Γῆς οι κολασμένοι», είναι μία μακρινή ιστορία, όσο και τό Βιετνάμ, ό Γκεβάρα, ό Νασέρ, τό επαναστατικό Μπαάθ ή ό Λουμούμπα στη μαύρη Άφρική.

Έτσι σέ όλον τόν άραβοϊσλαμικό κόσμο θά καταγραφεί ένα διπλό έλλειμμα: άφενός ρήξη προς τό κοσμικό έθνικό κράτος, άφετέρου άνικανοποίητες κοινωνικές άπαιτήσεις σέ κοινωνίες μάλιστα πού τό κοινωνικό ζήτημα έχει πάρει δεύτατες διαστάσεις έξ αιτίας και τῆς δημογραφικής έκρηξης, ενώ από τήν άλλη μεριά στα χέρια των κρατικών έλίτ συσσωρεύεται, λόγω πετρελαίων, τεράστιος πλούτος. Αυτό τό διπλό έλλειμ-

μα σημάδευε στά μάτια τῶν κατώτερων καί μεσαιῶν τάξεων ὡς ὑπαίτιους ἀφενός τούς Ἀμερικανούς καί τή Δύση γενικότερα, ἀφετέρου τίς χρεοκοπημένες στίς συνειδήσεις τούς ἐπιχώριες ἐλίτ.

Μποροῦμε τώρα νά διακρίνουμε μέ σχετική σαφήνεια ἕνα δεύτερο σημεῖο: ἡ ἀνοδος τῶν ἰσλαμισμῶν σέ κάθε περίπτωση τροφοδοτεῖται καί διογκώνεται στό ἔδαφος, ἀκριβῶς, τοῦ ἐλλείμματος γιά τό ὁποῖο μιλοῦσα πιά πάνω. Ἐδῶ οἱ ἰσλαμισμοί σημαδεύουν καίρια: τούς σφετεριστές τοῦ πλοῦτου, ντόπιους καί ξένους, καί συνάμα τούς βλάσφημους ἀπιστοὺς πού μολύνουν τήν ἱερή τάξη τοῦ Προφήτη.

Ἀπό τό ἀφετηριακό αὐτό σημεῖο μέχρι τό σημεῖο τῶν ἰσλαμιστικῶν κινήσεων νά ἀποκτήσουν ἄλλοῦ περισσότερη κι ἄλλοῦ λιγότερη, πάντως σημαντική, ἐπιρροή ἢ ἀπόσταση εἶναι μικρή. Καί γίνεται ἀκόμη μικρότερη στό χρόνο μετά τόν Πόλεμο τοῦ Κόλπου καί τό ναυάγιο μιᾶς δίκαιης λύσης στό παλαιστινιακό ζήτημα. Ἀπό τό σημεῖο αὐτό, ἐπίσης, μέχρι τό σημεῖο μιᾶς ὀργάνωση-μυστικῶν δικτύου ὅπως ἡ Ἄλ Κάντα ν' ἀποκτήσει, ἂν ὄχι πλατιά δικτύωση καί ὀργάνωση μέσα στίς ἀραβομουσουλμανικές χώρες, πάντως εὐνοϊκή ἀπήχηση ἢ ἀπόσταση δέν εἶναι μεγάλη, ἀκόμη κι ὅταν ἡ δράση της καί ἡ μεθοδολογία της υπερβαίνουν προκλητικά κάθε ἱστορικό-πολιτικό προηγούμενο, ὅπως στήν περίπτωση τῆς «Μαύρης Τρίτης» στίς ΗΠΑ. Γιατί μ' αὐτό τόν ἀκραῖο τρόπο ἡ Ἄλ Κάντα ἀγγίζει μμητικά τό λόγο τοῦ Προφήτη, ὅπως αὐτή τόν ἐρμηνεύει, γιά νά ἀποβεῖ ἐκφραστής τῆς ὑψιστής προσαγωγῆς τοῦ Προφήτη. Ἡ προσφορά τοῦ ἴδιου τοῦ σώματος τῶν πρωταγωνιστῶν-μαρτύρων θέλει νά λειτουργήσει ὡς αὐθεντικό διαπιστευτήριο ἀπό τήν προσταγή πρὸς τήν ψυχή καί τή συνείδηση ὄλων τῶν πιστῶν. Εἶναι μιᾶ «αὐθεντική ἐρμηνεία» (ὅπως θά λέγαμε γιά τὰ δικὰ μας Συντάγματα τὰ ὁποῖα μόνο ἡ Βουλή μπορεῖ νά ἐρμηνεύσει αὐθεντικά) πού δέν βασίζεται στό ἐπιχείρημα ἀλλά στήν πράξη τήν ἴδια. Ἐγκληματική; Σίγουρα ὄχι ὅμως ἀναποτελεσματική στό νά συναρπάσει τούς ὁμοϊδεάτες-πιστοὺς καί νά γεμίσει ἀνασφάλεια τούς ἀπιστοὺς. Ἔτσι τὰ κοινωνικά καί πολιτικά αἰτήματα, ἡ ταπείνωση καί ἡ κοινωνική ἀδικία ἀιμοδοτοῦν ἕνα γενικότερο θρησκευτικό-πολιτισμικό ὄραμα, ἔστω καί ἂν συχνά ἀκολουθεῖ τούς δρόμους τοῦ ἀμαλγάματος καί τῶν συμψηφισμῶν.

Συμβαίνει καί κάτι χειρότερο. Ἀφοῦ στή συνείδηση τῶν λαῶν αὐτῶν ἐκκλίνονται τὰ ἠθικά καί ἰδεολογικά ἐρείσματα τοῦ ἐθνικοῦ κράτους (πού ἀκόμη καί στήν ἀτελέστερη μορφή του βασίζεται στήν ἀρχή τῆς θεομισημένης ἐγκοσμῶς ἀντιπροσώπευσης καί τῆς κοσμικῆς του νομιμοποίησης) τότε οἱ κοινωνίες αὐτές κινδυνεύουν νά ὀπισθοδρομήσουν σέ φυλετικο-θρησκευτικές ἀρχές, μιᾶ ἄλλης λογικῆς αὐτές. Ἐκεῖ δηλαδή πού δέν ἰσχύει ἡ ἀρχή τοῦ ἔλλογου καί κοσμικοῦ δικαίου ἀλλά τό «θέλημα» τῆς θείας καί ἀπόλυτης ὑπερβατικότητας. Ἐδῶ δέν πρόκειται γιά σύγκρουση πολιτισμῶν –οἱ πολιτισμοί πάντοτε καί συγκρούονται ὅπως καί συνδιαλέγονται– ἀλλά γιά ρήγμα ἀγεφύρωτο.

Δέν ὑποστηρίζω ὅτι αὐτό τό ρήγμα ἔχει ἤδη ὀλοκληρωθεῖ ἀλλά ὅτι ἡ ἐν ἐξελίξει σύγκρουση, μέ τόν τρόπο πού ὁ ἀρχηγέτης Μπούς τήν καθοδηγεῖ καί ὁ νέος «προφήτης» Μπίν Λάντεν τήν ὀραματίζεται, σ' αὐτόν τόν νέο Ἀρμαγεδδῶν ὅπου ὁ ἕνας εἶναι τό Θηρίον τοῦ ἄλλου, κινδυνεύει νά ὀλοκληρωθεῖ, ὁ πόλεμος νά πάρει χαρακτήρα θρησκευτικοπολιτικοῦ ρήγματος. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε τούς πολύχρονους καί αἱματηρούς θρησκευτικούς πολέμους στή Δύση. Ἡ ρήξη ἐνδέχεται σφόδρα νά γίνει θρησκευτικο-πολιτισμική. Καί τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς ἀστάθμητα, πού σίγουρα θά υπερβαίνουν τίς ἀφετηρίες. Πῶς; Ἄν ἀγγίξει τό ὄριο μὴ ἐπιστροφῆς, ἂν οἱ βομβαρδισμοί τοῦ Μπούς στό Ἀφγανιστάν καταφέρουν τό ἀκατόρθωτο: νά ἐνοποιήσουν ἂν ὄχι πολιτικά, τουλάχιστον ἰδεολογικά καί συναισθηματικά, τίς μεγάλες μάζες τοῦ ἀραβομουσουλμανικοῦ κόσμου ἀπ' τήν Ἰνδονησία στό Μαγκρέμπ, τήν Ἀφρική τοῦ Μαραμποῦ ὡς τήν Εὐρώπη καί τίς ΗΠΑ.

Στήν ἱστορία ὅταν ἐπίκεινται τέτοιας ἐκτασης ἀνατροπές καί συγκρούσεις οἱ ἄνθρωποι διατελοῦν ἐν πλήρει συγχύσει. Κινούνται μέσα στήν ἀδιαφάνεια μέ ὀδηγὸ τὰ προηγούμενα καί ὄχι τὰ ἐσόμενα, πού οἱ ἴδιοι πυροδοτοῦν καί δημιουργοῦν στά τυφλά. Ὅταν ξεκίνησε ὁ Α' Παγκόσμιος Πόλεμος, τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1914, οἱ ἀπλοῖ ἄνθρωποι καί τὰ ἐπιτελεῖα, καί ἀπ' τίς δύο μεριές τοῦ μετώπου, πίστευαν, ἐκτός ἀπὸ τό δίκιο τους, ὅτι ὁ πόλεμος θά τελειώσει τό πολύ ὡς τὰ Χριστούγεννα. Τό ἔγραφαν οἱ φαντάροι στίς οἰκογένειές τους. Γύρισαν ὅμως μετά 4 χρόνια ἀφήνοντας στά πεδιά τῶν μαχῶν δεκαπέντε ἑκατομμύρια νεκρούς. Γι' αὐτό ὁ Τσώρτσιλ εἶχε πεί, μετά τόν πόλεμο κι αὐτός, ὅτι ἦταν ἕνας «ἀνώφελος πόλεμος». Κι ὅταν οἱ Γερμανοὶ ξεκινούσαν τήν ἐγκληματικὴ τρέλα τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου σέ καμιά περίπτωση δέν μπορούσαν νά φανταστοῦν ὅτι θά τόν τελειῶναι συντριμμένοι οἱ ἴδιοι, κουβαλώντας γιά πάντα τό ἀνεξίτηλο στίγμα τῆς βαρβαρότητας τῶν ἐβδομήντα ἑκατομμυρίων νεκρῶν. Ἄν τό φαντάζονταν δέν θά ἔκαναν αὐτό τό βῆμα.

Ὁ γηραιὸς ἡγέτης τῶν Ἐργατικῶν στήν Ἀγγλία, ὁ Τόνυ Μπέν, πρὸ ἡμερῶν στό συνέδριο τοῦ κόμματός του, καταχειροκροτούμενος, εἶπε περίπου τὰ ἑξῆς: «Ἐμεῖς πού πολεμήσαμε στὸν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, πού ματώσαμε καί ματωθήκαμε, ὅταν τελείωσε, ἐδώσαμε ἕναν ὄρκο: ποτέ πιά πόλεμος. Αὐτόν τόν ὄρκο δέν θά τὸν παραδοῦμε ποτέ».

Κι ἐμεῖς οἱ σημερινοί, μπροστά στήν τρομοκρατία καί τούς βομβαρδισμούς στό Ἀφγανιστάν, δέν ἔχουμε παρά νά σεβαστοῦμε τόν ὄρκο τῶν βετεράνων. Ὅχι Πόλεμος – νά σταματήσουν οἱ βομβαρδισμοί. Δέν τὸν θέλουν οὔτε οἱ μουσουλμάνοι οὔτε ἐμεῖς οἱ δυτικοί. Μπορεῖ νά παρασυρθοῦμε ὅμως, κι αὐτοὶ καί ἐμεῖς, νά συρθοῦμε σέ πόλεμο πού θά κρατήσει πολύ. Καί ἡ καταστροφή θά εἶναι κοινή. Τό «ὄχι στὸν πόλεμο» δέν εἶναι πολιτικὴ ἴσων ἀποστάσεων. Εἶναι ἀντίσταση στήν κοινή καταστροφή.

28 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1940 ΜΕ ΤΟ ΧΑΜΟΓΕΛΟ ΣΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ

του Γιώργου Μαργαρίτη¹

Στό πέρασμα της ιστορίας των ανθρώπων, οι τελευταίοι έχουν κατατάξει τον πόλεμο στην πρώτη κλίμακα των δεινών που ή θεϊκή όργη, ή μοίρα ή οι βουλές των ανθρώπων στρέφουν ενίοτε εναντίον τους. Κανένας δεν θά τους έδινε άδικο σέ αυτό. Σέ όποια μορφή, σέ όποια έκταση, σέ όποια ένταση κι αν συμβαίνει, ένας πόλεμος έμπεριέχει πάντοτε τον θάνατο και την καταστροφή. Όδηγεί προς τό άγνωστο και τό άβέβαιο, καθώς ανατρέπει τις κανονικότητες της καθημερινής ζωής, καταλύει τά σημεία αναφοράς του κοινωνικού συνόλου, διαφοροποιεί τους κοινωνικούς κανόνες και στερεί τους ανθρώπους από τό ασφαλές πλαίσιο μέσα στό οποίο έχουν την αίσθηση—ή την ψευδαίσθηση— ότι ζούν. Τό πλαίσιο δηλαδή μέσα στό οποίο ο κοινωνικός χώρος μπορεί νά λειτουργήσει δημιουργικά, έχοντας προβλέψιμη χρονική προοπτική μπροστά του και, ως έκ τούτου, τό δικαίωμα νά σχεδιάζει, νά έπιθυμεί, νά φιλοδοξεί και νά όραματίζεται. Άκριδώς αυτή τή σταθερή βάση κλονίζεται ή έπλευση του πολέμου. Καθιστά τά πάντα ρευστά, έκθεθειμένα και αναλώσιμα, ανασφαλή και άπρόβλεπτα. Τήν ίδια τή ζωή. Συρρικνώνει την έμβέλεια των σχεδίων και των όνειρων. Έκθέτει τον άνθρωπο γυμνό και άπροστάτευτο μπροστά σέ δυνάμεις που έλάχιστα μπορεί ο ίδιος νά έλέγξει. Μπροστά στό πεπρωμένο θά λέγαμε ή στην ιστορία αν προτιμάτε. Πρόκειται για μία συναρπαστική όσο και άφόρητη περιπέτεια. Ό φόβος, ή αίσθηση της άνατροπής και του κενού είναι οι πρώτες της, άμεσες παρενέργειες.

Φαίνεται όπωσδήποτε άπρόσμενο και άφύσικο τό χαμόγελο των ανθρώπων μία μέρα όπου συμβαίνει ά-

κριδώς αυτό τό άπευκταίο γεγονός: τή μέρα που ξεκινά ένας πόλεμος.

***

Άπό τον Σεπτέμβριο του 1939, ο πόλεμος που θά όνομαζόταν άργότερα Δεύτερος Παγκόσμιος, χτύπησε, τή μία μετά την άλλη, πολλές θύρες ευρωπαϊκών κρατών, προτού, λίγο άργότερα, μεταφέρει τή σκιά του στις τέσσερις γωνίες του κόσμου. Η Βαρσοβία, τό Παρίσι, τό Λονδίνο, τό Βερολίνο, τό Έλσίνκι, τό Όσλο, ή Κοπενχάγη, ή Χάγη, οι Βρυξέλλες, ή Ρώμη, γνώρισαν τους ήχους του πολέμου πριν ο τελευταίος φτάσει στην Άθήνα. Μερικοί από τους ήχους ήταν κοινοί σέ κάθε περίπτωση. Οι σειρήνες της άντιαεροπορικής άμυνας, οι φωνές των έφημεριδοπωλών, τά μεγάφωνα της πολιτικής προστασίας ή των υπηρεσιών έπιστράτευσης. Όπως και τό φευγαλέο, ψιθυριστό, μονυτό ύπόστρωμα των συζητήσεων μεταξύ εκείνων που άνήσχυοι συνωστίζονταν μπροστά στους πίνακες άνακοινώσεων, στα μαγαζιά των τροφίμων, στον δρόμο. Άλλού τό σκηνικό ήταν πιο φαντασμαγορικό και θανατηφόρο. Πριν ακόμα σωπάσουν οι σειρήνες έφθανε ο άπόηχος των πρώτων άεροπορικών βομβαρδισμών, ενώ τά θραύσματα από τις άσυντόνιστες ακόμα βολές των ξαφνιασμένων άντιαεροπορικών, άρχισαν νά πέφτουν στις πόλεις ύποχρεώνοντάς τις στή σιωπή της άγωνίας και του τρόμου.

Στήν Εύρώπη του 1939, στην Εύρώπη του 1940, κανείς δέ χαμογελούσε στό άγγελμα του πολέμου. Ένας άπόμακρος παρατηρητής των ευρωπαϊκών πραγμάτων θά έλεγε ότι οι περί τον πόλεμο ένθουσιασμοί είχαν τελεσιδίκια πεθάνει τις φωτεινές μέρες του Ιουλίου του 1914, όταν τά μαινόμενα πλήθη, σέ όλες σχεδόν τις μητροπόλεις της ήπειρου ζητούσαν, άπαιτούσαν τον πόλεμο, προσβλέποντας σ' αυτόν για την ύπερβαση μιας καθημερινής ζωής που τους άπατούσε νό-

1. Τό κείμενο διαβάστηκε στην έπετειακή εκδήλωση που όργάνωσε ή Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης, στις 27 Οκτωβρίου 2001.

μίζαν ότι έκρυβε τις καλύτερες μέρες που αυτοί και τό Έθνος τους δικαιούνταν. Δέν ήταν πιά τό ίδιο χαμόγελο. Τό καλοκαίρι τοῦ 1914 ὑπῆρχε φανατισμός στην ἀτμόσφαιρα, τυφλά πάθη ἔσχιζαν τόν ἀέρα. Τά καταστήματα πού ἀνήκαν σέ πολίτες χωρῶν μόλις τώρα ἐχθρικών, καταστρέφονταν, πολλοί ἔσπευδαν ν' ἀποκρύψουν τόν ἦχο ἢ τήν κατάληξη τοῦ ἐπιθέτου τους -σλαβικοῦ ἢ γερμανικοῦ, ἀνάλογα μέ τήν περίσταση. Ὅλοι ζητοῦσαν τήν ταπείνωση τοῦ ἐχθροῦ πρὶν τά Χριστούγεννα, περίπου σάν δῶρο γιά τίς γιορτές, στό βωμό τῆς ἐθνικῆς τους ιδέας. Στά 1940, τό χαμόγελο τῶν ἐφέδρων τῆς Ἀθήνας δέν ἔκφραζε μήτε πάθος, μήτε μίσος, μήτε φανατισμό. Φυσικά, τά γραφεῖα κάποιων ἰταλικῶν ἐταιρειῶν ἢ τά ἀνάλογα καταστήματα, προκάλεσαν μπροστά τους μικρές ἐχθρικές συγκεντρώσεις. Φυσικά, ὅλες οἱ ἐπιγραφές πού θύμιζαν κάτι τό ἰταλικό ἐξαφανίστηκαν, τίποτε ὅμως δέν πῆρε διαστάσεις. Ἄλλες ἦταν οἱ προτεραιότητες καί ἡ μέριμνα τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἀστυνομία ἦταν ἐξᾴλλου ἐκεῖ, ἡ κρατική μηχανή λειτουργοῦσε καί συντόνιζε μέ τρόπους ιδιαίτερα ἐπαρκεῖς γιά τήν ἐδῶ, βαλκανική διάσταση τῶν πραγμάτων. Τό συγκεντρωμένο ἐχθρικό πλῆθος δέν ἔδωσε σέ καμία περίπτωση συνέχεια. Ὁ ἐνθουσιασμός τῆς Ἀθήνας, τίποτα δέν εἶχε τό κοινό μέ τό πάθος τοῦ 1914.

Ἦταν ὅμως ἐνθουσιασμός. Δέν ἦταν ἡ βουβή περίσκεψη πού κυριεῖνε τό Βερολίνο στό ἄγγελμα τοῦ νέου πολέμου ἐναντία στους νικητές τοῦ προηγούμενου. Δέν ἦταν ὁ φόβος, ἡ ἀνήσυχη ἀμηχανία καί ἡ ὑπόγεια

ἄρνηση, πού διέτρεξαν τό Παρίσι, τήν ἴδια ἐκείνη ἐποχή. Δέν ἦταν οὔτε ὁ ψεύτικος, καρναβαλιστικός καί θορυβώδης ἐνθουσιασμός τῶν λίγων στήν Ρώμη, ὅπου τό φασιστικό κόμμα μάταια προσπαθοῦσε, τεχνικά, νά ξυπνήσει τήν πολεμική ἀρετή τῶν πολλῶν. Δέν ἦταν ὑπερφίαλος καγχασμός, ὅπως αὐτός πού τάραξε κάπως τήν Βαρσοβία τήν 1η Σεπτεμβρίου τοῦ 1939, ἐκεῖ ὅπου οἱ φανατικοί ἐθνικιστές, ἄφρονες, βγήκαν στους δρόμους γιά νά γιορτάσουν τήν ἐπικείμενη εἰσοδό τους στό Βερολίνο, λίγο πρὶν ἐμφανιστοῦν τά γερμανικά ἀεροπλάνα. Τίποτε ἀπ' ὅλα αὐτά δέν συνέβη στήν Ἀθήνα. Ἐδῶ κυριαρχοῦσε τό ἀπλό, συνετό χαμόγελο.

Τί ξέρουμε ἐμεῖς, ἐξήντα χρόνια μετά, γι' αὐτό τό χαμόγελο; Γνωρίζουμε τίς εἰκόνες, τίς φωτογραφίες τῆς ἡμέρας κήρυξης τοῦ πολέμου πού δείχνουν τούς ἀνθρώπους νά χαμογελοῦν. Θά εἶμασταν πιό ἀκριβεῖς ἂν λέγαμε ὅτι δείχνουν πολλούς, ὑπερβολικά πολλούς, ἀνθρώπους νά χαμογελοῦν σέ μία μέρα πού τίποτε τό καλό δέν ὑποσχόταν. Τό χαμόγελο ἦταν δημόσιο. Σκαρφαλωμένοι στά τράμ ἢ στά λεωφορεῖα τῆς Ἀθήνας, συναθροισμένοι στά πεζοδρόμια, νέοι ἄνθρωποι, δείχνουν περίσκεψη καί ταυτόχρονα ἀποπνέουν τή σιγουριά πού τό χαμόγελο δίνει. Πολλές οἱ σχετικές εἰκόνες, ἀκόμα περισσότερες οἱ μαρτυρίες γιά τόν ἐνθουσιασμό τῆς ἡμέρας. Τόσο πολλές πού εἶναι ἀδύνατο νά ἐφευρέθηκαν ἀπό ὅποιονδήποτε προπαγανδιστικό μηχανισμό. Εἶναι ἀδύνατο νά ἀφοροῦν ἓνα αὐστηρά προσδιορισμένο δεῖγμα. Ὅπωςδήποτε, ἡ ΕΟΝ τοῦ Μεταξᾶ δοκίμασε νά δημιουργήσει τό δικό της κλίμα. Αὐ-

τό τό γνωστό, τό θεατρικό και κραυγαλέο, τό τόσο μακρινό στά νοήματα από τό απλό χαμόγελο τῶν ἀνθρώπων. Χάθηκε ἡ ΕΟΝ και οἱ θεατρνισμοὶ τῆς ἐκείνη τὴν ἡμέρα. Ἐλάχιστοι φωτογραφικοὶ φακοὶ φαίνεται νά τίμησαν τίς χλαμύδες πού ἀποπειράθηκε νά διαπομπεύσει, μέχρι πού οἱ ἴδιοι οἱ σκηνοθέτες τῆς παραιτήθηκαν τοῦ ἔργου τους και ἀφέθηκαν νά τοὺς παρασύρει τό γενικό αἶσθημα.

Ἐκείνη τὴ μέρα οἱ δρόμοι ἦταν γεμάτοι ἀπό ἐφέδρους. Αὐτοί, οἱ κλάσεις τοῦ 1929 και πέρα, ξεχύθηκαν στίς πόλεις ψάχνοντας νά βροῦν τίς ἀνακοινώσεις τῆς ἐπιστράτευσης στά ἀστυνομικά τμήματα. Μετά, ἀφοῦ μάθαιναν τόν προορισμό τους και τό χρονικό περιθώριο πού εἶχαν γιά νά παρουσιαστοῦν, ἔτρεχαν πρὸς τοὺς σταθμούς τῶν τρένων, πολιορκοῦσαν τοὺς συρμούς πού ἐφευγαν ἀδιάκοπα, ἀσφυκτικά γεμάτοι ἀπὸ τό ἀνθρώπινο φορτίο τους, πρὸς τὴν Λάρισα ἢ πρὸς τὴν Πάτρα. Ἦταν παράξενο πράγμα οἱ ἐφεδρῶν. Πολίτες ἀκόμα, ἐργάτες, λογιστές, δάσκαλοι, σερβιτόροι, βασιτάζοι, δημόσιοι ὑπάλληλοι, καλλιτέχνες, ὅτι, τέλος πάντων, μιά κοινωνία τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, ἀποδίδει στοὺς ἀνθρώπους ὡς παραγωγική και κοινωνική ιδιότητα. Ἦταν ὅμως ταυτόχρονα και πολεμιστές. Κινοῦνταν στό μεταίχμιο τοῦ πολέμου και τῆς εἰρήνης, ζοῦσαν ἀνάμεσα στίς μέρες τῆς εἰρήνης πού γρήγορα ξεθωρίαζαν και σέ ἐκείνες τοῦ πολέμου πού ἐρχονταν νά τίς διαδεχθοῦν. Ἦταν κανονικοὶ ἀνθρωποὶ και ἐν δυνάμει σκληροὶ πολεμιστές. Δέν εἶχαν σκοτώσει ποτέ στή ζωὴ τους, στή συντριπτική τους πλειοψηφία δέν τοὺς εἶχε περάσει ποτέ ἀπὸ τόν νοῦ ὁ θάνατος τοῦ ἄλλου ἀπὸ τό δικό τους χέρι. Ἐφευγαν ὅμως διαστικά ἀπὸ τόν κόσμο πού ὡς τότε γνώριζαν γιά νά προλάβουν ἕναν ἄλλον, στόν ὁποῖο ἡ κύρια φροντίδα τους θά ἦταν νά σκοτώσουν —ἀντάμα και ἡ πιθανότητα νά σκοτωθοῦν.

Αὐτοὺς συνήθως, τοὺς αὐριανούς πολεμιστές πού, ὡς πολίτες ἀκόμη, ἔδιναν τόν γοργό ρυθμό τοῦ πολέμου στοὺς δρόμους τῆς Ἀθήνας, αἰφνιδίαζαν οἱ φωτογράφοι. Σέ αὐτοὺς ἀνακάλυπταν ἀποτυπωμένο τό χαμόγελο. Στό κάτω κάτω ἐπρόκειτο γιά τοὺς ἀληθινούς ἥρωες τῆς ἡμέρας. Ἡ εἰκόνα τοῦ αὐριο, ἡ πορεία τοῦ πολέμου, τά σχέδια τῶν καθεστώτων και τῶν ἐπιτελείων, τὴ μέρα αὐτὴ τῆς κρίσης, εἶχαν ταπεινά ἐναποθεθεῖ στή δική τους κρίση και διάθεση. Τά πάντα ἐξαριόνταν ἀπὸ τὴν προθυμία τους. Τὴν πρώτη μέρα τοῦ πολέμου, οἱ μηχανισμοὶ εἶναι εὐθραστοὶ και εὐαίσθητοι, ἐλάχιστα μποροῦν νά ἀποκαταστήσουν τίς ὅποιες δυσλειτουργίες παρουσιαστοῦν. Δέν ἔχουν νόημα, τὴ μέρα αὐτὴ τά στρατοδικεῖα, οἱ ἀπειλές, οἱ κανονισμοί, ἡ πειθαρχημένη ἱεραρχία τοῦ στρατεύματος. Οἱ ἐν δυνάμει πολεμιστές και νῦν ἀκόμη πολίτες παίρνουν στά χέρια τους, τὴ μέρα αὐτὴ, τίς τύχες τοῦ πολέμου. Καὶ πρόκειται γιά τύχες εὐμετάβλητες. Ἦταν θέμα λίγων ἡμερῶν ἢ και ὥρων ἀκόμη ἢ ἐπιτυχία τῶν σχεδίων τοῦ ἐχθροῦ. Ἄν ἐφθανε στό Μέτσοβο, πάνω στά βουνά, ἂν πρόφτανε νά πάρει τό λιμάνι τῆς Πρέβε-

ζας, οἱ τύχες τοῦ πολέμου οἴγουρα θά ἦταν διαφορετικές. Ἀπὸ τὴν προθυμία τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων ἐξαρτιόταν αὐτό. Ἀπὸ τὴν ταχύτητα μέ τὴν ὁποία θά ἄλλαζαν τὴν ιδιότητα τοῦ πολίτη μέ τὴν ιδιότητα τοῦ πολεμιστῆ. Τὴ μέρα αὐτὴ οἱ τύχες τῆς χώρας ἐναποτέθηκαν ὀλοκληρωτικά στά χέρια τῶν πολιτῶν τῆς. Ἦταν ἡ πιὸ ἀπόλυτη ἐκδοχὴ τῆς δημοκρατίας. Στό ἐρώτημα αὐτό ἀπάντησε τό χαμόγελο και, στήν περίσταση, ἀπὸ ἄοριστη εἰκόνα, μεταβλήθηκε σέ μετρησιμη κοινωνική κίνηση και πολιτικὴ ἐπιλογή.

Οἱ προθεσμίες ἦταν πράγματι πιεστικές. Εἰκοσι τέσσερις ὥρες εἶχε συνήθως ὁ κάθε ὑποψήφιος φαντάρος γιά νά παρουσιαστῆ στή μονάδα του ἢ στά κέντρα ἐπιστράτευσης, σέ κάποια ἀπὸ τίς πόλεις ὅπου συγκροτοῦνταν ὁ ἐλληνικός στρατός. Ὁ χρόνος πού τοῦ ἔμενε ἦταν ἀσφυκτικός καθὼς μάλιστα τά τρένα και τὰ αὐτοκίνητα δέν ἐπαρκοῦσαν και πολλοί, παρά τὴ βιασύνη και τὴν ταλαιπωρία τους, ἔμεναν ἔξω ἀπὸ αὐτά. Ὅχι, δέν δημιουργήθηκε κανένα πρόβλημα στήν ἐπιστράτευση. Τό ἀντίθετο μάλιστα. Ἡ ταχύτητα μέ τὴν ὁποία οἱ ἐφεδρῶν ἐφταναν στά στρατόπεδα και στίς ἀποθήκες τοῦ στρατοῦ, ξεπερνοῦσε τίς δυνατότητες τῆς ἐπιμελητείας. Πολλοὶ δέν κατάφεραν νά ντυθοῦν και νά ἐξοπλιστοῦν, ὅπως ὁ πόλεμος ἀπαιτοῦσε, τίς πρώτες μέρες. Ἄλλοι, ἀναγκάστηκαν νά κοιμηθοῦν στό ὑπαιθρο, κάτω ἀπὸ τ' ἀστέρια τίς πρώτες μέρες, σέ καιρὸ ψυχρὸ ἤδη και ὀπωσδήποτε βροχερό. Οἱ ἀργοπορημένοι πέρασαν ἀπαρατήρητοι καθὼς ὅλοι γνώριζαν ὅτι ἔκαναν κάθε τί τό δυνατό γιά νά εἶναι συνεπείς στό ραντεβού τους μέ τὴν ὥρα τοῦ πολέμου. Στόν ἀμέσως προηγούμενο πόλεμο, στή μικρασιατικὴ ἐκστρατεία, ἡ Ἑλλάδα μετροῦσε περισσότερους ἀπὸ ἑκατὸ χιλιάδες ἀνυπότακτους και ἀρκετὲς χιλιάδες λιποτάκτες. Περισσότερο ἀπὸ τό ἕνα τρίτο δηλαδή τῆς τότε στρατολογικῆς δυνατότητας τῆς χώρας. Τόν Οκτώβριο τοῦ 1940, αὐτὲς οἱ ἔννοιες ἦταν ἀγνωστες. Στόν τομέα αὐτό, τό ἄοριστο χαμόγελο τῶν φωτογραφιῶν, ἀποκτοῦσε ἕνα κάποιο συγκεκριμένο μέτρο ἀποτίμησης.

Δέν βρισκόταν μόνο στή μεριά τῶν ἐφεδρῶν ἡ πρόσχαρη ἀντιμετώπιση τοῦ πολέμου. Οἱ πολίτες, ὅσους δέν περιέλαβε ὁ σχεδιασμός τῆς γενικῆς ἐπιστράτευσης, οἱ γέροντες, οἱ γυναῖκες, τά παιδιά, συμπεριφέρονταν μέ τόν δικό τους αἰσιόδοξο τρόπο. Οἱ πρώτοι ἀεροπορικοὶ συναγερμοὶ ἔδωσαν, στίς περισσότερες τῶν περιπτώσεων, τὴν εὐκαιρία γιά μιά εὐχάριστη σύναξη ἀνθρώπων. Στά κέντρα τῶν πόλεων, ἐκεῖ ὅπου δούλευαν ὑπηρεσίες, γραφεῖα, ἐπιχειρήσεις και ἐπιτελεῖα, τά πράγματα ἦσαν πιὸ σοβαρά. Ἐκεῖ τά καταφύγια ἦσαν ὑπόγεια, σχεδόν σκοτεινά και περικλειστα. Λίγο πιὸ ἔξω ὅμως τά πράγματα ἄλλαζαν. Στίς συνοικίες ἡ πολιτικὴ ἀμυνα εἶχε προβλέψει, γιά τὴν προστασία τῶν πολλῶν, ὀρύγματα ἢ ἀπλῶς κάποιες θεωρητικὰ ἀσφαλέστερες ζώνες. Σ' αὐτὰ συναθροίζονταν ἡ γειτονιά, μέ ἰδιόμορφη συχνὰ μεταμφίεση —μέ κάποια κατασρόλα στό κεφάλι, φτωχὸ ὑποκατάστατο κράνους

συνηθέστερα— γεγονός που συνέβαλλε στη γενική εύθυμία. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι υποτιθέμενοι κίνδυνοι ήταν φανταστικοί—καθώς οι ιταλικές αεροπορικές επιδρομές ήταν υποτονικές— και τίποτα δεν διέκοπτε την ιδιόμορφη γιορτή που προκαλούσε ή υποχρεωτική κοινωνική σύναξη. Οι λίγες εξαιρέσεις, στην Πάτρα, τη Θεσσαλονίκη, τα Γιάννενα, εκεί όπου οι βομβαρδισμοί προκάλεσαν θύματα δικαίων και αδικών, ελάχιστα περιόρισαν την γενική άψηφια.

Δέν υπήρχε παρεξήγηση πίσω από τη συμπεριφορά των Ελλήνων. Πολλοί, πάρα πολλοί ήταν εκείνοι που είχαν γνωρίσει από κοντά τους προηγούμενους πολέμους, εκείνους που είχαν τελειώσει μόλις δεκαοκτώ χρόνια πριν. Πόλεμοι άδυσώπητοι με πολλά θύματα και βαριά κληρονομιά που βασανιστικά είχαν αλλάξει τη μορφή της χώρας και τη ζωή των κατοίκων της. Η λέξη πόλεμος έφερε στο νου εικόνες φρικιαστικές. Η πολεμική περιπέτεια στη Μικρά Ασία και σκληρότατη ήταν και τελείωσε μέσα στη γενική συμφορά. Δέν ήταν άμυητοι οι Έλληνες στις συμφορές. Οι πληγές εξάλλου των προηγούμενων πολεμικών περιόδων, ελάχιστα είχαν έπουλωθεί και όπωσδήποτε δέν συνηγορούσαν στην ένθουσιώδη ύποδοχή ενός νέου πολέμου. Δέν υπήρχε εδώ τό άλλοθι των Ευρωπαίων του 1914, που δέν είχαν γνωρίσει μεγάλη πολεμική αναμέτρηση επί εκατό ολόκληρα χρόνια.

Μά και ό πόλεμος που σάρωνε την Ευρώπη, ήταν πολύ γνωστός στους Έλληνες. Γνώριζαν τίς εικόνες του, ήξεραν τίς συνέπειές του. Πριν λίγους μήνες ακόμα, στά 1937-1938, οι άκτες του Αιγαίου λερώνονταν από την πίσσα που έβγαυε από τά τορπιλισμένα σοβιετικά πλοία, από τά ιταλικά υποβρύχια που προσπαθούσαν νά φθάσουν στη δημοκρατική Ισπανία. Πριν προλάβουν νά καθαρίσουν οι άκτες, νέα κύματα πίσσας έφθασαν σέ αυτές, από τά βυθισμένα, αυτή τή φορά ιταλικά πολεμικά που προσπαθούσαν νά έφοδιάσουν τά Δωδεκάνησα περνώντας δίπλα στίς ελληνικές άκτες, στην προσπάθειά τους, συχνά άνεπιτυχή, νά αποφύγουν τόν βρετανικό στόλο. Ό πόλεμος ήταν κοντά, χειροπιαστός σχεδόν, μέ όρατές τίς συνέπειές του. Ό τορπιλισμός τής «Έλλης» στην Τήνο, τόν Δεκαπενταύγουστο του '40, άπλως υπενθύμιζε κάτι που όλοι γνώριζαν. Η ώρα τής κρίσης πλησίαζε χωρίς κανείς νά μπορεί νά τήν αποφύγει. Κανείς και πουθενά. Υποβρύχια, αεροπλάνα, ίσως άέρια και έμπρηστικά ύλικά, έφευγαν τήν αναμέτρηση βαθιά στά μετόπισθεν, οδηγούσαν τόν καθένα στην πρώτη γραμμή και καθιστούσαν τήν καταστροφή και τό θάνατο ίσχυρη πιθανότητα όπου κι άν βρισκόταν ό καθένας. "Όλοι θά έπαιρναν μέρος στον νέο, σύγχρονο πόλεμο, κανείς δέν είχε ψευδαισθήσεις γι' αυτό.

Ό πόλεμος δέ που μόλις έφθανε στη χώρα δέν τούς ήταν άγνωστος. Εικόνες από τήν Βαρσοβία και τό Ρόττερταμ, συμπλήρωσαν τίς παλαιότερες τής Ισπανίας. Οι έφημερίδες κατέγραφαν τή φρίκη μέ τή μεθοδικότητα των τότε ανταποκριτών ενώ τά έπίκαιρα

στον κινηματογράφο πρόσθεταν πιο ρεαλιστική αντίληψη για τό πόσο σκληρά και άπάνθρωπα ήταν τά μέσα αυτού του νέου πολέμου. Ό αντίκτυπος από τήν αεροπορική μάχη για τήν Αγγλία, ήταν νωπός. Οι έπιβλητικοί στόλοι των αεροπλάνων, τό Λονδίνο νά φλέγεται, πρωτεύουσα του κόσμου τότε άκόμη. "Όλοι τους έβλεπαν ιστορικές Αυτοκρατορίες νά καταρρέουν ως τραπουλόχαρτα, και τά Στούκας του Άξονα νά κομιορτοποιούν τόν μεγαλύτερο ως τότε στρατό τής Ευρώπης. Οι μεγάλοι συντρίβονταν άνελέητα σέ τούτη τή σύγκρουση. Ποιά μοίρα περίμενε άραγε τούς μικρούς που θά τολμούσαν νά έναντιωθούν στους ίσχυρότερους και νά έμπλακούν στά γρονάξια του άδυσώπητου πολέμου; "Όλα αυτά ήταν γνωστά και ό τρόμος που είχε ήδη διατρέξει τήν Ευρώπη ελάχιστα προσφερόταν για χαμόγελα, μία τέτοια μέρα.

Και όμως οι στρατεύσιμοι χαμογελούσαν στους δρόμους, χαμογελούσαν στά παράθυρα των τρένων και των λεωφορείων, χαμογελούσαν σκαρφαλωμένοι έπικίνδυνα στους μαρσπιέδες των φορητών. Η διάθεσή τους έρχόταν σέ αντίθεση μέ τό βροχερό περιβάλλον εκείνων των ημερών. Τούς ένοχλούσε ή βροχή που προανήγγελε τίς δυσκολίες του έπερχόμενου χειμώνα. Δέν μπορούσαν τότε νά ξέρουν ότι αυτή ή βροχή ήταν ό πρώτος—και ό μόνος— σύμμαχος τους στον άγώνα που ξεκινούσαν. Η βροχή πλημμύρισε τόν Καλαμά, έτσι που χρειάστηκαν οι Ιταλοί μέρες πολλές για νά περάσουν άντίκρυ. Η βροχή που έκανε γλιτωρά τά μονοπάτια τής Πίνδου και κράτησε τά μεταγωγικά τής μεραρχίας Τζούλια πίσω μακριά στην Κόνιτσα. Η βροχή που έκανε τόν κάμπο στό Καπάκι βάλτο πηκτό και μέσα του βούλιαξαν τά ιταλικά θωρακισμένα των «Κενταύρων». Δέν τά γνώριζαν αυτά οι πολίτες φαντάροι τή μέρα του ένθουσιασμού, όταν ξεκίνησαν για τό μέτωπο.

Δέν γνώριζαν φυσικά ακόμα τί θά συναντούσαν στό μέτωπο. Τούς ήταν όλοτελα άγνωστη ή δύσκολη κατάσταση τής Ιταλίας, οι παλινωδίες του φασιστικού έπιτελείου ανάμεσα στην άποστράτευση των άναγκαιών στην σπορά άγροτών και στην έναρξη μιάς νέας έκστρατείας. Δέν μπορούσαν νά φανταστούν ότι θά εύρισκαν άπέναντί τους, στά βουνά, μόνο εκατό χιλιάδες Ιταλούς που, σχεδόν μέ άφέλεια—κάτω, είναι αλήθεια, από πιεστικές για τή χώρα τους και τό καθεστώς της διπλωματικές και πολιτικές συγκυρίες— ξεκίνησαν νά κατακτήσουν μία χώρα τήν όποία, ό ένθουσιασμός των πολιτών της, εξόπλισε μέσα σέ δέκα μέρες μέ τριακόσιες χιλιάδες στρατό στό μέτωπο τής Ηπείρου άρχικά, τής Άλβανίας στην συνέχεια. Δέ μπορούσαν νά μαντέψουν ότι στίς πρώτες τουλάχιστον έβδομάδες ό πόλεμος θά ήταν εύκολος, νικηφόρος. "Ότι τό χαμόγελο θά πλάταινε μέχρι που νά γίνει μέθη χαράς και ένθουσιασμού, καθώς ό έχθρός ταπεινωμένος και περιτρομος υποχωρούσε βαθειά μέσα στά έδάφη τής Άλβανίας. Στίς 28 Οκτωβρίου, δέν μπορούσαν νά τά γνωρίζουν όλα αυτά, όπως και δέν μπορούσαν νά δια-

κρίνουν τή συνέχεια: τό βυθισμένο στά χιόνια μέτωπο, τά κρουπαγήματα, τίς απελπισμένες, αιματηρές πλήν όμως άκαρπες επιθέσεις στην Κλεισούρα και τό Τεπελένι, όταν οι Ιταλοί, ένισχυμένοι, είχαν επιτέλους κλείσει τά κενά. Στίς 28 Οκτωβρίου όλα αυτά τά μελλούμενα ελάχιστα τούς απασχολούσαν. Αυτοί έφευγαν για τόν πόλεμο, για τό άγνωστο, μέ τό χαμόγελο στά χείλη.

Έναντια στην Ιταλία του Μουσολίνι, υπήρχαν λόγοι για νά ξεχειλήσει ή όργή των Έλλήνων. Τά ύπόδουλα Δωδεκάνησα βρισκονταν στη μέση των διαφορών όπως και ή προκλητική παρουσία των ιταλικών πολεμικών στο Αιγαίο και τό Ιόνιο. Ήταν οι παλιές μνήμες έχθρότητας από τά μικρασιατικά και από τόν βομβαρδισμό των προσφύγων στο φρούριο της Κέρκυρας από τά ιταλικά θωρηκτά στα 1923. Ήταν ή κατάληψη της Αλβανίας, τόν Απρίλιο του 1939 και οι φωτιές που από εκεί συνδαιλούζαν οι φασίστες του Τζιακομόνι σε όλα τά Βαλκάνια. Ήταν οι υπερφίαλες εκφράσεις ενός καθεστώτος που έκρυβε κάτω από τόνους ρητορείας τίς χτυπητές αδυναμίες του. Οι φανφάρες για όκτώ εκατομμύρια λόγχες σ' ένα κράτος που δέν κατάφερε νά όπλίσει—όπως ό σύγχρονος πόλεμος απαιτούσε— ούτε τό ένα όγδοο από αυτούς.

Ύπρχε μία προτίμηση—άν θέλετε— στην Ιταλία, μία διάχυτη αίσθηση ότι ό αντίπαλος ήταν στα μέτρα των ελληνικών όπλων και ότι ή ανάμετρηση μαζί του θά μπορούσε νά είναι νικηφόρα. Ή Γερμανία τρόμαζε, ή υπερφίαλη Ιταλία μάλλον τό γέλιο προκαλούσε.

Δέν ήταν μόνο ό τρόπος τής ύαινας μέ τόν όποιο τό φασιστικό καθεστώσ έτρεξε νά προλάβει τόν πόλεμο στη Γαλλία, όταν πλέον βεβαιώθηκε ότι αυτός είχε τελειοδίκια κριθεί. Οι νίκες των ιταλικών όπλων στα χρόνια του τριάντα, ελάχιστους έπειθαν. Στην Άβυσσηνία χρειάστηκε νά χρησιμοποιήσουν δηλητηριώδη άέρια, χλώριο, για νά νικήσουν ένα στρατό ίθαγενών. Στην Ισπανία, οι «έθελοντές» του φασισμού πέτυχαν, παρά τούς αριθμούς τους, πολύ λιγότερα άπ' ό,τι, λόγω χάρις, οι Μαροκινοί μισθοφόροι του Φράνκο. Ό Χίτλερ τούς αντιμετώπιζε μέ συγκατάβαση, δύσκολα κρυβόταν αυτό στους λόγους και στίς εικόνες, οι δέ θεωρητικοί του ναζισμού, ελάχιστα αναβάθμιζαν τήν εικόνα των Ιταλών και της Ιταλίας. Τούς ταξινομούσαν στη ράθυμη, παρηκμασμένη Μεσόγειο, και μετα βίας τούς έδιναν θέση ανθρώπων στη ρατσιστική ταξινόμηση του κόσμου.

Είχε και τήν έννοια αυτή τό χαμόγελο της 28ης Οκτωβρίου. Στόν πόλεμο ή Ελλάδα είχε κληρωθεί μέ τόν αντίπαλο που προτιμούσε. Ή κλήρωση όμως δέν έξηγοΰσε αυτή τή διάχυτη, στίς μορφές των ανθρώπων, έκφραση.

Πρίν από δεκαεφτά μόλις χρόνια, ή ιστορία της χώρας φάνηκε νά ξαναρχίζει από τήν αρχή. Μετά από δέκα χρόνια άλλεπάλληλων πολέμων, μετά από άπίστευτες θυσίες σε αίμα, ή Ελλάδα του 1923, ελάχιστα κοινά είχε μέ τήν πρίν τό 1912 αντίστοιχη. Δέν ήταν μόνο οι γεωγραφικές και οι πληθυσμιακές διαφορές. Άλλα έθνικά—θά λέγαμε— χαρακτηριστικά είχαν από-

λυτα μεταβληθεί. "Όσοι επιθυμοῦσαν νά λέγονται "Έλληνες, αλλά καί ὅσοι, ἐν δυνάμει, μποροῦσαν νά μετέχουν τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος, συγκεντρώθηκαν μέσα στά διευρυμένα σέ σχέση μέ τό 1912 σύνορα τῆς χώρας. Δέν ὑπῆρχαν πλέον παροικίες ἑλληνικές σκορπισμένες στά τέσσερα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα. Δέν χωρίζονταν πλέον οἱ "Έλληνες σέ ἀλύτρωτους καί λυτρωμένους. Ἡ πρωτεύουσα τοῦ κράτους ἦταν πλέον μία: ἡ Ἀθήνα. Καμία φανταστική πρωτεύουσα, καμία Κωνσταντινούπολη δέν φαινόταν στήν ἔθνική προοπτική. Οἱ "Έλληνες ἔπρεπε νά συμβιβαστοῦν μέ τόν τόπο πού τοὺς κληροδότησε τελικά ἡ ἱστορία, μέ μία χώρα πού δέν ἦταν φυσικά τόσο μεγάλη ὅσο οἱ προηγούμενες μυθολασίες ἀπαιτοῦσαν. Ἦταν ὅμως μιά χώρα πραγματική, συγκεκριμένη, μέσα σ' αὐτήν ἔπρεπε πλέον νά χτίσουν τήν ταυτότητά τους καί τήν εὐημερία τους.

Τίποτε ἀπό τά δύο δέν ἦταν ἀπλό. Ἡ συνάντηση τῶν Ἑλλήνων μέ τόν χώρο τους ἦταν τραυματική. Ἡ παλαιά Ἑλλάδα πολύ ἀπέιχε ἀπό τοῦ νά εἶναι τόπος εὐημερίας καί προόδου. Στή νέα, τό περιβάλλον ἔπρεπε νά κατακτηθεῖ, νά δαμαστέι γιά νά γίνει βιώσιμο. Τοὺς συναθροισθέντες ἐπιτέλους "Έλληνες περίμενε ἕνα ἔργο τιτάνιο: ἡ κατασκευή –στήν κυριολεξία– τῆς ἴδιας τους τῆς πατρίδας. Ἡ προσπάθεια ἀπλώθηκε σέ κάθε γωνιά τῆς χώρας. Ἡ ἴδια ἡ Ἀθήνα ἔπρεπε νά κτισθεῖ καί πάλι στίς νέες διαστάσεις της, ἔτσι ὥστε νά μπορεῖ νά λειτουργήσει μέ τόν προσφυγικό της κλοιό. Ἡ Κοκκινιά, ἡ Καλλιθέα, ἡ Καισαριανή, ἡ Νέα Σμύρνη, ἡ Νέα Ἰωνία, τό Περιστέρι, τό Δουργούτι, οἱ Τζιτζιφιές, τό Πολύγωνο, –ἦταν ἀπό μόνες τους μικρές πολιτείες, πού προέκυψαν αἰφνίδια, σχεδόν ἀπό τό πουθενά. Ἐπρεπε νά κτισθοῦν σίτια, νά ἀνοίξουν δρόμοι, νά γίνουν σχολεῖα, νοσοκομεῖα, δημόσια κτίρια. Ἡ πόλη ἔπρεπε νά ὑδροδοτηθεῖ μέ τρόπο ὁλότελα διαφορετικό ἀπό ἐκεῖνο πού τό Ἀδριάνειο ὑδραγωγεῖο ἐπέτρεπε. Χρειαζόταν πυκνό δίκτυο συγκοινωνιῶν πού νά μπορεῖ νά συνδέσει τόν ἀπέραντο πλέον σέ ἔκταση ἰστό της. "Όλες, μά καί οἱ πιό ἀπλές ὑποδομές, ἔπρεπε νά σχεδιαστοῦν καί νά κατασκευαστοῦν στίς νέες διαστάσεις τῆς πόλης. Δεκαπέντε χρόνια μετά ἡ πόλη οὔτε σύγχρονη, οὔτε πλούσια, οὔτε «εὐρωπαϊκή» – ὅπως θά λέγαμε– ἦταν. Ἦταν ὅμως βιώσιμη. Οἱ νεοφερμένοι εἶχαν στέγη γιά τόν ὕπνο τους, σχολεῖο γιά τά παιδιά τους, κάποιον νοσοκομεῖο γιά τοὺς ἀρρώστους τους. Εἶχαν νερό στίς θρύσες τῶν σπιτιῶν τους. Δέν ἔβλεπαν πιά πίσω, ἡ Μικρά Ἀσία εἶχε ξεχαστεῖ. Ἐβλεπαν τή ζωή τους καί αὐτή τῶν παιδιῶν τους νά συνεχίζεται στή νέα μεγαλόπολη, πού ἡ δική τους ἀτυχία καί ὁ δικός τους μόχθος εἶχαν –ἀπό τό μηδέν– δημιουργήσει.

Στήν ὑπαιθρο τό τιτάνιο ἔργο τῆς ἀνασυγκρότησης τῆς χώρας ἦταν ἀκόμα πιό ἐντυπωσιακό. Μέσα σέ ἐλάχιστα χρόνια, ἐκεῖ ὅπου πρῖν ὑπῆρχαν λίμνες καί βάλτοι, δημιουργήθηκαν εὐφορες πεδιάδες. Αὐτό πού συνέβη στήν κεντρική Μακεδονία, στά ἔλη τῶν Γιαννιτσῶν, ἐπαναλήφθηκε ἀπειρες φορές σέ μικρότερη κλί-

μακα. Δρόμοι, γέφυρες, ὑδραγωγεῖα, συνεταιρισμοί, ἀποθήκες, νέες τεχνικές, ἄλλαξαν τά τοπία καί τήν ζωή τῶν ἀνθρώπων ταυτόχρονα. Στίς παραμονές τοῦ πολέμου, ἡ χώρα εἶχε πετύχει σχεδόν τό ἀκατόρθωτο. Μποροῦσε νά θρέψει πλέον τοὺς ἀνθρώπους πού τήν κατοικοῦσαν ἐνώ ταυτόχρονα τῆς περίσσειαν ἀρκετά ἀγροτικά προϊόντα γιά νά πληρώνει μέ τήν ἐξαγωγή τοὺς τοὺς λογαριασμούς τοῦ συμψηφισμοῦ, τοῦ κλήριγκ. Ἡ χώρα δέν ἐντάχθηκε στόν στενό κύκλο τῶν πλούσιων καί ἰσχυρῶν τοῦ τότε κόσμου. Μποροῦσε ὅμως νά ἐξασφαλίσει μέ τοὺς πόρους της τήν ἐπιβίωση τοῦ λαοῦ της καί ἕνα ἐλάχιστο ἐπίπεδο εὐημερίας, συγκρίσιμο μέ τοὺς μέσους ὅρους ἐκεῖνου τοῦ καιροῦ. "Ένα μικρό θαῦμα, θά λέγαμε, ἂν ἀναλογιστοῦμε τά ἐρείπια καί τά προβλήματα πού ὁ πόλεμος εἶχε σωρεύσει δεκαεπτὰ χρόνια νωρίτερα.

Αὐτή ἡ ἐπιτυχία ὀφειλόταν σέ πολλούς παράγοντες. Ἀπό αὐτούς, ὁ βασικός ἦταν ὁ ἀνθρώπινος μόχθος. Οἱ "Έλληνες, παλαιοί καί νέοι, πρόσφυγες καί γηγενεῖς, ἐργάστηκαν σκληρά αὐτά τά λίγα χρόνια. Δούλεψαν συλλογικά καί ἀτομικά. Κάθε οἰκογένεια μόχθησε γιά νά καταστήσει παραγωγικό τόν μικρό κλήρο πού ἡ –σχεδόν ἀπόλυτη– ἀγροτική μεταρρύθμιση τῆς εἶχε ἐξασφαλίσει. Μόχθησε στίς πόλεις γιά νά ἐξασφαλίσει τό ἐλάχιστο εἰσόδημα. Μόχθησε γιά νά στήσει τήν μικρή της ἐπιχείρηση ἢ τό οἰκογενειακό της μαγαζί. Ἡ ἐργασία ἦταν ὅμως καί συλλογική: τό ἀνοιγμα τῶν δρόμων, τῶν καναλιῶν τῆς ἀποστράγγισης, οἱ δενδροφυτεύσεις, ὅλο ἐκεῖνο τό δίκτυο τῶν συνεταιρισμῶν καί τῶν ἐνώσεων πού ἐπέτρεπε τήν ἐμπορευματοποίηση τοῦ μικροῦ πλεονάσματος τῶν παραγωγῶν, μακριά ἀπό τοὺς ἐκβιασμούς τῶν ἐμπόρων. Μόχθησαν οἱ ἀνθρώποι γιά τά κοινωφελῆ ἔργα ἀπό τά ὅποια συχνά ἐξαρτιόταν ἡ ἴδια τους ἢ ζωή. Πόσος μόχθος χρειάστηκε, γιά παράδειγμα, γιά νά ἐγκατασταθοῦν οἱ πρόσφυγες τῆς μικρασιάτικης Μάκρης στά ἔλη τοῦ Μαραθῶνα. Πόσους ἀπό αὐτούς πῆραν πρόωρα ἢ ἐλονοσία καί οἱ πυρετοί. Μᾶς εἶναι δύσκολο νά ἀντιληφθοῦμε πόσο κόπιασαν οἱ τότε ἀνθρώποι γιά νά κἀνον τον κόσμο τους βιώσιμο. Ἡ λεγόμενη μέθοδος τῆς γραμμικῆς σκαλιστικῆς σποράς ἀπαιτοῦσε νά σπέρνεται ὁ σπόρος τοῦ σταριοῦ σέ εὐθεία γραμμή, ἕνας ἕνας, σέ κανονικές ἀποστάσεις καί νά σκεπάζεται προσεκτικά μέ τό σκαλίδι. Αὐτή ἡ βασανιστική διαδικασία ἐξασφάλιζε τίς ἀναγκαῖες γιά τήν ἐπιβίωση ἀποδόσεις.

Ὁ μόχθος αὐτός εἶχε πολλές συνέπειες. Δίδαξε συλλογικότητα καί μαζί της ἀπόδειξε τίς δυνατότητες πού δίνει ἡ ὀργάνωση τῶν μελῶν στή μικρή ἢ τήν μεγάλη κοινωνική ἐνότητα. Ἀνέδειξε δέ ἄξιους ὀργανωτές, τοὺς ἀπαραίτητους συντονιστές αὐτῆς τῆς σκληρῆς προσπάθειας. Δάσκαλοι, δικηγόροι, τραπεζοῦπάλληλοι, συνεταιριστές, λογιστές, γεωπόνοι, μηχανικοί, πρακτικοί ἢ ἐπίσημοι, γραμματιζόμενοι, δημόσιοι ὑπάλληλοι, κτηνίατροι, γιατροί, μερικές φορές παπάδες. "Όλοι αὐτοὶ ἀποτελοῦσαν τόν σκληρό πυρήνα κάθε ἐπιμέρους

προσπάθειας. ἄρθρωναν τὸν κόσμο καὶ τίς δραστηριότητες τοῦ γύρω τους. Αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ἦσαν οἱ ἐφεδρὸι ἀξιωματικοί, τὰ κατώτερα στελέχη τοῦ στρατοῦ τῶν ἐφεδρῶν στὴν Ἀλβανία, ὅπου καὶ πάλι, ὅπως στὸν καιρὸ τῆς εἰρήνης, ὀργάνωναν καὶ ὀδηγοῦσαν τὸ ἔνοπλο ἀπόσπασμα τῶν ἐν εἰρήνῃ συνεργατῶν τους στὰ ἔργα τοῦ πολέμου.

Στὰ χρόνια τοῦ μεσοπολέμου, ὁ μόχθος τῶν ἀνθρώπων, στὴν ὑπαιθρο καὶ στὶς πόλεις, εἶχε ἄμεσο χειροπιαστὸ καὶ ὁρατὸ ἀποτέλεσμα. Ἡ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων βελτιωνόταν θεαματικὰ χρόνο μετὰ τὸ χρόνο. Δέν ἦταν μόνο τὸ προϊόν τοῦ μόχθου τους ὑπεύθυνο γι' αὐτό. Ἡ διεθνὴς ἀρωγὴ, τὰ δάνεια καὶ οἱ εἰσφορές, ἡ Ἐπιτροπὴ Ἀποκατάστασης Προσφύγων καὶ οἱ ἐπιτροπὲς τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν ἐνίσχυσαν ἀποφασιστικὰ τὴν ὅλη προσπάθεια. Γιὰ τοὺς πολλοὺς, ὁ ἐξωτερικὸς αὐτὸς παράγοντας εἶχε ἐλάχιστη ἀποδεικτικὴ σημασία. Γι' αὐτοὺς ἄξιζε ἐκεῖνο πού οἱ ἴδιοι ἐβλεπαν, τὸ ἀποτέλεσμα τῶν δικῶν τους πράξεων, τὸ ἔργο τοῦ δικοῦ τους μόχθου. Ἡ ἐργασία τους ἀπέδιδε, ἡ προσπάθειά τους ἀνταμειβόταν. Ἡ ἐννοια τῆς προόδου καὶ νόημα εἶχε καὶ περιεχόμενο. Μαζὶ τῆς ἐρχόταν ἡ αὐτοπεποίθηση, ἡ βαθιὰ συνείδηση τῶν δυνατοτήτων κάθε ξεχωριστοῦ θύλακα τῆς δεύτερης αὐτῆς νεοελληνικῆς συγκρότησης, ἡ αἴσθησις ὅτι τὰ πάντα εἶναι δυνατὰ, μέσα ἀπὸ τὴ συλλογικὴ προσπάθεια, στὸν πόλεμο, ὅπως καὶ στὴν εἰρήνη.

Τὴ μέρα τοῦ πολέμου, τὴν ὥρα τῆς ἐπιστράτευσης, τὸ τεράστιο αὐτὸ ἔργο τῆς ἀνασυγκρότησης, ὠρμη-

πλέον καὶ πετυχημένο, καπιτέθηκε στὰ χέρια τῶν δημιουργῶν του. Δέν ἦταν ὁ Μεταξᾶς ὁ κυρίαρχος τοῦ πολέμου πού, ὅπως ὅλοι οἱ ἐφεδρὸι τὸ ἐβλεπαν, ἐπρεπε νὰ κερδίσουν. Ἦταν ἐξάλλου ἕνας παράξενος ἡγέτης ὁ τελευταῖος. Δικτάτορας, μὲ περιορισμένες καὶ αὐστηρὰ προσδιορισμένες ἐξουσίες, ἰσορροποῦσε ἀνάμεσα σὲ πολιτικὴς πεποιθήσεις καὶ ἰδεολογικὰ σχήματα ὀλοκληρωτικῆς χαρακτῆρα –ἀνάλογα σὲ πολλοὺς τους πτυχῆς μὲ ἐκεῖνα τῶν ἐχθρῶν τῆς χώρας, τοῦ φασισμού– καὶ σὲ ἕνα πραγματισμὸ, πού πάντα διέθετε, πραγματισμὸ πού δέν ἄφηνε ἔξω ἀπὸ τοὺς ὑπολογισμοὺς καὶ τίς ἐπιλογές τὴν πραγματικὴν κατάστασι τῆς χώρας, τοὺς ἀνθρώπους τῆς καὶ τίς ἐπιθυμίες τους. Ὑποχρεωμένος νὰ μοιράζεται τὴν ἐξουσία μὲ τὸ παλάτι καὶ τὸν βασιλιά Γεώργιο τὸν Α' –μὲ ὅλη τὴ διεθνή, τὴ βρετανικὴ ὑποστήριξη πού ὁ τελευταῖος ἀπολάμβανε– δέν ὑποτίμησε ποτέ τίς δεξιότητες καὶ τὴν ὀργάνωσι τῶν πολλῶν. Τὸ ἀντίθετο μάλιστα, ἐπένδυσε πάνω τους γιὰ νὰ βελτιώσει τίς ἰσορροπίες τοῦ καθεστώτος.

Ἡ ΕΟΝ –ἡ Ἐθνικὴ Ὀργάνωσι Νεολαίας– πού δημιούργησε καὶ τὴν ὁποία θέλησε νὰ ταυτίσει μὲ τίς βαθύτερες πολιτικὴς του ἰδέες–, ἕνας φασισμὸς μὲ στοιχεῖα δανεικὰ ἀπὸ τοὺς εὐρωπαϊκοὺς ἀντίστοιχους ἀλλὰ καὶ μὲ ἔντονα στοιχεῖα ἐθνικῆς ἰδιαιτερότητας– κατάφερε νὰ ἀλλάξει σὲ πολλὰ σημεῖα τίς ἀντιλήψεις. Τὸ κυριότερο ἦταν ὅτι μετέστρεψε, τὴν αἴσθησι τῆς συλλογικότητας τῶν προσπαθειῶν σὲ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἔκφρασι. Φασιστικὴ ναί, θεατρικὴ ὅπωςδήποτε,

μιστή ενίοτε από κάθε πλευρά, ριζοσπαστική όμως και καθοριστική για τις πολιτικές συμπεριφορές της για δεύτερη φορά στην ιστορία της αναγεννημένης Ελλάδας.

Ο Μεταξάς επένδυσε στους νέους καθώς η Ελλάδα εκείνου του καιρού ήταν μία χώρα νέων ανθρώπων. Έρχονταν με όρμη στο προσκήνιο οι γενιές που γεννήθηκαν άμέσως μετά την καταιγίδα, όταν, η δημογραφία συνέβαλε με τον τρόπο της στην έπουλωση των πληγών και των κενών. Αυτά τα παιδιά, που μεγάλωσαν μέσα σ' ένα κόσμο προσπάθειας που συνεχώς μεταμορφωνόταν, κλήθηκαν να μαθητεύσουν σέ ένα νέο τρόπο ζωής. Βρέθηκαν μέλη μιας οργάνωσης, μακριά από τις οικογένειες και τον ασφυκτικό έλεγχο τους, έφτιαξαν παρέες, αγόρια και κορίτσια μαζί, ανατρέποντας τα ταμπού και τις φοβίες. Δημιούργησαν, τραγούδησαν, πήγαν έκδρομές μαζί, έφεραν τή μόδα των νεανικών συναθροίσεων, των πάρτυ, στην πόλη αλλά και στο χωριό. Εφάρμοσαν, κάτω από την προστασία, θά λέγαμε, του καθεστώτος, όσα ο κινηματογράφος δίδασκε ως τρόπους ζωής και συμπεριφοράς. Είναι αμφίβολο αν στην ΕΟΝ ανακάλυψαν τον φασισμό και τον εμπέδωσαν. Στατιστικά πάντως ουδείς φασίστας, προϊόν της ΕΟΝ, δέν διέσχισε αχλόνητος τήν πολεμική περίοδο πού ή 28η Οκτωβρίου εγκαινίασε. Όπωσδήποτε όμως συνάντησαν εκεί έναν τρόπο ζωής πού σάρωνε τίς μέχρι τότε προκαταλήψεις και τά ασφυκτικά πλαίσια συμπεριφοράς πού ο παλιός κόσμος -ή οικογένεια- επέβαλε. Τό χαμόγελο, ακόμη περισσότερο, τό γέλιο τής νεανικής αυτονομίας, μαζί με τά τραγούδια πού τό κανοναρχούσαν, μπήκε στή ζωή των νέων ανθρώπων. Οι ίδιοι, λίγο αργότερα, ήξεραν να φτιάξουν τήν ΕΠΟΝ, χρησιμοποιώντας τά ίδια αυτά υλικά, χωρίς τόν φασισμό φυσικά πού ανώδυνα, σχεδόν άπαρατήρητα, ξεχάστηκε...

Μά και οι μεγαλύτεροι, αυτοί πού μοχθοΰσαν, δέχθηκαν τίς καταλυτικές επιδράσεις αυτού πού χαρακτηρίστηκε ως πολιτική των μαζών. Έργατικά σωματεία, κορπορατιστικών πλέον προσανατολισμών, όπως ο Μεταξάς και ή Τετάρτη Αύγουστου τό επιθυμούσαν, σύλλογοι, συνεταιρισμοί, κοινότητες, τοπικές ενώσεις, άνθισαν σέ εποχή πού ή συλλογικότητα τίς ζητούσε και πού ο φασισμός, ύπερόβουλα, τίς ενίσχυε. Η ανακάλυψη τής φυσιολατρίας, τής έκδρομής από τούς πολλούς, τούς ανθρώπους του μόχθου, ήταν μία καταλυτική εξέλιξη. Τούς βλέπουμε στίς παλιές φωτογραφίες, έτοιμους για τό ταξίδι, με τίς κιθάρες και τά μαυτολίνα τους, με τό τραγούδι πάντα έτοιμο, άνδρες και γυναίκες, χαμογελαστοί, να χαίρονται τήν μέρα τής άνάπαυλας. Σκηνοθετικά, αυτό τό χαμόγελο, των έφεδρων τής 28ης Οκτωβρίου, από αυτές τίς έξορμήσεις πρέπει να άντλεί τήν εικόνα του. Πολλοί θεώρησαν τή στρατεύση έκδρομή, ένα είδος άνάπαυλας, άλλαγής ρόλου, πάντα για τήν πρόοπισση του κόσμου πού οι ίδιοι έκτισαν και τή διαφύλαξη των καρπών των προσπα-

θειών τους, πού όπως, πίστευαν, έρχόταν ή ώρα να τρυγήσουν.

Έξάλλου, τό καθεστώς και ή πολιτική, ελάχιστα τάρραξαν τήν ροή τής έντονης σέ συγκινήσεις πρώτης πολεμικής ήμέρας. Ο Μεταξάς είπε άνεπιφύλακτα ΟΧΙ, κρύβοντας βαθιά τούς φόβους και τίς άμφιβολίες πού ο πραγματισμός του δημιουργούσε. Ο φιλοβρετανός βασιλιάς έπραξε τό καθήκον του, όπως και τό επιτελείο του και οι στρατηγοί του. Οι παλαιοί παραγκωνισμένοι πολιτικοί, οι άπόστρατοι του φιλοβενιζελικού κινήματος του 1935, ζήτησαν, όσων ή ηλικία τούς τό επέτρεπε ενεργό συμμετοχή στα δρώμενα, από τή θέση έστω του άπλου φαντάρου. Οι έγκλειστοι κομμουνιστές ζήτησαν τό ίδιο και τό γράμμα του Ζαχαριάδη, πού οι έφημερίδες μπόρεσαν να δημοσιεύσουν, άκολούθησε τό πνεΰμα των ήμερών. Ασυνήθιστη όσο και πρόσκαιρη όμοψυχία πού έκφραζε άκριβώς τό αυτόνομητο. Η τύχη τής χώρας άνήκε πλέον στα χέρια του ένοπλου τμήματος τής κοινωνίας της, στον ένοπλο λαό της, και κανείς δέν σκέφτηκε να άμφισβητήσει αυτό τό άπλό και αυτόνομητο.

Δεκαπέντε χρόνια νωρίτερα, στα 1925 χονδρικά, όταν ολοκληρώθηκε πλέον ή άνταλλαγή των πληθυσμών, τελείωσαν τά πήγαινε έλα των ανθρώπων και άρχισε ή προσπάθεια να ριζώσουν οι πρόσφυγες στίς νέες τους πατρίδες, να επιβιώσουν άντάμα, παλαιοί και νέοι κάτοικοι, να προσδιορίσουν μαζί τήν ποιότητα μιας χώρας πού έβλεπε πλέον τόν έαυτό της μονάχο και δέν πρόσμενε να κληρονομήσει πλούτη και δύναμη από τόν έξω από τά σύνορά της κόσμο, ή ιστορία τής χώρας μπήκε σέ μία όλοτελα νέα περίοδο. Τό ελληνικό κράτος άρχισε τή συγκρότησή του, σέ νέες βάσεις, πάλι από τήν αρχή. Για πρώτη φορά οι Έλληνες -αυτοί πού σήμερα γνωρίζουμε ως Έλληνες- ζούσαν μαζί, πρόσφεραν στον ίδιο οικονομικό χώρο, ένωσαν τίς προσδοκίες και τίς άνησυχίες τους. Για πρώτη φορά Ελλάδα και Έλληνες ταυτίστηκαν, χωρίς ύποσημειώσεις και μπερδέματα, ολοκληρώθηκε τό έθνος-κράτος, για να τό έκφράσουμε λίγο πιο έπιστημονικά.

Σέ δεκαπέντε χρόνια ή μορφή τής χώρας άλλαξε, οι πολίτες της συνήθισαν να ζούν και να προοδεΰουν σ' αυτήν, τή συνήθισαν αν θέλετε, τήν αγάπησαν αν προτιμάτε. Τώρα πού άνήκε στή μικρή κλίμακα του κόσμου και όπου, για λόγους επιβίωσης, αυτό πού περιόσσευε, αυτό πού ύπήρχε, είχε μοιραστεί με όσο τό δυνατό πιο έξισωτικά μέτρα, ανάμεσα στους πολίτες της. Σέ σύγκριση με τήν κοινωνική διάρθρωση του υπόλοιπου κόσμου, ευρωπαϊκού ή μή, ή Ελλάδα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί χώρα ίσων. Η πίτα ήταν μικρή και άκατέργαστη και οι άνθρωποι πολλοί και πεινασμένοι. Η ένοποίησή τους, ή άπόκτηση κοινής πλέον ταυτότητας, ή ιεράρχηση των αξιών και τής κοινωνίας τους περνούσε μέσα από τόν μόχθο και τή συλλογικότητα.

Τά στοιχειά πού διαμόρφωναν τήν νέα άφετηρία

του ελληνικού κράτους χτίστηκαν μεθοδικά στά δεκαπέντε αυτά χρόνια. Μαζί τους φτιάχτηκαν και οι Έλληνες στή νέα τους έκδοχή. Έργατικοί, δημιουργικοί και, προπαντός αισιόδοξοι. Είχαν φτιάξει τή χώρα, ήταν φυσικό νά αισθάνονται υπεύθυνοι γι' αυτήν. Παρά τίς περιπέτειες στήν κορυφή, ή Ελλάδα ήταν μία βαθύτατα δημοκρατική χώρα. Παραγωγικά και άρα κοινωνικά δημοκρατική, κάτι πολύ βαθύτερο από τίς άστειότητες του έκαστοτε κοινοβουλευτικού βίου μέ τά μέτρα του όποιου συνηθίζουμε άμήχανα νά προσμετρούμε τή δημοκρατία.

"Όλα αυτά, ύπήρχαν, λειτουργούσαν, πίεζαν. Άπέμενε μία μόνο έκκρεμότητα. Έπρεπε νά σφραγιστούν, νά έκφραστούν δηλαδή σέ κάθε επίπεδο, άκόμα και στήν κορυφή τής πολιτικής. Στό βήμα αυτό οι διεργασίες ήταν δύσκολες, ή συγκυρία μόνο μπορούσε νά δώσει τό έναυσμα και τή μέθοδο γιά τήν πραγμάτωση αυτής τής έκχατης -γιά τήν ολοκλήρωση τής νέας χώρας- προοπτικής.

Η συγκυρία ήταν ό πόλεμος, ή από τά πράγματα άνάθεση στους έφεδρους τής τύχης τής χώρας. Έπρόκειτο γιά νέο συμβόλαιο μεταξύ τής έξουσίας και των πολιτών τής. Διά του πολέμου -όπως πολύ συχνά συνέβη στήν ιστορία του κόσμου- άλλαξαν άρδην οι όροι τής πολιτικής. Οι έφεδροι άνέλαβαν τή μοίρα τής χώρας. Έπρεπε νά τήν προασπίσουν, νά προασπίσουν τό δικό τους έργο, τόν ιδρώτα τους των προηγούμενων χρόνων. Έπρεπε νά σώσουν όλα αυτά τά λαμπρά πού, στά χρόνια πού πέρασαν, είχαν άποδείξει ότι μπορούν νά πετύχουν. Η ιταλική προσβολή δέν στράφηκε κατά τής χώρας, του καθεστώτος και τής ηγεσίας τής, γενικά και άόριστα. Η στιγμή τής έπιστράτευσης ήταν κορυφαία στιγμή δημοκρατίας. Μέ αυτή τήν έννοια ή ιταλική επίθεση στράφηκε, άθελά τής, ενάντια σέ όλους και σέ όλα και ενάντια στον καθένα -στον κάθε Έλληνα ξεχωριστά. Ξεκίνησε ένας πόλεμος ολοκληρωτικός μέ τή πιό άπόλυτη σημασία του όρου. Όλοκλήρωτος, καθώς τό πολιτικό και κοινωνικό του διακύβευμα, ξεπερνούσε κατά πολύ τίς όποιες στρατιωτικές και διπλωματικές ισορροπίες και ζητούμενα.

Τό χαμόγελο τής άξιοπρέπειας, τό χαμόγελο τής άυτοπεποίθησης, τό χαμόγελο των νικητών τής πρώτης ημέρας ενός πολέμου πού είχε ήδη ήθικά, πολιτικά και κοινωνικά κερδηθεί, άπάντησε στήν ιταλική πρόκληση. Δέν μπορούσε νά ήταν άλλιώς, δέν ήταν άλλιώς. Οι Έλληνες συναντήθηκαν μέ τόν πιό άπόλυτο τρόπο, τόν δημοκρατικό τρόπο, στίς 28 'Οκτωβρίου του 1940, μέ τή νέα τους πατρίδα.

Η συνέχεια ήταν τό ίδιο άπόλυτη μέ τό ξεκίνημα. Μέ τό χαμόγελο τής πίστης και τής σιγουριάς μπήκαν οι Έλληνες στον πόλεμο και στή δεκαετία του 1940. Μέ τόν ίδιο τρόπο συνέχισαν. Όπως και στον καιρό τής ειρήνης, μέ τά θαύματα τής άποκατάστασης των πληγών τής μικρασιατικής συμφοράς, έτσι συνέχισαν και στους ταραγμένους καιρούς του 1940. Λίγους μήνες μετά τή συνθηκολόγηση, τεράστια ποσοστά του

ελληνικού πληθυσμού δρέθηκαν οργανωμένα και αισιόδοξα, έτοιμα νά πάρουν και πάλι τίς τύχες τής χώρας άποκλειστικά στά δικά τους χέρια. Έπρόκειτο γιά μία επανάσταση πλέον. Τέτοιας μορφής και έκτασης επανάσταση πού οι μεγάλοι του κόσμου τούτου δέν μπορούσαν νά αφήσουν άνενόχλητη. Η Ελλάδα δρέθηκε νά πολεμά, στά χρόνια του '40, μέ τούς έχθρους και τούς φίλους τής, μέ τόν έαυτό τής τόν ίδιο. Είχε βαθιές ρίζες τό συμβόλαιο πού σφραγίστηκε, άνάμεσα στους πολίτες και στή χώρα τους στίς 28 'Οκτωβρίου του 1940. Η άκύρωσή του άπαιτούσε τεράστιες προσπάθειες, καταστροφικές προσπάθειες, βαισιμένες στό μίσος και στό αίμα. Γιά τούτο και ό πόλεμος πού άρχισε στίς 28 'Οκτωβρίου του 1940, κράτησε χρόνια πολλά, ως τά 1949, ως τά 1974 άν προτιμάτε.

Είναι επίφοβοι κι άπρόβλεπτοι γιά τούς έχθρους τους οι άνθρωποι πού, ανατρέποντας τά ανθρώπινα μέτρα, φεύγουν γιά τό μέτωπο και γιά τό θάνατο μέ τό χαμόγελο στά χείλη.

20 ΧΡΟΝΙΑ
1980-2000

ΑΝΟΙΚΤΟ ΨΥΧΟΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΟΜΑΔΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΑΘΗΝΩΝ

Έν συνεργασία μέ
 τήν **ΕΤΑΙΡΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ**,
 τό **ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΑΓΓΛΟΣΤΕΛΙΚΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ**,
 τό **ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΨΥΧΟΔΡΑΜΑΤΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΘΕΡΑΠΕΙΑΣ** και
 τό **ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΘΕΡΑΠΕΙΑΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ**

Μέλη: τής Επιστημολογικής Ένωσης Ίνστιτούτων Οργανικής Ανάλυσης (E.G.A.T.I.N.),
 τής Επιστημολογικής Ομοσπονδίας Ψυχοθεραπευτών (E.F.P.P.) και
 τής Εθνικής Έταιρείας Ψυχοθεραπείας Ελλάδος (E.E.P.E.) (Μέλος τής E.A.P.)

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

ΕΤΗΣΙΑ ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΣΕΜΙΝΑΡΙΑ

- Ομαδική Ψυχοθεραπεία - Ψυχόδραμα
- Ψυχολογική Άξιολόγηση
- Κοινωνική Ψυχιατρική - Κοινωνικοθεραπεία
- Δυναμική τής Οικογένειας

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΕΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΙΣ

- ΟΜΑΔΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ
- ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ
- ΨΥΧΟΔΡΑΜΑ - ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΘΕΡΑΠΕΙΑ
- ΘΕΡΑΠΕΙΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

ΑΘΗΝΑ, ΙΩΑΝΝΙΝΑ, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Πληροφορίες: Έγγραφέις

Αθήνα: Γραμματεία του Α.Ψ.Κ. 9.00 π.μ. - 9.00 μ.μ.
 Τελέφωνα: κ. Γεωργία Μουρατοπούλου 0651 75487, κ. Τζένη Τσίλη 0651 21782.

Θεσσαλονίκη: κ. Φραντζέσκα Μενταούλη 051 4250289, Τρίτη - Τετάρτη 9.00 - 8.00 μ.μ.
 κ. Άλεξάνδρα Παναγιωτοπούλου 051 / 433919, άπόγευμα & Τετάρτη 9.00-8.00 μ.μ.
 κ. Άλκιμα Σιδιρόπουλου 0551/256465, Τρίτη 10.00 - 1.00 π.μ. & Τετάρτη 9.00-8.00 μ.μ.
 κ. Γούλα Ι. Αγορατζή 041 / 253108, κ. Μαρία Άντισσαλιού 0421/90349

**Σ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΗ 1 & ΜΑΥΡΟΜΙΧΑΛΗ, 114 72 ΑΘΗΝΑ * ΤΗΛ. 6447.533-6435.980-
 FAX 6445.140 e-mail: igas-opc@otenet.gr**

ΘΕΑΤΡΟ ΚΑΙ ΠΟΙΗΣΗ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ Α. ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΥ

της Ρένας Ζαμάρου

Στό έργο του Α. Έμπειρικού άπαντούν μέ μεγάλη συχνότητα έννοιες πού ανήκουν στό λεκτικό πεδίο του θεάματος: θέατρο, κινηματογράφος, όθόνη, σκηνή, αύλαία, δράμα, τραγωδία, κωμωδία, άλλα και ειδικότεροι όροι όπως τραγική ειρωνεία ή από μηχανής θεός (ΜΑ 3. 18, 4. 51, 6. 176, Ζεμ. 16).¹ Ο ίδιος ό ποιητής χαρακτηρίζει κάποιες από τίς ιστορίες πού διαδραματίζονται στό έργο του μέ όρους θεατρικούς. Στο ποίημα λ.χ. «Φράγμα» της Ένδοχώρας (61-2) άποκαλείται «δράμα» μία ιστορία σχετική μέ τό θέμα της νεότητας και του γήρατος. Ως «δράμα τιμής» ή «δράμα έρωτικό» χαρακτηρίζεται τό έγκλημα του Ραμίρεθ στην Άργώ (84), ενώ «αφρικαλέο δράμα» και «τραγωδία» άποκαλείται μία άνάλογη ιστορία επί του πλοίου «Άλμπέρτα» στον Μ. Άνατολικό (7. 38, 67, 75, πβ. 46, 55, 68, 93). Αναφέρονται επίσης θεατρικοί συγγραφείς και διάφορες κατηγορίες ήθοποιών: τραγωδοί, του έλαφρου θεάτρου, του σαϊεπηρικού θεάτρου (Γρ. 129, ΜΑ 3. 192-3) κ.λπ. Ένα από τά κύρια πρόσωπα του Μ. Άνατολικού, ό Α. Σπερχής, άναπολεί τους ήρωικούς ρόλους πού ύποδυόταν κατά την παιδική του ηλικία, μαζί μέ άλλους συνομηλικούς του, στην Άνδρο (8. 144-5). Στα Γραπτά τέλος διάφοροι πρωταγωνιστές έμφανίζονται συχνά μέ κάποιο ήρωικό προσώπειο.² Συναφής μέ τόν ρόλο των διαφόρων προσώπων είναι και ή σημασία των ένδυμάτων πού μοιάζουν μέ θεατρικά κοστούμια (π.χ. Γρ. 119, 154-5).

Η σχέση ποίησης, ποιητή και θεάτρου φαίνεται καθαρά και από τόν τρόπο μέ τόν όποιο ό Έμπειρικός περιγράφει σέ μία διάλεξη του 1963, μέ άφορητή την

έκθεση έργων του Έγγονόπουλου,³ τή γοητεία πού άσκοϋσε επάνω του ό Έγγονόπουλος όταν διάβαζε ποιήματά του: «Ο κόσμος της καθημερινής ζωής, μέ τόν άνιαρόν συρφετόν των άθλιότητων του, έχάνετο, και την θέσιν του έπαιρνε ό έσωτερικός κόσμος του ποιητού, ό ιδιόρρυθμος και αυτόνομος ιδικός του κόσμος, ό κατοικημένος από στυλινούς δαίμονας, καλλιμάστους κόρας και παράδοξα μαγικά αντικείμενα, ένας κόσμος πού δέν τόν έπλαθε ό ποιητής, ως Ήφαιστος, χαλκεύων μέ την θέλησίν του διάφορα κατασκευάσματα αλλά τόν παρουσίαζε αυτούσιον, ως εις μίαν άμεσον έξωτερέκειυσιν όνειρων και όνειρικων μηχανισμών, εις ένα άπλέτως φωτισμένον προσκήνιον, άποκαλύπτων στά μάτια μου αυτήν ταύτην την πλουσίαν ύποκειμενικότητά του έν πλήρει και διαπύρω δράσει, ώσάν νά έσήκωνε αιφνιδίως την αύλαίαν μιās ύπερβατικής, βαθειάς σκηνης». Αυτή την αίσθηση του λόγου πού «προσωποποιούμενος γίνεται άπτή όντότητα» και των λέξεων πού γίνονται «έμψυχα πράγματα» δοκίμαζε ό Έμπειρικός όχι μόνο κάθε φορά πού άκουγε, αλλά και πού διάβαζε ό ίδιος τά ποιήματα του Έγ-

1. Όλες οι παραπομπές γίνονται από τίς εκδόσεις «Άγγρα», εκτός από την Όκτάνα («Ίκαρος») και την Άργώ («Ύψιλον»). Τό παραπάνω κείμενο διαβάστηκε (30-6-01) στό συνέδριο πού έγινε στην Άνδρο για τόν Α. Έμπειρικό.

2. Π.χ. ό «Έρμόλαος ό Μακεδών», «Τό παλληκάρι της Λεοντοπούλεως», ό «Νεοπτόλεμος Α Βασιλεύς των Έλλήνων», ό Δ. Κάριερ στην «Έπιστροφή του Όδυσσέως».

3. Βλ. Νικόλαος Έγγονόπουλος ή Τό Θάψμα του Έλμπασάν και του Βοσπόρου και Διάλεξη για τόν Νίκο Έγγονόπουλο (Έπιμέλεια κειμένων - Έπίμετρο: Γ. Γιατρομαωλάκης, «Άγγρα», Άθήνα 1999) 8-16.

γονόπουλου, αυτού του «απολύτως παραστατικού» καλλιτέχνη τόσο στη ζωγραφική όσο και στην ποίηση.

Στό παρόν άρθρο θα αναφερθούμε σε ορισμένους θεατρικούς όρους και σε κάποιες θεατρικές σκηνές που αποκαλύπτουν ορισμένες από τις σημασίες του θεάματος στο έργο του Έμπειρικού. Δεν θα κάνουμε λόγο, ωστόσο, για τα θεάματα που απαντούν στον Μ. Ανατολικό καθώς η έκταση του έργου αυτού απαιτεί μία ξεχωριστή εργασία.

Στην *Άσπρη Φάλαινα* (δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1960, βλ. *Συντέλεια* 2-3 (1990-1) 49) ο Έμπειρικός διατυπώνει την άποψη ότι η ποίηση δεν είναι μόνο ένα άεναο, περιπετειώδες ταξίδι που σκοπό έχει τη «θήρα» του έρωτα και την ερμηνεία της ύπαρξεως του ατόμου και του κόσμου (39-40, 42, 48, πβ. 37-8).⁴ Είναι επίσης μία μυστηριώδης λειτουργία που δίνει νόημα στη ζωή καθώς μπορεί να αποκαλύπτει, όπως μία θεατρική αύλαία που σηκώνεται, μία άλλη, άθεατη και μαγευτική όψη των πραγμάτων: *Ω, ναί! αγάπησα πολύ την ποίηση. Μέσ' απ' αυτήν παίρνει η ζωή την πλήρη σημασία της... Ένα παράθυρο μυστήριον που ανοίγει σαν αύλαία Σ' αιγιαλόν όπον τό κύμα βοά ή ψιθυρίζει Καί φέρνει μέ ανοικτοπέλαγους ρυθμούς Τά μυστικά τής θάλασσας Καί του βυθού Τά πιό πολύτιμα και πιό κρυφά κοχύλια* (ό.π. 43).⁵

Άλλου ο ποιητής γράφει ότι τα βλέφαρά του είναι διάφανες αύλαϊες. Όταν τά ανοίγει βλέπει εμπρός του «ό,τι τύχει», όταν τά κλείνει βλέπει «ό,τι ποθει» (*Ένδ.* 56 (16)).⁶ Τά ποικίλα ποιητικά όραματα εξωτερικεύονται και μεταπλάθονται με τη σειρά τους σε θεάματα που παρουσιάζονται όταν σηκώνεται ή αύλαία ή όταν παραμερίζεται ή «κουρτίνα».⁷ Συναφές είναι και ένα απόσπασμα από τη γνωστή «Συζήτηση στην Θεσσαλονίκη» (*Χάρτης* 17-18 (1985) 636-7). Εκεί περιγράφοντας τη διαδικασία της ποιήσεως, ο Έμπειρικός επισημαίνει ότι η εικόνα του «νέου» κόσμου αποκαλύπτεται σε στιγμές ψυχικής εξάρσεως, ενώ αντίθετα ή «κουρτίνα» ή τό «παραπέτασμα» που πέφτει δηλώνει τό τέλος του θεάματος: «Υπερηφανευόμενοι συχνά, ίσως σε στιγμές μεγάλων κρίσεων, ίσως σε στιγμές παραληρήματος, ίσως σε στιγμές εξαιρετικής εξάρσεως ψυχικής, νά βλέπουμε την εικόνα αυτού του κόσμου και νά περνάει έπειτα τό παραπέτασμα, ή κουρτίνα, ό φωτοφράκτης: αλλά υπάρχει και τόν είδαμε, άν τόν είδαμε -τυχεροί όσοι τόν είδαμε».

Όμως εκτός από αυτή τη θεωρητική διατύπωση για την αντιστοιχία ποιήσεως και θεάτρου, ο Έμπειρικός χρησιμοποιεί φωτογραφικούς, θεατρικούς και κινηματογραφικούς όρους προκειμένου νά δείξει και τη λειτουργία της ίδιας της γραφής. Στο προλογικό κείμενο των *Γραπτών* «Άμούρ-Άμούρ» ο Έμπειρικός περιγράφοντας την έμπειρία του από την έπαφή του με τόν υπερρεαλισμό κάνει λόγο για τη «ζωή» των φωτογραφιών (*Γρ.* 13) και χρησιμοποιεί τη μεταφορά των «έπιτυπωμένων» και των «κινούμενων», δηλαδή κινηματογραφικών εικόνων (*Γρ.* 21). Τά γεγονότα των διαφόρων εποχών της ζωής του ό ποιητής τά βλέπει «ως

εικόνες έναργείς, αλλά όχι ακίνητες, ούτε τελείως απομονωμένες, όπως θά ήσαν, αίφνης, μέσα σε ένα λεύκωμα, τά αντίτυπα μιας σειράς φωτογραφιών χρονολογικά ταξινομημένων. Οί εικόνες αυτές κινούνται, επικοινωνούν ανάμεσαξύ των και συναγελάζονται. Έχουν ένα «modus vivendi και ένα status quo» δικό τους και οι σχέσεις τους προσδιορίζονται όχι από μία «έπιβολή θεληματική», αλλά από μία άσυνείδητη προωθητική ενέργεια που μοιάζει με την όνειρική. Μία εικόνα μπορεί νά συνυπάρχει με μία άλλη που άποτυπώνεται στην έπιφάνεια της «όπως συμβαίνει και με τις έπιτυπώσεις των φωτογραφιών ή των κινηματογραφικών ταινιών» (*Γρ.* 20-1, πβ. *ΜΑ* 7. 96).⁸ Όπως στό θέατρο «ζωντανεύουν» οι «καημοί του κόσμου» και τά «μυστικά τής ψυχής» (*Ές-Ές-Ές-Έρ-Ρωσία* 10) και στον κινηματογράφο τά «μυστικά του σινεμά», («παράλογα ή λογικά») κινητοποιούνται και καθίστανται *όρατά όράματα*, προβάλλονται δηλ. ως «ζωντανές» εικόνες που «ρέουν σαν ποταμός» (*Σήμ.* 121), έτσι και τό ποίημα θά πρέπει νά μήν άποτελείται από στατικές περιγραφές γεγονότων αλλά νά είναι δυναμικό (*Γρ.* 9-10).⁹ Στο ποίημα *Ές-Ές-Ές-Ές-Έρ Ρωσία* (15-6) ό ποιητής δεν «περιγράφει» απλώς, αλλά «βλέπει» *όπως στό σινεμά όταν πίσω γυρίζει ό χρόνος την ήττα του Ναπολέοντα στην Ρωσία.*

4. Για τις έρωτικές συνδηλώσεις του θαλάσσιου πλοΰ πβ. *Άσπρη Φάλαινα* 40, *Ένδ.* 102, *ΜΑ* 2. 297, 8. 201-2 κ.ά.

5. Ο υπερρεαλισμός, όπως γράφει ό Έμπειρικός στό *Γρ.* 12-3, προσέφερε τά «κλειδιά» ενός νέου, μαγευτικού κόσμου που «άνοιχθηκε... σαν ξαφνικό λουλούδισμα θαυμάτων άνεξαντλήτων». Πβ. την «Πόρτα» στην *Όκτ.* 27 αλλά και 92.

6. Πβ. *Ένδ.* 33: *Κρατάμε μέσ' στό χέρια μας τά πρόσωπά μας Καί βλέπουμε χρωματιστές έκτάσεις.* Βλ. και *Ένδ.* 23, 29, 77-8, 103, *Σήμ.* 145, *Γρ.* 19 έξ. Στην *Όκτάνα*, ωστόσο («Ο ούρανός ή ή ποιήσις των εικόνων»), οι χάρτινοι πύργοι τής ποιήσεως πέφτουν κάποτε όπως και οι αύλαϊες των θεάτρων.

7. Λέξεις όπως παραπέτασμα, κουρτίνα και πέπλος εμφανίζονται αρκετά συχνά στό έργο του Έμπειρικού. Βλ. *Ένδ.* 35, 65, 71, 83, 85, *Γρ.* 75, 83, 89. Πβ. και τόν στίχο *οί κουρτινες που ποτέ δεν τραβήχτηκαν* από τό ποίημα του Breton «Φασματικές στάσεις» που μεταφράζει ό Έμπειρικός, *Ήριδανός* 4 (1976) 60.

8. Στόν «Φωτοφράκτη» (*Όκτ.* 29) ό ρεμβασμός είναι εκείνος που προσδίδει ζωή και κίνηση στην κάθε φωτογραφία μετατρέποντάς την από στατική εικόνα σε *όντοποίηση άπτην και άσπαίρουσαν παντός όράματος, πάσης έπιθυμίας.*

9. Σχετικά με τό ποίημα τής *Σήμ.* 121 και τις αντίληψεις του Έμπειρικού για την ποιητική λειτουργία της εικόνας στό «Άμούρ-Άμούρ», βλ. και Π. Βουτουρής, *Η Συνοχή του Τοπίου. Είσαγωγή στην ποιητική του Άνδρέα Έμπειρικού* («Καστανιώτης», Άθήνα 1997) 93-5. Για τις κινηματογραφικές δυνατότητες πβ. *ΜΑ* 5. 185 καθώς και τις απόψεις του Breton και του Έλύτη που παραθέτει ό Βουτουρής ό.π. 149 έξ.

Μέ θεατρικά και κινηματογραφικά παραδείγματα άποσαφηνίζεται στο «'Αμούρ-'Αμούρ» και ο εϊρμός τών υπερρεαλιστικών εϊκόνων. Ο λογικός ή μή λογικός εϊρμός τών εϊκόνων άποτελεί, σύμφωνα με τόν 'Εμπειρϊκο, «τρόπον τινά, ένα θέμα», στο όποιο «δέν αποκλείεται νά παρεϊσφρήση και κάποιος άλλος εϊρμός συσχετίσεως, πού εκ πρώτης όψεως, νά φαίνεται ξένο, ή παράσιτο στοιχείο, ένω κατά βάθος είναι σχετικό. Κατ' αυτόν τόν τρόπο, μπορεί νά προκύψη ένα άμάλγαμα δύο ή περισσοτέρων εϊκόνων, πού νά άποτελή μία νέα σύνθεσι, άνάλογη με εκείνη πού θά παρουσίαζε μία εϊκόν θεατρικου έργου, εις τήν όποϊαν θά εισήρχετο και θά ελάμβανε μέρος οργανικόν εις τήν έκτυλοσομένην δράσι, ένα πρόσωπο άλλου θεατρικου έργου, ή ένα άλλως πώς ξένο πρόσωπο, π.χ. ο 'Οθέλλος στην σκηνή τής δολοφονίας του Καίσαρος, ή εγώ στην σκηνή του μπαλκονιου, εις τόν Ρωμαιο και τήν 'Ιουλιέττα» (Γρ. 21).¹⁰ Στο ποίημα «Κινηματογράφος ή Cinema a Movies» (Σήμ. 121), επίσης, διαβάζουμε ότι για νά μή «χάνεται» ο εϊρμός, ο όποϊος, όπως και στην ποίηση, στηρίζεται όχι στο νόημα μά στη μαγεία (πβ. Υψ. 47), θά πρέπει οι κινηματογραφικές εϊκόνες νά «ρέουν με άκρα συνέπεια στον εαυτό τους».¹¹

Τέλος θά πρέπει νά επισημάνουμε ότι εκτός από τή «ζωή» τών φωτογραφιων και τών εϊκόνων, ο 'Εμπειρϊκος ενδιαφέρεται και για τή «δράση» τους, ή όποϊα θά πρέπει νά «συνυφαινεται» άμεσα «με τήν ζωή του θεατη, όπως ένα φλουρί, ένα κρυσταλλο, ή ένα γάντι». Η ποίηση οφείλει νά «μεταγγίζεται στη ζωή και ή ζωή στην ποίηση» (Γρ. 13). Στο θέμα αυτό επανέρχεται ο 'Εμπειρϊκος και στη «Συζήτηση στην Θεσσαλονίκη» (Χάρτης ό.π. 631, 632). Εκεί τονίζει ότι ο υπερρεαλιστής ποιητής, ο όποϊος επεδίωξε νά διερύνει τους πνευματικούς όρίζοντες με τρόπο ουσιαστικό και όχι «ξεσχίζοντας» απλώς τή σκηνογραφία τών παλαιων σχολων, δέν περιορίστηκε μόνο «εις τό νά γράφει αυτόματα αλλά και νεί κατά κάποιον τρόπον διαφορετικόν. Δηλαδή αφήνων περισσότερον, ευρύτερον, πεδίο εις ό,τι εκ βαθέων προέρχεται από κάθε άνθρωπον, αλλά και άπρωθείται... Δέν πρόκειται περι σχολής. Πρόκειται περι διοχετεύσεως αυτής τής ζωτικής ενεργείας ή όποϊα είναι συνυφασμένη με τήν ποιητικήν ή, αν προτιμάτε, άναποδα, ή ποιητική με τήν ζωτικήν, ή όποϊα καταλήγει εις έργα τά όποϊα δέν φιλοδοξούν δάφνες λογοτεχνικές αλλά, μόνον τόν θρίαμβον του πνεύματος εν τή άπολύτω έννοια τής λέξεως».¹² Από τήν άποψη αυτή δέν είναι τυχαίο ότι οι θεατρικές ή κινηματογραφικές εϊκόνες στο έργο του 'Εμπειρϊκου έχουν συνήθως ως σκηνικό τήν ίδια τήν πόλη καθώς ο ποιητής προσπαθει νά συνδέσει τέχνη και ζωή.

Εκτός από αυτά τά στοιχεία ποιητικής θά πρέπει νά συνυπολογίσουμε και τήν άγάπη του ποιητη για τό θέατρο, τήν όπερα και τό μπαλέτο. Στις ημερολογιακές καταγραφές του Ταξιδιου στη Ρωσία διαβάζουμε τις θετικές έντυπώσεις του από τά μπαλέτα Μπολσόι,¹³ τά θέατρα και τό κουκλοθέατρο τής Μόσχας (24, 25, 28, 30, 31, πβ. Ές-Ές-Ές-Έρ Ρωσία 10).

Είναι χαρακτηριστικό ότι τόσο τό θέαμα του μπαλέτου όσο και κάποιες στιγμές φωτογράφισης και κινηματογράφησης προσφέρουν άνακούφιση στον ποιητη πού υποφέρει από κατάθλιψη (25). Χαρακτηριστικά είναι και τά όσα γράφει ο 'Εμπειρϊκος (στη βιογραφία πού συνθέτει για τόν πατέρα του) για τις άναμνήσεις του από παραστάσεις θιάσων άθηναικής πρόξας και ιταλικου μελοδράματος στο θέατρο τής Έρμούπολης.¹⁴ Κάποιες από τις μνήμες αυτές μεταπλάσσονται στην ποίηση του. Στο ποίημα λ.χ. «Νυκτερινή αύλαία» (άπό τή συλλογή Η Σήμερον ως Άύριον και ως Χθές 21) ή μεταβολή μιας ζοφερής άτμόσφαιρας σε φωτεινή συνδέεται με κάποιο μελόδραμα πού αρχίζει νά παίζεται όταν παραμερίζει ή αύλαία πού κρύβει τή σκηνή: Βοριάς έσκέπασε τήν νύκτα Στην αρχή δέν ήταν άλλη φωνή Έπειτα όγκόλιθοι κύλησαν στις πλαγιές Στήθη ξεχύθηκαν από λευκά πουκάμισα Μέ ρώγες αιχμησες μέσα στην πλάσι Έπειτα σιγά Καί άπαλά Καί άνεπαίοθητα Παραμέρισε τό παραπέτασμα Για νά φανή τό μελόδραμα επί σκηνής.¹⁵

Στο έργο του 'Εμπειρϊκου δέν άπαντούν μόνο ποικίλες έννοιες πού άνήκουν στο λεκτικό πεδίο του θεάματος και δέν περιγράφεται με θεατρική και κινημα-

10. Στον «Οιδίποδα Ρέξ» ο κυνηγός Χαβρίας έπεμβαίνει στα όσα διαδραματίζονται στον Κολωνό και άνατρέπει τή γνωστή άποψη τών τραγικων ποιητων για τό τέλος του Θηβαιου βασιλιά.

11. Πβ. και τά όσα λέει ο 'Εμπειρϊκος στη «Συζήτηση στην Θεσσαλονίκη», Χάρτης ό.π. 636, σχετικά με τις συγκινησεις -«πέραν τής λογικής»- πού δημιουργούν οι εϊκόνες.

12. Η Φ. Αμπατζοπούλου έπισης, «Ιστορική θεώρηση. Έπεισόδια μιας περιπέτειας» Ηριδανός ό.π. 34-5, επισημαίνει ότι οι πρωτεργάτες του υπερρεαλισμου δέν μίλησαν γενικά «για μία επανάσταση στην τέχνη. Αντίθετα μίλησαν για μία επανάσταση μεθ' απ' τήν τέχνη, όπου ή τέχνη δέν θά έπαιζε μοναχά τό ρόλο ενός τρόπου γνώσης, αλλά και ενός τρόπου ζωής».

13. Πβ. τις «άφροντυμένες μπαλερίνες» πού βλέπει ο ποιητής μέσα στον καταρράκτη του «'Αμούρ-'Αμούρ» (Γρ. 16). Στην Ένδ. 113 (26) ή «τρέλλα» εξεικονίζεται ως ομάδα νεανιδων πού όρχουονται σε θέατρον του Όρχομενου. Στη Σήμ. 50-2 ένας ύπνοδάτης-θεατης παρακολουθει μία χορεύτρια πού χορεύει σε ένα έρημο θέατρο γιομάτο από ψιθύρους των παλαιων καιρων των παλαιων ανθρώπων. Η προσδοκία εκ μερους του θεατη μιας έρωτικης κατάκτησης και μιας νικηφόρας στρατιωτικης αποδίδας με επιτελίδες Μέσα στους κόλπους των επιτελιδων, αντιπαραβάλλεται προς τήν έκρηξη του πολέμου. Πβ. Σήμ. 72.

14. Βλ. Δ. Ι. Πολέμης, «Ο Άνδρέας Έμπειρϊκος βιογραφεί τόν πατέρα του», Πέταλον (1990) 41-2. Πβ. και Ένδ. 47: Παλιόροια των άναμνήσεων σε μία στιγμή Θεάτρον πληρες κόσμου πού άλαλάζει.

15. Τή σχέση του ποιήματος «Νυκτερινή αύλαία» με τις άναμνήσεις του 'Εμπειρϊκου από τις όπερες στο θέατρο τής Σύρου επισημαίνει και ο Μ. Φ. Δραγούμης, «Τό ύμενοπαρθένιο. Ένα έγχορδο έμπειρϊκειας έμπνεύσεως», Χάρτης ό.π. 555.

τογραφική γλώσσα μόνο ή φύση της υπερρεαλιστικής ποίησης. Το ίδιο το θέαμα ως θέατρο (μελόδραμα, τραγωδία, κωμωδία) και κινηματογράφος αποτελεί τη μήτρα και τη βάση όχι μόνο μιας ευδιάκριτης ποιητικής αλλά και μιας ευδιάκριτης φιλοσοφίας. Ο ποιητής βλέπει την πόλη και τον κόσμο γενικότερα ως μεγάλη σκηνή όπου το βασικό έργο που παίζεται προσομοιάζει σε μεγάλο βαθμό στο «θείο δράμα» του θανάτου και της ανάστασης.

Τό θέατρο ως εικόνα υπάρχει ήδη στην *Ύψικάμινο*. Στο ποίημα «Πικραγκάθι» (37) κάτω από τις «χλαμύδες» υποσκάπτονται τα θεμέλια μιας τραγικής κουρτίνας. Η «φυλλοξήρα» του παλαιού, θλιβερού κόσμου προπηλακίζεται με σθένος εντός του κύπτοντος άνεξιτήλως επί της τραγωδίας των ανθρώπινων («Τσόχα ριπιδίου», 34) και αντιδιαστέλλεται από την εuforia και την ευφροσύνη ή την «κωμωδία» του νέου κόσμου που καταλίνει το πένθος: *Κήπος περισυλλογής πελασγική παράθεσις κειμένων με αλύους λεβήτων παρατεταγμένων εις έαρινήν αιθρίαν μακροθυμει άκόμη... Ίσως ένα καλάμι σκύψη επάνω από την άχνα της περασμένης νύχτας μά ή κλίσι του δέν θά είναι τελεσίδικος. Θά σηκωθή τό ταβάνι του και από τόν μίχο προς τούς τοίχους και τόν γελαστό ουρανό θά φύγουνε καρποί πολύ πίο ρόδινοι και από τά χρώματα των έρωτομανών τυμβωρύχων. Κατά του όλέθρου παίζεται τώρα μία κωμωδία («Πυρρότριχες όλούζοντες», 31).*

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν από την *Ύψικάμινο* τά ποιήματα εκείνα όπου η πόλη αποτελεί τό θεατρικό σκηνικό για όρισμένα πολιτικά δράματα. «Στήν καρδιά της λουτροπόλεως» (38) γίνεται λόγος για τις δυνάμεις της καταπίεσης και τις άρνητικές αντιδράσεις όσων αντίτασσονται στην ανατροπή μιας καθιερωμένης τάξης πραγμάτων: οι «δωρητάι των πεπιεσμένων θωρηκτών» προπηλακίζουν την ανθοδέσμη εκείνη που έλαβε την ύστατην απόφαση να διασαλεύση την τάξιν καθώς και τά τελειότατα φρούτα που περικλείουν εντός άνεστραμμένων κυπέλλων οι δραματοποιοί της ενδόξου νυφομανίας. Τό θέμα άποκορυφώνεται στα «Πούπουλα της ευδαιμονίας» (52). Παρόλες τις αντιδράσεις κατά των «δραματοργών», στο ποίημα αυτό εκφράζεται ή προσδοκία ότι θά έρθει μία μέρα κατά την οποία ο άρρωστος και καταπιεσμένος έρωτικά και πολιτικά κόσμος θά παραχωρήσει τη θέση του σε ένα νέο κόσμο, υγιή και άπελευθερωμένο. Η ρουμανική πολίχη θά άκμάσει και τό «άρρωστο» κριάρι που στεγάζεται στον μητροπολιτικό ναό της θά αντικατασταθεί από μία γυναίκα διαρκώς συνοσιαζόμενη.¹⁶ Οι ίδιοι οι πολίτες θά συμμετέχουν ως ήθοποιοί σε ένα θεατρικό έργο με θέμα την πολιτική αναγέννηση: γύρω από την κεντρική όδό οι πολιτικοί κατάδικοι θά παίζουν τό θεϊόν δράμα της αναστάσεως ενός κομμένου κεφαλιού με μουσικήν υπόκρουσι σελέστας.¹⁷ Η ενεργητική συμμετοχή των πολιτών στα «δρώμενα» δηλώνει τη συνάφεια τέχνης και ζωής.

Η πόλη ως θεατρικό σκηνικό άπαντά και στην *Όκτάνα*. Στο κείμενο «Πολλές φορές την νύκτα» (1963),

ή νυκτερινή σιγή στην πόλη παραβάλλεται με μία «δαθεία σκηνή» ή με ένα τεράστιο ήχειό από όπου έκπορεύονται οι φωνές πίο δυνατές και πίο καθαρές μέσα από αυτό τό βάθος (Όκτ. 49). Μέσα σε αυτό τό θεατρικό σκηνικό της άθηναικής πόλης διαδραματίζονται πολλές συγγενείς ιστορίες με θέμα τόν έρωτα και τόν θάνατο.¹⁸ Έτσι λ.χ. ένα από τά κύρια επεισόδια είναι τό χριστιανικό δράμα της σταύρωσης και της ανάστασης. Τό θεϊό αυτό δράμα παίζεται με μουσική υπόκρουση έπιταφίων θρήνων και πασχάλινών ύμνων, οι όποιοι άδονται από ένα λευκό μπαλλέτο άγγέλων (Όκτ. 59). Ο λυτρωτής Χριστός ταυτίζεται με τόν Έρωτα που όρίζεται ως τό *έν τούτω νίκα της ζωής*.¹⁹ Τό θέμα της ανάστασης, επανερχόμενο μοτίβο στην *Όκτάνα*, όπου ή παρουσία του θανάτου είναι καταθλιπτική άπειλή, άποτελεί προφανώς ένα δράμα όχι μόνο πολιτικό και κοινωνικό, όπως στην *Ύψικάμινο*, αλλά και ύπαρξιακό. Τό «Πολλές φορές την νύκτα» τελειώνει, ώστόσο, όχι με τις φωνές που μοιάζουν με έρωτικούς, «ουρανομήχεις πίδακες άγαλλιάσεως», αλλά με τό διάτορον, τό τρομερόν, τό μή περαιτέρω, τό εκθαθέων του άπελπισμένου ανθρώπου «*AMAN!*» που τούς βαρύτερους, τούς πλέον άσήκωτους καημούς, σαν αίμα ψυχής μέσ' στο σκοτάδι άδειάζει. Η άπελπισμένη κραυγή που άκούγεται από τη «δαθεία σκηνή» της πόλης μοιάζει να άναπηδά σαν όρημητικός «οίφοντας» αίματος από ένα λαιμό σε καρμανιόλα.²⁰ Η εικόνα της λαιμητόμου και του άποκεφαλισμένου ανθρώπου δέν έχει εδώ την (πολιτική) αισιοδοξία της «ανάστασης ενός κομμένου κεφαλιού» που γνωρίζουμε από τό παλαιότερο «θεϊό δράμα» της *Ύψικάμινου*.

Αισιοδοξία, αντίθετα, είναι ή κατάληξη του θέματος του «άναστημένου Άδάμ» στον «Βασιλιά Κόγκ» (1964). Στο κείμενο αυτό ο ποιητής γράφει, θά λέγαμε, τό σενάριο μιας ταινίας που διαδραματίζεται μέσα στους δρόμους της πόλης. Τό νυκτερινό Παρίσι προσομοιά-

16. Π6. τη θεατρική γλώσσα στην *Ύψ.* 40: *Κάτω από τά ράσα ή διαδήλωσις υπερίσχυσε έν τελει και μόλις τά κατέλυνε διεδραματίστη ή σκηνή του λυτρωμού της νέας γυναικός από τούς διαξιφιζομένους λογισμούς. Π6. και Σήμ. 57: Δριμύς ο ρήτωρ της μεταρρυθμίσεως Τών σκηνικών διακόσμων ρασοφόρων Πού κρύβουν δρέφη μέσ' στα ράσα των Άναφανδόν διοχετεύοντες τόν φόβον Κάθε άλλαγής κάθε συμβιβασμού των άστρων Μέ τις γλυκειές γυναικές τών αγάδων.*

17. Στόν *ΜΑ* 5. 168 επιτρέπεται όχι μόνο ή άναπαράστασις αλλά και ή πλήρης πραγματοποίησις πάσης λαγουργίας δι' άληθινών έρωτοπραξιών στή θεατρική σκηνή και στην κινηματογραφική 'οθόνη.

18. Στα «Ρήματα» (Όκτ. 19) τό μήνυμα της «καθημερινής τραγωδίας» είναι πολιτικό.

19. Π6. *Ίησούς Χριστός, ό διά του έρωτος έν όργανω τόν θάνατον διά πάντα νικήσας, Δέλεαρ* 3 (2001) 7 και Σήμ. 97, 99, Όκτ. 22, 24, *ΜΑ* 7. 105, 8. 219.

20. Π6. *ΜΑ* 1. 209. Διαφορετική είναι ή σημασία της καρατόμησης του άλόγου στην Όκτ. 84.

ζει σέ ένα κινηματογραφικό σκηνικό μέσα στο οποίο εμφανίζεται ένας υπερμεγέθης μαύρος γορίλλας. Για την εμφάνιση του υπερφυσικού και έρωτικού αυτού πλάσματος απαιτείται ή κατάλληλη σκηνοθεσία για την οποία καθοριστικό ρόλο παίζει ή μανική μουσική των νέγων που ακούγεται από ένα υπόγειο παρισινό καμπαρέ μεταβάλλοντας ολόκληρο τον δρόμο της πόλης σέ ένα «τάμ-τάμ ναό».²¹ Η μουσική, θερμότερη και από χαμψίν, ξεσπᾶ, έντεινεται και κορυφώνεται σάν τρικυμία. Τά λόγια που προφέρουν οι νέγροι βγαίνουν από τά χείλη τους σάν καταρράκτης και μοιάζουν μέ αναρθρες κραυγές ανάμεικτες μέ μυκηθμούς, μέ είσπνοάς και έκπνοάς θηρίων λαύρως βατευόντων. Ο οργανιστικός χορός τους φέρνει στην πόλη τον κορυβαντιώντα οίστρον της βαθύτερης Αφρικής.

Όλη αυτή ή φρενήρης ατμόσφαιρα επηρεάζει τον περιπλανώμενο άφηγητή που φθάνει στους δρόμους της Μονμάρτης επαναλαμβάνοντας σάν «ξόρκι» τά λόγια του Μπριτόν: «*Lâchez tout, partez sur les routes...*». Ο άφηγητής, που φαίνεται νά υποφέρει από άνια και μελαγχολία, αισθάνεται νά κυλάει μέσα του από τον έξω κόσμο, ως μέγας ποταμός και ρήγας των όρμεφυτών της ζωής, ο πλήρης του «id» ρυθμός. Νιώθει νά «σειεται από μεγάλο σεισμό» και νομίζει ότι βλέπει νά αναβλύζει από ένα ρήγμα της ασφάλτου ως πανύψηλος πίδακας ο «σπερματικός χυμός» του κόσμου. Τό νοσταλγικό άσμα των νέγων, κράμα από ήχους της ζούγκλας, των «σπηλαίων της Κτίσεως» και του ούρανοῦ, μολονότι δέν τον καθιστά συμμετοχο στην έξαρση των όρχουμένων στο καμπαρέ, χαράζεται ανεξίτηλα στή μνήμη του όπως ένας χρησμός, ένα σημαντικό ποίημα ή μιά μυσταγωγία *ιδίως όταν τό ένα ή τό άλλο περιέχουν την λάμψιν των πτερών των άρχαγγέλων, ή, ως κλαγγήν έπουρανίων όπλων, τον πάταγον των κεραυνών*. Μέσα σέ αυτό τό μυστηριακό σκηνικό εξέλισσεται, ως μιά νέα έκδοχή της κινηματογραφικής ταινίας «King-Kong», ή υπόθεση ενός προφητικού όράματος του άφηγητή. Οι κινηματογραφικές εικόνες συνυπάρχουν μέ θρησκευτικές και ο Κόγκ παίζει τον διβλικό ρόλο ενός δυναμικού μεσοία, νυμφίου και πολεμιστή, κατά τό πρότυπο της Αποκάλυψης.

Η άφισα ενός γιγαντιαίου γορίλλα, ή οποία αναγγέλλει την προσεχή προβολή της ταινίας «King-Kong» σέ ένα σινεμά άπέναντι από τό καμπαρέ, αποκτά κίνηση και όντότητα. Ο γορίλλας, ο οποίος άπεικονίζεται ανάμεσα σέ μεγάλα δέντρα νά κρατά στο άριστερό του χέρι μιά γυναίκα, ζωντανεύει και βγαίνει από τον κινηματογράφο στον δρόμο. «Ό,τι παρακολουθούμε στή συνέχεια είναι ένα «συγκλονιστικό θέαμα». Οι κινηματογραφικές εικόνες «έπικοινωνούν» και «συναγελάζονται» μέ τους ήχους και τίς εικόνες της πόλης και «συνυφαίνονται» μέ τή ζωή του θεατή. Ο «μεγάλος άδελφός των νέγων» προβάλλει ως Μεσοίας από τίς λόγχες της Έδέμ μέ παλλόμενη την *αίχημессαν φυλετικήν του λόγγη*. Τό τιτανικό πλάσμα (ή κεφαλή όγκώδης βράχος) *τά σκέλη του μπαομπάμπ πελώρια και*

τό δασύ, πλατύ του στήθος μιά Σαργάσσων θάλασσα πυκνή) ρίχνει ή παραμερίζει μέ *ελαφρά άπλως σκουντήματα, αλλά μέ γδούπους έκκωφαντικούς γεέννης, πέτρες, τοιμένα και δοκούς, ώσαν νά είχε έκσπᾶσει ο Άρμαγεδδών, ενῶ, (θαύμα θαυμάτων) στο άριστερό του χέρι, λυτρώνοντάς την άπ' την υπόθεση της ταινίας και άπ' τά δεσμά της καθημερινής σκλαβιάς μας, μέσα στην χούφτα του κρατούσε μιά λευκή, κατάξανθη γυναίκα ώραιοτάτη*.

Λυτρωτική είναι ή επίδραση του γορίλλα και για τον μελαγχολικό άφηγητή,²² ο οποίος, σέ αντίθεση μέ άλλους νυκτόδιους, κυρίως ιερόδουλους, σωματέμπορους και αστυνομικούς που τρέπονται πανικόβλητοι σέ φυγή, κυριεύεται από «μεγάλο ένθουσιασμό» και «ιερό ρίγος». Γεμάτος άγαλλίαση τρέχει πίσω από τον θριαμβευτή γορίλλα κραυγάζοντας «*Χαίρε Μεσοία..., Χαίρε, αναστημένη Άδάμ!... Χαίρε, Φαλλέ και Όμφαλέ της Γής!... Χαίρε, ώ χαίρε λυτρωτή*».

Ο ιμερικός γορίλλας, ο οποίος συνδυάζει την ισχύ μέ την αγαθότητα, την άπόκομη άγριάδα της μορφής μέ την τρυφερότητα των ματιών του,²³ είναι, όπως και ή «άνασσα» φάλαινα (Όκτ. 40, πβ. 93, 95), ένα άνυστερόβουλο πλάσμα της «άνυπόκριτης» προϊστορικής εποχής που βρίσκεται σέ «άπόλυτη άλληλεγγύη» μέ τή φύση. Ένα άρχετυπικό δηλαδή σύμβολο της άπόλυτης, έδεμικής άθωότητας, έλευθερίας και ήδονής (Όκτ. 72).²⁴ Ο λυτρωτικός του ρόλος αναλογεί όμως και μέ τον θρησκευτικό ρόλο του ζώου-σωτήρα.²⁵ Πιστεύουμε μάλιστα ότι ο Κίνγκ-Κόγκ θυμίζει τον πανίσχυρο Βασιλέα-Άρνιον της Αποκάλυψης, τον ούράνιο νυμφίο και πολεμιστή, ή βασιλεία του οποίου συνδυάζεται μέ τή συντέλεια του παλαιού κόσμου και την άνάσταση

21. Πβ. τή μουσική υπόκρουση «σελέστας» στην Ύψ. 52. Η μουσική, ιδιαίτερα ή άλογη, μανική και ήρωική άποτελεί συχνά στο έργο του Έμπειρικού προάγγελου του νέου κόσμου. Βλ. Ύψ. 40, 49, Σήμ. 95-8, πβ. Ύψ. 23, 31, 45, Ένδ. 96, 103.

22. Η μελαγχολία και ή άνια (Όκτ. 67, 70, 73), χαρακτηρίζουν στο προηγούμενο κείμενο της Όκτ. 65 την άνοργασμική και πεισιθάνατη Πρέβεξα του Καρυωτάκη όπου δέν εμφανίζεται κανένας σωτήρας και λυτρωτής. Αντίθετα ο μόνος που καταφθάνει είναι ο κύριος Νομάρχης. Η Όκτάνα επίσης, ή Νέα έδεμική Πόλη (Όκτ. 75-9), θά οικοδομηθεί μετά από πολλά, *όδνηρά, βλακώδη και άνιαρά χρόνια*, ίσως μετά από την τρομακτική μάχη του έπερχομένου Άρμαγεδδώνος.

23. Η αγαθότητα των ήρώων του Έμπειρικού εστιάζεται κυρίως στα μάτια (Άργώ 37, πβ. ΜΑ 4. 46, 5. 198). Στην «Άνδρο-Υδροῦσα» (Χάρτης ό.π. 663) ο «μύθος» ένσαρκώνεται στο σώμα ενός ώραιου εφηβικού θεού, άπλου, δυνατού και δίκαιου, μέ μάτια *άπιστεύτως φωτεινά εις τό γαλάζιο βάθος των όποιων καθρεπίζεται τό όραμα μιάς θεοπεσίας ζωής*.

24. Για τή διατήρηση επαφής μέ τά άρχέτυπα της ζωής, πβ. Όκτ. 78, Ζεμ. 21-2.

ή αναγέννηση του 'Αδάμ σέ μιά νέα, έρωτική Έδέμ. Μέ τήν πορεία δηλαδή του ανθρώπου από τό πάθος πρὸς τήν εὐδαιμονία καί τήν κατίσχυση τῶν δυνάμεων τῆς ζωῆς.

Ὁ ρόλος του Κόγκ συνδέεται μέ τή χριστιανική μυθολογία του Έμπερικού καί ἀποτελεῖ οὐσιαστικά μεγεθυμένη ἐκδοχή του μεσσιανικοῦ ρόλου ὄλων ἐκείνων τῶν ἰσχυρῶν ἀνδρῶν πού ἐμφανίζονται μέσα σέ ἕνα ἀστικό περιβάλλον, εὐαγγελίζονται ἕναν ἐπίγειο παράδεισο χωρίς προπατορικό ἀμάρτημα καί ἀγωνίζονται νά πραγματώσουν ἕνα κοσμικό σύστημα ἀνάλογο μέ τό διβλικό ὄραμα τῆς Νέας Ἱερουσαλήμ (π.χ. Γρ. 199, Ὀκτ. 76, ΜΑ 2. 302 ἐξ., 7. 214). Μέ ἄλλα λόγια ἔχουμε ἕνα κείμενο πού ἐκφράζει τήν ἰδεολογία ἀλλά καί τήν ποιητική του Έμπερικού, ἕνα κείμενο πού δείχνει μέ ἰδιαίτερη ἐνάργεια τή θεωρία του ποιητῆ ὅπως τήν εἶδαμε στό «Ἀμούρ- Ἀμούρ» καί σέ ἄλλα κείμενα: τά ὄραματα πρέπει νά καθίστανται «ὄρατά», «κινούμενα μπροστά μας» καί τό θέαμα νά μὴν παραμένει ἕνα στατικό εἰκαστικό γεγονός, ἀλλά ἡ ποίηση νά «μεταγγίζεται στή ζωῆ» καί ἀντίστροφα.

Στόν περιορισμένο χώρο του παρόντος ἀρθρου δέν μπορούμε νά ἀναφερθοῦμε ἀναλυτικότερα σέ ἄλλες θεατρικές σκηνές. Θά θίξουμε μόνο συνοπτικά τό θέμα του ποιητῆ ὡς θεατρίνου ὅπως ἀναπτύσσεται στό κείμενο τῆς *Ὀκτάνας* «Σαλτιμπάγκοι στά πέριξ του Παρισιῦ (*Ἑρμηναία ἐνός πίνακος του Πικάσσο*)». Τό κείμενο αὐτό του 1959²⁶ ἀποτελεῖ στήν οὐσία «ἐκφραση» ἐνός γνωστοῦ πίνακος του Πικάσσο,²⁷ ὅπως ἀντίστοιχα συμβαίνει καί μέ τό προηγούμενο κείμενο, τά «Δύο ἄλογα του Giorgio de Chirico» (1942).²⁸ Μέσα ἀπό τήν περιγραφή, ὅμως, καί τή θεατρική «ἐρμηναία» αὐτοῦ του πίνακα ὁ Έμπερικός ἐκθέτει καί τίς δικές του ἀπόψεις του γιά τή φύση, τόν ρόλο καί τήν τύχη του καλλιτέχνη γενικότερα καί του ποιητῆ εἰδικότερα μέσα στήν πόλη.

Ἄς δοῦμε συνοπτικά τό περιεχόμενο αὐτοῦ του κειμένου, τό ὁποῖο ἀναπτύσσεται σέ ἕξι σελίδες (Ὀκτ. 86-91) καί προϋποθέτει ὅτι ὁ ποιητής ἔχει μπροστά του τόν πίνακα πού περιγράφει. Ἐκτός ἀπό τήν οὐσιαστική «ἐκφραση» του πίνακα ὑπάρχει καί ἕνα «σενάριο» βάσει του ὁποῖου τά πρόσωπα δροῦν «ἐξω» ἀπό τόν πίνακα. Δέν ἔχουμε δηλαδή μιά στατική περιγραφή ἐνός πίνακα, ἀλλά μιά δυναμική ἐρμηναία καί ἀνάλυση, καθώς ὁ ποιητής μοιάζει νά ἐπεκτείνει τή στατική εἰκόνα, νά προσδίδει κίνηση καί σκέψεις στά εἰκονιζόμενα πρόσωπα. Ὅπως συμβαίνει μέ τήν ἀφίσα πού ἀπεικονίζει τόν Κόγκ, ἔτσι καί ἐδῶ τά πρόσωπα του ζωγραφικοῦ πίνακα ἀποκοῦν ὄντοτητα καί αὐτονομούνται. Οἱ ἀρλεκίνοι καί οἱ σαλτιμπάγκοι περιγράφονται νά φθάνουν, ὅπως κάθε Σεπτέμβριο, ἀπό τίς ἐπαρχίες στά περίχωρα τῆς πόλης πού τούς περιμένει γιά νά ἐπαναλάβουν τό πρόγραμμά τους. Πρόκειται γιά ἕναν «ἀναμενόμενο» θίασο πού ἔρχεται σέ τακτό χρόνο στό Παρίσι γιά νά ἐκτελέσει τό πρόγραμμά του. Ὅμως ἡ πόλη μέ τά Ἠλύσια Πεδία, τίς ἀψίδες τῶν θριάμβων, τόν χαλύβδινο Πύργο καί τόν μεγάλο ποτα-

μό δέν φαίνεται νά ὑποδέχεται τόν θίασο μέ ἰδιαίτερες τιμές (χωρίς ἀψίδες μέ «καλῶς ἤλθατε», χωρίς γκιρλάντες). Οἱ σαλτιμπάγκοι εἶναι φτωχοί καί ὄχι ἀκόμη ἔνδοξοι.

Ἡ περιγραφή τῶν προσώπων του θιάσου ἀκολουθεῖ πιστά τόν πίνακα ὅσον ἀφορᾶ τά σωματικά τους γνωρίσματα καί τήν ἐνδυμασία τους. Ὅμως τά ἀνώνυμα πρόσωπα του πίνακα στό κείμενο του Έμπερικού ἀποκοῦν ὄνομα, ὥστε εὐκολά νά μποροῦν νά ταυτισθοῦν κάποια ἀπό αὐτά μέ ἥρωες ἢ χαρακτήρες του ποιητῆ. Παράλληλα εἶναι αἰσθητή σέ ὀρισμένα σημεῖα τῆς περιγραφῆς κάποια εἰρωνεία ἢ παρωδία.

Τά περισσότερα ἀπό τά μέλη του θιάσου φοροῦν κατά τήν ἡμέρα τῆς ἀφίξης στήν πόλη τὰ ἐπαγγελματικά τους κοστούμια. Τά ρούχα αὐτά θρίσκονται σέ καλύτερη κατάσταση ἀπό τήν καθημερινή τους ἐνδυμασία, ἀφοῦ οἱ σαλτιμπάγκοι ρίξανε ὅλα τά λεφτά των στή δουλειά, τό μόνο ἀσφαλές κεφάλαιόν των. Πρῶτος περιγράφεται ὁ Χονδροβάτραχος ἢ Γκρανκάσσα, μιά φιγούρα του πίνακα μέ τεράστια, «μοιραία» κοιλιά καί τό ὁμοιάζον (ἐν παρωδία) μέ σκουφίαν φρυγικήν πελώριον λειρί του. Ἀκολουθοῦν κατά σειρά ἡ παιδίσκη Ἀνεμώνη μέ τήν ἐνθυμίζουσαν φόρεμα μικροκομήσης... φούσαν της, ὁ παλιάτσος Κόπ, τό χλωμό μεράκι πού φοράει τ' ἀποφόρια... κάποιου μεγαλύτερου ἀνθρώπου καί ὁ ὑψηλός Ἀκραῖος, ὁ πάντοτε περίλυπος, πάντοτε σύννους ἀρλεκίνος, ὁ ὁποῖος

25. Π6. τόν σωτήριο ρόλο του «Αἰγάγρου» (Ὀκτ. 32-4) ἢ του ἀμνοῦ-κριοῦ πού «αἶρει τίς ἀμαρτίες του κόσμου» («Τό μέγα βέλασμα ἢ Πάν-Ἰησοῦς Χριστός», Ὀκτ. 44-5). Ὁ νέος αἰώνας, ἐπίσης, προβαίνει ὡς *πιθηκάνθρωπος τεράστιος erectus* καί ὡς *μέγας ἀναμάρτητος Ἀδάμ* (Σῆμ. 131). Γιά τόν σωτήριο ρόλο του ζῶου ὡς συμβόλου ἐπιστροφῆς στήν ἀγρία, ἀθῶα φύση καθώς καί γενικότερα γιά τίς μεσσιανικές μορφές στό ἔργο του Έμπερικού, βλ. G. Saunier, *Ἀνδρέας Έμπερικός. Μυθολογία καί ποιητική* («Ἄγρα», Ἀθήνα 2001) 59-116. Γιά τή θρησκευτική μυθολογία του Έμπερικού καί τό συναφές θέμα τῆς ἐλευσης ἐνός σωτήρα ἢ μεσοῖα βλ. καί Γ. Γιατρομανωλάκης, *Ἀνδρέας Έμπερικός: ὁ ποιητής του ἔρωτα καί του νόστου* («Κέδρος», Ἀθήνα 1983) 140, 142-3, 149, 156 (σημ. 3), 173-4, 184, 186-7, Βουτουρῆς ὁ.π. 135 ἐξ., 231 ἐξ., Σ. Μιχαήλ, *Μορφές του Μεσσιανικοῦ* («Ἄγρα», Ἀθήνα 1999) 155 ἐξ.

26. Γιά τή χρονολόγηση βλ. *Χάρτης* ὁ.π. 630.

27. Γιά τή σημασία του πίνακα βλ. Ε. Κουτριάνου, «Οἱ τῆς μή συμμορφώσεως Ἀπολινέρ καί Έμπερικός καί ἡ ἐρμηναία ἐνός Πίνακος του Πικάσσο», *Ἐλευθεροτυπία*, «Βιβλιοθήκη» 156 (8-6-01) 16.

28. Π6. Ὑψ. 71: «Ὅταν τραγουδάμε τραγουδάμε ἐμπρός στους ἐκφραστικούς πίνακες τῶν ζωγράφων καί Χάρτης ὁ.π. 636: «τό ποθητόν εἶναι Νέος Κόσμος ὁ ὁποῖος ἀνανακλάται ἀπλῶς στό χαρτί ἢ στόν ζωγραφικόν πίνακα». Ὁ Έμπερικός γράφει τό 1945 καί τό 1963 δύο ἐπίσης κείμενα ὅπου ἐκθειάζει, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, τήν «παραστατική» τέχνη του ζωγράφου καί ποιητῆ Ν. Ἐγγονόπουλου. Βλ. *Νικόλαος Ἐγγονόπουλος* ὁ.π. 8-10, π6. 4-5.

μοιάζει, εξαιτίας του κόστους του, με κύβον ζωντανόν, πολυέδρον. Προφανώς ο Ἁκραῖος δέν ἔχει μόνο μία ὄψη, δέν εἶναι αὐτός πού φαίνεται, ἄν κρίνουμε ἀπό τίς σκέψεις πού τοῦ προσάπτει ὁ ποιητής.

Στήν ἴδια ομάδα συγκαταλέγεται καί ἓνα ἄλλο πρόσωπο πού φαίνεται νά παίζει μεγαλύτερο ρόλο καί διαφοροποιεῖται κατά κάποιον τρόπο ἀπό τοὺς ἄλλους. Εἶναι ὁ νεαρός Ἡρακλῆς, ὁ ὁποῖος δέν εἶναι πλούσιος, οὔτε πτωχός, μά φυσικός. Μέ ἄλλα λόγια δέν ἔχει τίποτα νά «κρύψει» καί γι' αὐτό τή μέρα τῆς ἀφιξέως φορᾶει μονάχα ἓνα ἀθλητικό «κοντοβράκι». Εἶναι ὁ μόνος γαλήνιος καί εὐδαίμων ἀπό τοὺς ἄνδρες τοῦ θιάσου καί ὁ ἔρωτας ἀποτελεῖ γι' αὐτόν τήν «καλύτερη ἄθληση» (πβ. Σῆμ. 97). Ὁ ἥρωας αὐτός, μέ τοὺς ποικίλους ἄθλους ὄχι μόνο ἐντός ἀλλά καί ἐκτός τοῦ στίβου,²⁹ θυμίζει ὅλους ἐκείνους τοὺς δυναμικούς καί ἐρωτικούς ἥρωες τοῦ Ἑμπεϊρικού πού ὡς «Ἡρακλεῖς» ἀγωνίζονται νά σώσουν «χειμαζόμενες» πόλεις (ΜΑ 3. 18), στίς ὁποῖες μπορεῖ κάποτε νά καθίστανται δημοφιλεῖς («Τό παλληκάρι τῆς Λεοντουπόλεως» στά *Γραπτά*).

Αὐτοὶ ὅλοι ἀποτελοῦν μιά συγκεκριμένη ομάδα προσώπων πού καταλαμβάνουν τή μία πλευρά τοῦ πίνακα. Ἀπέναντι σέ αὐτούς (*ἐκεῖ, παράμερα, σέ μιάν ἄκρη*) κάθεται ἡ κορυφαία τοῦ θιάσου, ἡ ἱππεύτρια Ἄννα. Περιγράφεται σάν μιά «μοιραία» ἡρωίδα (ἡ μοῖρα ὄρισε νά γίνει κορυφαία στή ζωή καί στή σκηνή), σάν μιά «ποιητική» καί μεσσιανική μορφή (*μεγαλόχαρη*), ἀλλά σάν ξένη, σάν ἀφηρημένη. Δέν εἶναι εὐθυμη, μήτε θλιμμένη, μά ὄνειροπαρμένη. Εἶναι ντυμένη μέ ροῦχα πού μοιάζουν μέ ἐπαγγελματικά, ἀλλά στήν πραγματικότητα εἶναι τά κανονικά, καθημερινά της ἐνδύματα, ἐπειδή προφανώς γιά τήν Ἄννα ἡ τέχνη ἀποτελεῖ (ὅπως ἐξᾴλου γιά τόν Ἡρακλῆ) καί τρόπο ζωῆς.

Ἡ «ἐκφραση» τοῦ πίνακα τελειώνει στήν ἀρχή τῆς σελ. 89. Ἀπό ἐκεῖ ὡς τό τέλος τοῦ κειμένου ἀναπτύσσεται τό «σενάριο» τῆς δράσης αὐτοῦ τοῦ θιάσου καί παρέχεται οὐσιαστικά ἡ «ἐρμηγεία» τοῦ πίνακα. Μετά τήν ἀφιξήν στά περίχωρα ἀκολουθεῖ ἡ εἴσοδος τῶν σαλτιμπάγκων στήν πόλη (γνώσται παλαιοὶ πολλῶν εἰσόδων καί ἐξόδων,... ριγοῦν ἡδυπαθῶς πρό τῶν πυλῶν τῆς πόλεως) καί στό τσίρκο. Ἐρχεται ἡ «μεγάλη ὥρα τοῦ προγράμματος», ἡ μόνη κατά τήν ὁποία οἱ ἀνήκοντες εἰς παρομοίαν τέχνην αἰσθάνονται ἰσχυροὶ καί ἀξιοθαύμαστοι (ὡσάν νά ἦταν κάθε μέλος. ἐν ὄρος Ἀραράτ). Τό πρόγραμμα περιλαμβάνει ἀστεϊσμούς, «καραγκιοζιλίκια», «χονδροχωρατά» καί «πορδές τοῦ στόματος»³⁰ ἀλλά καί «τελετουργικές» στιγμές μέ «δύσκολα γυμνάσματα» καί «ἀπίστευτες ἀκροβασίες». Ὑστερα, ὡς μέρος τῆς παράστασης, ἀκολουθοῦν καί οἱ ὑποκλίσεις στό τέλος τοῦ θεάματος, ὅταν ξεσπᾶ τό μέγα ραγάνι τῶν χειροκροτημάτων. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν ὁ Ἡρακλῆς καί ἡ Ἄννα. Ὁ Ἡρακλῆς δέν «ὑποκλίνεται» ἀλλά ἀπλῶς χαιρετάει ὡς ἀθλητῆς πού κατακτᾶ τόν κόντινον ἐν τῇ παλαιστρά, ἐνῶ ἡ Ἄννα ὑποκλίνε-

ται ἀλλά χωρίς διακωμῶδῆσι. Ὅπως μένει στή ζωή καί στή σκηνή πάντα παράμερα, πάντα μακρινή, πάντα σάν ξένη, ἔτσι καί στό τέλος τῆς παράστασης ἀπουσιάζει νοερά ἀπό τόν στίβο, παραμένει σάν ἐξω ἀπό τόν θιάσον, καί ἄς τοῦ ἀνήκη.

Τό κείμενο τελειώνει μέ τήν περιγραφή τῆς Ἄννας τόσο κατά τήν ὥρα τῆς «τελετουργίας», ὅταν ἐκτελεῖ τό νούμερό της, ὅσο καί μετά τήν παράστασή της. Ἡ Ἄννα παραμένει ἀμέτοχη ὄχι μόνο ὅταν τό κοινό χειροκροτᾶ στό τέλος, ἀλλά εἶναι ἀτάραχη καί σάν ἀφηρημένη ἀκόμα καί τήν ὥρα τῆς παράστασης, ὅταν ἀποτελεῖ μέ τή δεξιότητά καί τήν «αἰνιγματική» καλλονή της τό «κέντρο τοῦ στόχου τῶν βλεμμάτων». Καθῶς καλπάζει θριαμβευτικά πάνω στό ἄλογο, ὑψώνει τή φούστα της, πιάνει τό ἓνα της πόδι, τό σηκώνει καί τό κρατάει ψηλά, πλαγίως τεντωμένο, δείχνοντας ἔτσι στά ἀπλήστα μάτια τῶν θεατῶν τή διαγραφόμενη, μέσα ἀπό τήν περισκελίδα, ἡθική της χώρα. Μολοντί ἡ σκηνή θυμίζει τή θριαμβευτική ἐμφάνιση τῆς θεᾶς-παιδίσκης, ἡ ὁποία παρουσιάζεται γυμνή μιά ἀνοιξιὰτικη μέρα στήν πόλη τῶν Γραπτῶν («Excelsior ἢ Τό ρόδον τοῦ Ἰσαχάν»),³¹ πάνω σέ μιά ἄμαξα συρόμενη ἀπό δύο μεγάλα ἄλογα, ἐδῶ ἡ ἐμφάνιση τῆς «εὐλογημένης» καί «εὐλογούσης» Ἄννας δέν συνδέεται μέ τήν πάνδημη ἀναμονή καί ὑποδοχή,³² μέ τήν ψυχική ἔξαρση τοῦ κόσμου καί τήν «καθολική ἐρωτικότητα», μέ τήν ἀποκάλυψη τοῦ μεσσιανικοῦ ρόλου (ὅπως συμβαίνει στήν περίπτωση τῆς παιδίσκης –*Τρισχαριτωμένη, Ρόδον*– μέ τό «αἰνιγματικό» χαμόγελο) καί τελικά μέ τή μεταβολή μιᾶς προγενέστερης κατάστασης.

Ἡ δύναμη τῆς ἀποκάλυψης πιστοποιεῖται στό «Excelsior» ὄχι μόνο μέ τόν ἐνθουσιασμό καί τή «συναδέλφωση» τοῦ «κορυθαντιῶντος» λαοῦ, ἀλλά καί μέ διάφορα θαύματα: ἓνας τυφλός ἐπαίτης «ἀναδύεται»,³³ μιά δυνατή μυρωδιά τριανταφύλλων ἀναδίδεται ἀπό

29. Ἡ ἄθληση, ὁ ἀγώνας, ἀποτελεῖ συνήθη μεταφορά γιά τήν ἀπελευθέρωση ἀπό τά δεσμά τῆς κοινωνικῆς ἢ θρησκευτικῆς ἠθικῆς καί τίς ἐπιταγές τῆς συνείδησης (ΜΑ 3. 14-5, πβ. Σῆμ. 56, ΜΑ 8. 218).

30. Πβ. τήν «κόπρο» τῆς ὑλικῆς καί πνευματικῆς ζωῆς, Ζεμ. 23 καί τοὺς «Ἡρακλεῖς» πού «καθαρίζουν ὡς ἐλευθερωταί τήν Κόπρο τοῦ Αὐγείου», Νικόλαος Ἐγγονόπουλος ὅ.π. 7.

31. Γιά τά χαρακτηριστικά τῆς μικρῆς θεᾶς τῶν Γραπτῶν πού διατηρεῖ ἡ Ἄννα, βλ. Saunier ὅ.π. 104. Ἡ «θεότητα-παιδοῦλα» ἀποτελεῖ καί γιά τόν Ἐλύτη «κίνητρο ζωῆς καί ἐλατήριο δράσης». Βλ. Ο. Ἐλύτης, *Ἐν λευκῷ* («Ἰκαρος», Ἀθήνα 1992) 135-6. *Μυροδόλον ρόδον τοῦ Ἰσαχάν* ἀποκαλεῖται καί ἡ θηριοδαμάστρια Ζεμφύρα (Ζεμ. 21). Στόν ΜΑ 5. 63, 7. 29, ὁ Σκῶτος Γεώργιος Μάκ Γκρέγκορ εἶναι ὁ συγγραφέας τοῦ τολμηροῦ καί παράδοξου μυθιστορήματος *Excelsior*.

32. Γιά τίς διαφορές τοῦ μοτίβου τῆς ἀναμονῆς-ἐλευσης πού παρουσιάζει τό μελαγχολικό κείμενο τῶν «Σαλτιμπάγκων» σέ σχέση μέ τό διθυραμβικό «Excelsior ἢ Τό ρόδον τοῦ Ἰσαχάν», βλ. Βουτουρῆς, ὅ.π. 244-5.

παντού,³⁴ τό οὐράνιο τόξο εμφανίζεται απροσδόκητα στο στερέωμα κ.ά. Στην *Οκτάνα* αντίθετα ο θρίαμβος της ήρωϊδας τελείται κάθε φθινόπωρο μέσα σε ένα στίβο όπου ανέρχεται ή σύνθετη ισχυρή όσμή του χώματος, τής κόπρου και των ζώων και όπου οι ένθουσιώδεις έκδηλώσεις των θεατών είναι κοινές τόσο για τά «καραγκιοζιλίκια» όσο και για τά «τελετουργικά» και δύσκολα γυμνάσματα.³⁵ Δέν υπάρχει κάποια μέθεξη στον τελετουργικό ρόλο τής Άννας, ή όποια παραμένει αινιγματική και δέν μεταβάλλει τή ζωή τής πόλης και των θεατών. Τό τσίρκο δέν καθίσταται, όπως μιά αντίστοιχη φθινοπωρινή θραδιά στή *Ζεμφύρα* (1944-5), σε «ιερό» χώρο ενός «μεγάλου όργανου», όπου οι θεατές επικοινωνούν μέσω τής θηριοδαμάστριας, ως εις άγκάλας μιάς μητρός πανδήμου, μέ τούς «βαθύτερους ρυθμούς τής Οικουμένης» και τά «συγκλονιστικά θέσφατα τής Φύσεως» (ό.π. 21-2).

Γι αυτό και ή Άννα, πού έχει ως μέλος του θιάσου μεγάλη πείρα από παραστάσεις στην πόλη, μένει μακριά από τό ίπποδρόμο και άς είναι παρούσα. Τό σώμα της βρίσκεται έντός τής πραγματικότητας και έντός του στίβου, όμως τό πνεύμα της άπουσιάζει. Η ήρωϊδα, πού δέν κατέχεται από κάποιον καλλιτεχνικό ναρκισσομό (*ίππεύτρια, μά όχι άμαζών, ίππεύτρια, μά όχι άλαζών*), βρίσκεται τήν ώρα του «θριάμβου» της καθισμένη στα κράσπεδα τής πόλεως, εις τά περίχωρα του Παρισίου, πέραν του Aubervillers, πέραν τής Billancourt, πέραν από τήν καθημερινότητα και από τούς πόνους... πάντοτε αινιγματική και όνειροπαρμένη... μέ τό βλέμα της χαμένο εις τήν άχλύν του γκριζου ποταμού... μύστις τής έκστατικής ζωής και λάτρις τής σιωπηλής ροής, τής φανερης και τής κρυφής, του Σηκουάνα.³⁶ Η μοναχική Άννα δέν γίνεται από μύστις μυσταγωγός³⁷ και τά δύο επίπεδα στα όποια βλέπει αρχικά ό ποιητής νά αναπτύσσεται ό πίνακας παραμένουσ άγεφύρωτα: *Έπάνω εξαίλουται ό οὐρανός. Κάτω στην χλόη, ένα σταμνί μονάχο του, εγκαταλελειμένο σαν άχρηστο ή λησμονημένο, πιά δέν ιδρώνει, σε τούτη τήν εποχή του φθινοπώρου.*³⁸

Όπως τά δύο «όνειροπαρμένα», «λυρικά» και «στυχικά» άλογα του «Giorgio de Chirico», τά όποια εγκαταλείπουν τά αρχαϊκά κτίσματα του λόφου είτε έκούσια είτε διωγμένα από τούς άπαίσιους κατοίκους πού δέν κατάλαβαν ποτέ μήτε τούς πόθους των, μήτε τήν όμορφιά των, θά παραμείνουν στην έρημη άκρογιαλιά άγάλματα όλοζώντανα πόθων άνέφικτων και άνέσπερων... πάλι άγγελιοι εις τούς αιώνας των αιώνων, έται και ή «όνειροπαρμένη» Άννα, *ίππεύτρια μαζί και μεγαλόχαρη*, θά παραμείνει καθηλωμένη στην καρδιά των κυματιστών πεδιάδων, στην καρδιά του αιώνας της. Η «ξεχωριστή» αυτή ήρωϊδα, πανδήμος και οὐρανία, ζει στον κόσμο τής άδήριτης πραγματικότητας αλλά έχει στα μάτια της *άκόμη και έν καιρώ ήμέρας τά άστρα και στην ψυχή της τό όραμα τό άργοκύλιστο, τό έπίμονο, τό μεγαλοπρεπές του Σηκουάνα. Ο Σηκουάνας μέ τή «σιωπηλή» ροή, τή «φανερή» και*

τήν «κρυφή», άποτελεί προφανώς, όπως και ό Άμούρ της ύποκειμενικής ένδοχώρας του Έμπειρικού (Γρ. 28-9) ή ό «άνεξαντλητος», «μυστικός» Εϋφράτης, πού ποτίζει τά πάντα, έντός και πέραν πάσης μοναξιάς και πάσης μεμψιμοιρίας (Όκτ. 8), τό καταφύγιο των μημένων στην «έκστατική ζωή».³⁹

33. Η λειτουργία του βλέμματος παίζει σημαντικό ρόλο στο «Excelsior» (ή *χλόη φύτρωνε παντού τάχιστα - σχεδόν όφθαλμοφανώς... χωρίς νά άποσπάσω, ούτε προς στιγμήν, τό βλέμμα μου από τās τρεις κορασίδας, και ιδίως από τήν παιδίσκην μέ τήν γαλάζια πελερίναν... ή παιδαγωγός... άνέμενε και αυτή, έκστατική και φρικιώσα, νά ιδή τήν διέλευσιν του άναμενομένου... έφάνη εις τά έκθαμβά μάτια μου ό επιβάτης... Έγώ δέν πιστενα στα μάτια μου... Δάκρυα χαράς πλημμύριζαν τά μάτια του περισσοτέρου κόσμου και τά ιδικά μου... Τά μάτια του τυφλού σπιθοβολούσαν... Γρ. 133, 136, 137, 138, 139, 141). Πβ. επίσης Νίκος Έγγονόπουλος ό.π. 15: «πολλοί τυφλοί άνέβλεψαν, πολλοί άλλοι έμνήθησαν και σήμερα ό Νίκος Έγγονόπουλος, όχι μόνον άναγνωρίζεται μά και θαυμάζεται από πολλούς». Για τά θαύματα και τό θέμα τής αποκάλυψης στο «Excelsior» βλ. Γ. Γιατρομανωλάκης, «Αποκάλυψη και άναγέννηση στον Α. Έμπειρικό», *Χάρτης* ό.π. 652, Saunier ό.π. 82.*

34. Γρ. 141, πβ. 135, 138: «Έρχεται, μέ δόξα και μέ μύρα». Στην «Πόρτα» (Όκτ. 27) ό ταπεινός χώρος ενός δωματίου ευωδιάζει σαν τόπος αγιότητας, όταν ύστερα από τήν πιθανή εμφάνιση ενός αρχάγγελου τά χάρτινα λουλούδια του άνθοδοχείου μεγαλώνουν *άκαριαίως σαν άνθη κήπου άληθινά*. Πβ. και τό «άρωμα τής αγιότητας» πού συνδέεται μέ τό θαύμα τής εμφάνισης τής Φάλαινας-Μεσσία στή «Νήσο των Ροβινσώνων» (Όκτ. 93, βλ. και ΜΑ 8. 142).

35. Πβ. Υψ. 12: *Κάτω από τούς κλώνους των ύπερωκεανίων σιμά σε μās θά λογισθούν ως σαλιμπάγκοι οι χοροτοπάγοι ίππεις*.

36. Τά άνεκτέλεστα έργα, ή σιγή, τό μηδέν και τό «μυστήριο τής ύπάρξεως τής ζωής» αποτελούν τό θέμα στή «Σιγή» (Όκτ. 7).

37. Πβ. αντίθετα τον ποιητή ως άνθρωπο του «πλήθους» στην «Οδό των Φιλελλήνων» (Όκτ. 11) και βλ. σχετικά Γ. Κεχαγιόγλου, «Από τίς “άπλές μορφές” τής αφήγησης, στην αφήγηματική λογοτεχνία. Μιά άνάγνωση του ποιήματος “εις τήν όδόν των Φιλελλήνων” του Άνδρέα Έμπειρικού», *Φιλολόγος* 30 (1982) 246-7.

38. Πβ. τίς νέες λέξεις (νέα δοχεία των ιδίων παλαιών έννοιών) Όκτ. 94, τούς τρόπους τής ανάνεωσης πού μοιάζουν μέ διαρκές ξεχείλισμα *Ένός μεγάλου κανατιού μέσ’ από χέρια οινόχων και τούς στίχους όντας γιομάτος σαν ξεχείλο λαγήνι... έκραξα* (Σήμ. 95, 155).

39. Πβ. τον Μόσκοβα πού κυλάει «όπως ή μνήμη» (Ές-Ές-Ές-Έρ Ρωσσία 9-10, πβ. 12), τή δόξα του *χειμάρρου* πού «διεγείρεται» μέσα στο στόμα των ήρώων τής Υψικαμίνου (35) και τον «μέγα ποταμό» W. Whitman (Όκτ. 37, πβ. 102). Για τήν παρομοίωση τής ποίησης μέ καταρράκτη ή ποταμό στο «Άμούρ-Άμούρ», βλ. Βουτουρής, ό.π. 143 έξ.

LIBER MUNDI - THEATRUM MUNDI:

Ὁ ἀναγνώστης Ἄμλετ τῆς Μυρτώσ Ρήγου

τῆς Τζίννας Πολίτη

(Μπαίνει ὁ Ἀγγελιοφόρος μέ γράμματα)

Ἄμλετ, IV, vii

Αγαπημένη μου Ἀναγνώστρια,
Νά λοιπόν πού πιάστηκα κι ἐγώ στήν «ποντικοπαγίδα» τῆς ἐπ' ἄπειρον ἀνάγνωσης τήν ὁποία μοῦ ἔστησε ἡ βαθυστόχαστη μελέτη σου Ὁ Ἀναγνώστης Ἄμλετ, ὅπου ἐπιχειρεῖς – ἥρωϊκά καί πένθιμα θά ἔλεγα – μέσω τῶν ἀναγνώσεων σου μιᾶς φαινομενικά ἐτερόκλητης πλειάδας ἄλλων θεωρητικῶν ἀναγνώσεων τοῦ Ἄμλετ, καί τῶν ἀναγνώσεων αὐτῶν τῶν ἀναγνώσεων (οἱ ὁποῖες, ἐκτός τῶν ἄλλων, προϋποθέτουν καί μίαν ἀλλαγὴ «γένους» – ἀλλά σ' αὐτό τό «σκαμπρόζικο» θέμα θά ἐπανέλθουμε), νά συναρμολογήσεις ὄχι μόνο τή δική σου ἀνάγνωση μέ αὐτές, καί αὐτές μεταξύ τους καί μέ τό «ἐν δυνάμει» θεατρικό ἔργο, ἀλλά καί τοὺς «ξεχαρβαλωμένους ἄρμους» τοῦ τότε χρόνου μέ τόν τώρα χρόνο, στό ἀβυσσαλέο χάσμα τῶν ὁποίων πλανιέται ἀκόμα «ἐν κρίσει» τό φάσμα τοῦ ὑποκειμένου τό ὁποῖο γέννησε ὁ τότε χρόνος γιά ὅλους τοὺς χρόνους¹ καί στό ὁποῖο ἔδωσε τό ὄνομα: Ἄμλετ.

Τό «γεφύρωμα» ὄλων αὐτῶν, ἐπιχειρεῖς νά τό

πραγματίζεις μέσω ἑνὸς ὁμοιοπαθητικοῦ, ἢ καλύτερα ναρκισσιστικοῦ τροπισμοῦ μέ τήν τοποθέτηση ἐν ἀβύσσῳ τῆς ἀβύσσου, δηλαδή, μέ τό ἀπορητικό ἐπιπόνημα τοῦ ἐπτυχωμένου θεάτρου ἐν θεάτρῳ – ἐραλδικό ἔμβλημα τό ὁποῖο, ὅπως ἐπισημαίνεις κι ἐσύ, καταλύει τὰ ὄντολογικά ὄρια ἀνάμεσα στό «φάσμα», τό «ὁμοίωμα» καί τό «πράγμα» καί μέσα στό ὁποῖο προβάλλεται μετωνυμικά ὡς ἀντανάκλαση ἢ ὑπαρξιακή καί κοινωνική κρίση πού κατέτρυχε τήν ἐποχή τοῦ Μπαρόκ (ἀλλά καί τή δική μας), ὡς τή στιγμή πού ὁ κόσμος μέ τοὺς «ξεχαρβαλωμένους ἄρμους»

1. Ἐξαιρεῖται, βέβαια, ὁ ἀλλαξονικός ἐκεῖνος χρόνος ὅπου ὁ John Dryden θεώρησε πῶς ἦταν καθήκον τῆς «φωτισμένης» ἐποχῆς του νά «διασκευάσει» ὥστε νά «ἐκπολιτίσει» τήν ἄγρια, σαγηνευτική «φύση» τῶν σαιξπηρικῶν ἔργων, καθυποτάσσοντάς τα στοὺς προσφάτως ἀνακαλυφθέντας «αἰώνιους» νόμους τοῦ Δράματος καί τῆς ἀποκαθαρμένης ἀπὸ κάθε βάρβαρο ποιητικὸ τροποστολίδι γλώσσας, ἔτσι ὥστε νά «λάμψει» ἡ ἔλλογη καί ἐπικοινωνιακή «φύση» τῆς λειτουργίας της.

είρθε πράγματι και *ἀναποδογύρισε*. Είναι άραγε τυχαίο πώς μόλις νίκησε ή Έπανάσταση ένα από τά πρώτα πράγματα που έκανε ο Κρόμβελ ήταν να κλείσει τά θέατρα;

Νά με, λοιπόν, κι εγώ, πιασμένη στην «Ποντικοπαγίδα» τών μετέωρων αιώνων που αντικατροπτίζονται στίς ατέρμονες αναγνώσεις τών αναγνώσεων του Άμλετ. «*Il y a plus affaire à interpreter les interpretations qu'à interpreter les choses, et plus de livres sur les livres que sur autre sujet: nous ne faisons que nous entreglosser*». (Είναι πολύ συνηθέστερη ή άσχολία νά έρμηνεύονται οι έρμηνείες από τό νά έρμηνεύονται τά πράγματα, και πολλά περισσότερα τά βιβλία επί βιβλίων παρά επί όποιοδήποτε άλλου θέματος: δέν κάνουμε τίποτε άλλο από τό νά σχολιάζουμε άλλήλους). Αυτά έγραφε ο Μονταίνιος τήν εποχή του Άμλετ, συνοψίζοντας μέ θαυμαστή οικονομία τίς θεωρίες τής πρόσληψης και τής ύποδοχής που κυριαρχούν στην εποχή μας. Έποχή, ή όποια «*συσκοτίζει*» τήν πηγή τής παραγωγής, φειχτοποιεί τό προϊόν και δίνει εξέχουσα θέση στον καταναλωτή.

Ο Άμλετ, λοιπόν, έντός του Άμλετ ως θεατής, συγγραφέας και αναγνώστης του Άμλετ αλλά και οι αναγνώσεις του Άμλετ. Ο «*υπονοούμενος αναγνώστης*», ο «*ιδεώδης αναγνώστης*», ο «*έξωτερικός αναγνώστης*», ο «*υπονοούμενος συγγραφέας*», ο «*έξωτερικός συγγραφέας*», ο «*υπονοούμενος άφηγητής*» (Οράτιος;) – ιδού οι κατηγορίες μέ τίς όποιες διαβάξεις, άφηγείσαι και σκηνοθετείς τή μελέτη σου, αλλά όχι μόνο. Γιατί, όπως αποδεικνύεις, τόσο ή «*ανάγνωση*» του Άμλετ όσο και οι αναγνώσεις του Άμλετ είναι έξ ίσου πιασμένες στην «*ποντικοπαγίδα*» τής «*σκηνής έντός τής σκηνής*» (συμπεριλαμβανομένης και τής δικής σου ανάγνωσης-σκηνοθεσίας), έτσι ώστε σέ τελευταία ανάλυση ο Άμλετ νά είναι και αναγνώστης όλων τών αναγνώσεων του Άμλετ και ως έκ τούτου οι αναγνώστες του όλοι χαρακτήρες *πλασματικοί*.

Έχει έρθει πλέον ή ιστορική στιγμή όπου ή μεταφορά: *Liber Mundi* αναστρέφεται σέ *Hic liber est mundus*, όπως τό όρισε ο Τζών Όουεν (John Owen) ο σύγχρονος του Σαίξπηρ, κοντολογίς, αυτό που έμεις σήμερα αποκαλούμε «*εικονική πραγματικότητα*». Πνευματώδεις «*spiel*» (παιχνίδι) αλλά είναι εύκολο νά ζει κανείς μέσα στο φαύλο κύκλο ενός άκυρωμένου συστήματος επικοινωνίας μέ τόν κόσμο και μέ τόν άλλο; Έντός μιās θεατρικής πλοκής ή όποια δέν κινείται χάρη στή δράση τών χαρακτήρων της ώστε τελεολογικά νά φτάσει στή λύση της, αλλά χάρη μιās *ένδεχόμενης* φανέρωσης «*de fait*» ή «*de raison*» (για νά θυμηθούμε τόν Λάιμπνιτς), κατάσταση ή όποια άκίνητοποιεί τό χρόνο, στρέφει τήν προσοχή από τή δράση στο χαρακτήρα, σέ τελευταία ανάλυση διαλύει τήν ίδια τήν πλοκή, αφού τήν άδρανοποιεί, τήν αναγκάζει νά περιστρέφεται γύρω από μίαν άπουσία και τήν παρασύρει, όπως τή σκέ-

ψη, σέ επικίνδυνα άδιέξοδα; Δέν είναι εύκολο. Σέ πιάνει άπελπισία. «*Άποθανείν θέλω*», λέει ή Σίβυλλα προεγγράφοντας τήν έπιθυμία του Άμλετ. Νά τελειώσουν οι «*αναγνώσεις*»!

Αυτό συνάγει από τό τέλος τής μελέτης σου όπου έγκαταλείπεις τήν προσωπική άντωνυμία «*Εγώ*» για τό τρίτο πρόσωπο «*Αυτός*», τό όποιο αντιπροσωπεύει τήν κατηγορία εκείνου του «*τρίτου*» ο όποιος είναι άπών από τή σκηνή τής επικοινωνίας, του πραγματικά άλλου, του αποκλεισμένου από τή διυποκειμενική κοινότητα, και που μόνο ως «*παράσταση*» μπορεί νά εισέλθει στην διαλογική σχέση. Νά τόν πούμε «*τό έξιλαστήριο θύμα*» τής συνομιλίας;

Έτσι, μέ τήν άλλαγή προσώπου, επιστρέφεις από τό τέλος στην αρχή του βιβλίου σου: «*Άς όρίσουμε τόν Άμλετ ως τόν ήρωα του Άλλου*». Νά ντραπώ νά σου πώ ότι στο σημείο αυτό του *τέλους* δάκρυσα και ότι χωρίς νά ξέρω πώς και γιατί μου ήθε στο νοϋ ή πιο σπαραχτική κατάθεση που κατά τή γνώμη μου έχει κάνει ποτέ άνθρωπος; Άναφέρομαι στο τελευταίο κεφάλαιο του *Πραγματεία για τήν Άνθρώπινη Φύση*, όπου ο Ντάβιντ Χιούμ, όπως ο Άμλετ, υπακούοντας στίς έπιταγές τής φιλοσοφίας του, μονήρης, άπελπισ και δλέποντας τόν εαυτό του ως τό «*τέρας*» τό έξορισμένο από κάθε κοινωνική συναλλαγή, γράφει: «*Κάθε βήμα που κάνω είναι μέ δισταγμό*». Για νά καταλήξει: «*Δέν έχουμε λοιπόν άλλη επιλογή παρά μόνο άνάμεσα σέ έναν σφαλερό λόγο ή κανέναν άπολύτως...* Άν πιστεύουμε ότι ή φωτιά ζεσταίνει, ή τό νερό δροσίζει, αυτό είναι γιατί μάς κοστίζει πολύ κόπο νά σκεφτούμε άλλιώς». Άς δειπνήσουμε, λοιπόν, κι άς παίξουμε μιά παρτίδα τάβλι. «*Νά σκέφτεσαι. Νά μήν σκέφτεσαι*».

Στή μελέτη σου παρατηρείς ότι ο Σαίξπηρ «*γράφει συγχρόνως ένα θεατρικό έργο, τή θεωρία του και μίαν αυτοβιογραφία*» (171), και διακρίνεις «*μιά προδρομική έκ μέρος {του}, αναγκαιότητα: τήν έξοδο του συγγραφέα από τήν παραδεδομένη θεατρολογία, όμοια ή πάντως όμόλογη μέ τήν έξοδο του φιλοσόφου από τή μεταφυσική*» (172). Μήπως, όμως ταυτόχρονα μέ τήν «*έξοδο*» από τήν «*παραδεδομένη θεατρολογία*», ο Σαίξπηρ, όπως και ο φιλόσοφος μέ τή μεταφυσική, έγγράφει και τήν ιστορία της στην όποια αναγκαστικά είναι παγιδευμένος; Έδω, θά στραφώ στο κείμενο για νά επαναλάβω (μέ τό δικό μου τρόπο μιά και δέν είμαι φιλόσοφος), αυτά τά όποια μέ τόση ενάργεια έχεις έπισημάνει και έσύ και ιδιαίτερα στίς σελίδες εκείνες όπου «*συνομιλείς*» μέ τόν Ζιράρ.

Η άφήγηση του Φαντάσματος, ή όποια μπορεί νά χαρακτηριστεί ως *ανάληψη*, αφού ή «*δράση*» τοποθετείται έξω και πριν από τόν παρόντα χρόνο του δράματος, δομείται πάνω στην «*παραδεδομένη*» *πλοκή τής λύσης*, μία λειτουργία τής όποιας είναι και ή «*έκδίκηση*». Τώρα, τό δραματικό είδος τής «*παντομίμας*», τό όποιο είχαν χρησιμοποιήσει ως έμβόλιμη

φόρμα στά έργα τους οι «λόγιοι» δραματοουργοί και μιμητές του Σενέκα, είχε σχεδόν εξαφανιστεί. Έτσι, όπως σημειώνει ο M.M. Reese, στον *Άμλετ* ο Σαίξπηρ φαίνεται να παρωδεί μιά ξεπερασμένη δραματουργική πρακτική. Αλλά και η «Ποντικοπαγίδα», ή όποια μεταγράφει την περιληπτική εικόνα της παντομίμας σε περίτεχνο λόγο, καθώς και τή διήγηση του Φαντάσματος σε *μίμηση*, σαφώς υπόσχεται στο θεατή τήν εξέλιξη μιᾶς «παραδεδομένης» *πλοκῆς τῆς λύσης*. Μήπως, λοιπόν, έχουμε να κάνουμε ἐδῶ μέ ἕναν ἐπί πλέον «ἐγκυβωτισμό», αὐτόν τοῦ θεατρολογικοῦ χρόνου; Δηλαδή, τοῦ «φάσματος» τῆς παραδεδομένης *πλοκῆς τῆς λύσης* τό ὁποῖο ἐγκυβωτίζεται ἐντός τῆς νεωτερικῆς *πλοκῆς τῆς φανέρωσης* ἢ ὁποῖα, ἀδυνατώντας νά στηριχθεῖ στήν ὁποιαδήποτε *πρόληψη* πού θά ἀναγγέλει τό μέλλον, καταφεύγει στή *μετάληψη*, δηλαδή στήν ἐπιστροφή τοῦ *ἴδιου*. Τί ἄλλο εἶναι ἡ ἔλευση τοῦ Φόρτιμπρας στό τέλος τοῦ ἔργου ἀπό τήν ἀποδοχή τῆς σκέψης πώς ἡ *πλοκή* τῆς φανέρωσης, εἶναι καταδικασμένη νά μένει ἑσαεί θραυκκλωμένη, «out of joint», ἔτσι ὥστε σχεδόν νά εὐχεται ἡ ἴδια νά «ἐγκυβωτιστεῖ», νά παρέμβει ἐπιτέλους ἡ «παραδεδομένη» *πλοκή* καί νά δώσει βίαια τή λύση, τήν ὁποιαδήποτε λύση; Μήπως αὐτή δέν εἶναι καί ἡ ἀλληγορία τῆς μεταμοντέρνας συνθήκης μας;

Ὁ *Άμλετ*, ὁ ὁποῖος εἶναι ἄσος στήν ξιφομαχία τοῦ λόγου, δηλαδή στό *repartee*, στριμώχνει κάθε τόσο στή γωνιά τόν Πολώνιο μέ τό εὐφυλόγημα τῆς κυριολεξίας, μπλοκάροντας ἔτσι ἐντελῶς τή δίοδο τῆς ἐπικοινωνίας κι ἐκθέτοντας στή χλεύη τό γλωσσικό μέσο γιά τίς ἀμφισβησίες του. Κι ὅμως, «Ὅταν ὁ Πολώνιος τόν ρωτᾷ πώς ὀνομάζεται τό ἔργο, ἀπαντᾷ: «“The Mousetrap.” Marry how? Tropicallly». «“Ἡ Ποντικοπαγίδα”». Πώς ἔτσι; Μεταφορικά». Εἶναι ὅμως ποτέ δυνατόν νά ἐμπιστευθοῦμε τήν ἐγκυρότητα στή μεταφορά ἢ ὁποῖα, ὅμοια μέ τήν «ἐνδεχομενικότητα», ζυγιάζεται ἀνάμεσα στό «εἶναι» καί «δέν εἶναι», στό «θά εἶναι» ἀλλά *ἐνδεχομένως* καί «νά μήν εἶναι»;

Ἡ «Ποντικοπαγίδα», πού ὡς τίτλος ἀνήκει στό περιεχόμενο τοῦ ἐμβόλιμου ἔργου, ἀφορᾷ τήν *πλοκή* τῆς φανέρωσης ἢ ὁποῖα θρίσκειται «ἐν στάσει». Ἀναφέρεται δηλαδή στόν *Άμλετ* καί ὄχι στό ἔργο πού ὑποτίθεται πώς ὀνομάζει καί τό ὁποῖο (ἀγνοώντας τό ὄνομά του), μοιάζει νά πορεύεται ἀνέμελα στίς παραδεδομένες ράγες τῆς *πλοκῆς τῆς λύσης* –πράγμα πού ἀντανακλάται καί στό ἀπερίγραπτα κοινότοπο, σχεδόν γελοῖο ὕφος τοῦ λόγου. Ἀλήθεια, γιατί ὁ Σαίξπηρ-*Άμλετ* καταφεύγει στήν παρωδία;

Τώρα, ἂν δέν ἦταν γιά τήν εὐχαρίστηση καί τήν ἀσφάλεια πού προξενεῖ τό οἰκεῖο, δέν θά χρειάζόταν νά δεῖ κανεῖς τό τέλος τῆς «Ποντικοπαγίδας». Τό γνωρίζει ἤδη. Ἀλλά ποιό εἶναι τό τέλος τῆς «Ποντικοπαγίδας»; Τό εἶδε κανεῖς ποτέ; Ποτέ. Ὅλο πού βλέπουμε εἶναι οἱ «διασκευές» τῆς ἀφήγησης τοῦ

Φαντάσματος τοῦ πατρός *Άμλετ* σέ παντομίμα καί δράμα, καθώς καί τήν ἐπιθυμία τοῦ *Άμλετ* πού προβάλλεται στήν *ἀόρατη σκηνή* ἐντός τῆς «σκηνῆς» τῆς σκηνῆς (τήν ὁποῖα ἐκεῖνος δέν βλέπει), ἀλλά τήν ὁποῖα *βλέπουμε* ἐμεῖς χάρι στόν Φρόντ καί χάρι στόν στρουκτουραλιστή Ἀριστοτέλη. Ὁ ὁποῖος, μᾶς διδάσκει ὅτι στήν τραγωδία οἱ «θέσεις» αὐτῶν πού πράττουν εἶναι λειτουργικές καί ἄρα κενές, πράγμα πού σημαίνει πώς ἀνεξαρτήτως ὀνόματος ἢ χαρακτηριστοῦ ὁ οἰοσδήποτε δράστης μπορεῖ νά τίς καταλάβει— Οἰδίποδας ἢ *Άμλετ*, θεῖος ἢ ἀνηψιός. Καί ἐκεῖ κολλάμε! Ἀκριβῶς στό σημείο στό ὁποῖο κάποτε εἶχε κολλήσει ἡ δραματουργία, τώρα κολλάει καί ὁ *Άμλετ*! Ἐχει ἔρθει ἡ στιγμή ὅπου πρέπει πλέον νά ξεκαθαρίσουν τά πράγματα, νά φύγει ἀπό τήν Τραγωδία ἢ «πράξις» καί τή θέση της νά πάρει ὁ Χαρακτήρας.

Ἐχω τήν αἴσθηση, πώς ἂν καί ἀπό διαφορετικό δρόμο, κάπου σέ συναντῶ στό πρώτο σου κεφάλαιο, «Ἡ ἀνάγνωση τοῦ Φρόντ: Ὁ *Άμλετ*, μιά τραγωδία χαρακτήρα». Γιατί καί ὁ Φρόντ θρυσκόταν ἀνάμεσα σέ διαφορετικούς, «δραματουργικούς» χρόνους: Ἐκεῖνον τῆς ἀριστοτελικῆς ποιητικῆς (κενή θέση τοῦ δρῶντος), ἐκεῖνον τῆς καταγωγικῆς ποιητικῆς (πολιτισμός, τό «Θεῖον» καί ἡ ἀρχή τῆς διαφορᾶς) κι ἐκεῖνον τῆς ψυχαναλυτικῆς πρακτικῆς: *αὐτός ἐδῶ ὁ Άμλετ ἐνώπιόν μου*.

Μέ βάση τά παραπάνω, δέν μου φαίνεται καθόλου «ὑπερβολική» ἢ «εἰκασία» σου ὅταν σημειώνεις πώς «τό ἔργο πού σκηνοθετεῖ ὁ *Άμλετ* μέ τούς ἥθοποιούς δέν εἶναι ἡ “Ποντικοπαγίδα” ἀλλά εἶναι ὁ *Άμλετ*. Δηλαδή τό ἔργο τοῦ ἑαυτοῦ του. Τό βιβλίο. Κατά συνέπεια, ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος γράφει αὐτόν τόν *Άμλετ* (βιβλίο) προκειμένου νά ἀνεβαστεῖ στή σκηνή, εἶναι ὁ Σαίξπηρ. Δέν εἶναι ὁ *Άμλετ* τοῦ Σαίξπηρ, ἀλλά ὁ *Άμλετ* εἶναι ὁ Σαίξπηρ» (295). Τά λόγια τοῦ Ριχάρδου Β΄, ἴσως προσθέσουν φῶς σέ αὐτόν σου τό συλλογισμό:

... θα διαβάσω ὅσα χρειάζονται

“Ὅταν θά ἔχω δεῖ ἐκεῖνο τό βιβλίο ἀκριβῶς

“Ὅπου εἶναι γραμμένα ὅλα τά κρίματά μου, κι αὐτό εἶναι ὁ ἑαυτός μου.

Δώστε μου τόν καθρέφτη, καί μέσα ἐκεῖ θά διαβάσω.

Στό σημεῖο αὐτό φέρνουν ἕναν καθρέφτη στή σκηνή ὥστε ὁ Βασιλιάς νά διαβάσει τό βιβλίο τοῦ προσώπου του (IV.i.).

Εἶναι νά ἀναρωτιέται κανεῖς πού ἡ Βασίλισσα Ἐλισάβετ ὅταν εἶδε τήν παράσταση ψιθύρισε: «Ὁ Ριχάρδος εἶναι ἐγώ;» Τό συμπέρασμά σου, εἶναι τό ἐξῆς: «Ὁ ἄλλος, ὁ “κατεξοχὴν ἄλλος” εἶναι τότε ὁ Σαίξπηρ πού, ὅπως ὁ ψυχαναλυτής, σκέπτεται στή θέση τοῦ ἀσθενοῦς (τοῦ ἀναγνώστη). Συλλαμβάνει αὐτό πού συλλαμβάνει καί τό κάτοπτρο: τή σχέση τῆς συνείδησης μέ τήν παράσταση, ἢ ὁποῖα ἐπιγραμματικά ὑποσημαίνεται ὡς ἕνα “βλέπω νά βλέπομαι”,

διατύπωση πού αναφέρεται ἐν τέλει στή σχέση θεωριότητας καί πλάνης, προτύπου καί ειδώλου... τό δράμα τοῦ καθρέφτη» (36-7).

Συνάγω, λοιπόν, ἴσως λανθασμένα, πώς δέν μπορεῖ κανεῖς νά ἐμπιστευτεῖ τήν ἐρμηνεία στόν καθρέφτη, τό βιβλίό ἢ ἀκόμα τήν ἀνάγνωσή του, ὅταν καλεῖται «ν' ἀκούει μέ τά μάτια» (Σοννέτο ΧΧΙΙΙ). Κι αὐτό, γιατί *Bene vixit, bene qui latuit*, ὅπως εἶπε καί ὁ Ντεκάρτ. Πού σέ ἐλευθερῆ μετάφραση σημαίνει: «Τίποτα ἀπό ἐμένα δέν φαίνεται». Ἔτσι, σ' ἀντίθεση μέ τό εὐανάγνωστο βιβλίό τοῦ κόσμου τό ὁποῖο ἀποκαδικοποιεῖται χάρις στήν ὁμοιότητα καί τήν ἀναλογία, ὅπως ἐπισημαίνει καί ἐσύ ἀναφερόμενη στόν Φουκώ, ὁ κόσμος τοῦ βιβλίου, γεμάτος χάματα, μεταφορές, ἀντιστροφές, ὑπαλλαγές, ἐπαναλήψεις, πλοκές καί ἀναδιπλώσεις γίνεται σκοτεινός καί ἀδιάβα(σ)τος. Μιά ρητορική, μπαρόκ ρέπλικα τῆς γλώσσας γιά τή γλώσσα.

Ὁ «μελαγχολικός Ἄμλετ» λοιπόν. Ὁ πρίγκιψ-φοιτητής ἀπό τήν Βυτεμβέργη (Ἀλήθεια, πώς καί ὁ πολεμιστής πατήρ Ἄμλετ ἐστελεε τόν Διάδοχο γιά σπουδές στό πανεπιστήμιο καί μάλιστα στό ἐξωτερικό; Αὐτό γιά τήν ἐποχή ἦταν πρωτάκουστο! Μήπως κρύβεται ἐδῶ κανένας ποντικός;) Ὅμως, γιά τήν μελαγχολία, τήν ἀναποφασιστικότητα καί τό «δράμα τοῦ πεπρωμένου» του (στό ὁποῖο ἀναφέρεσαι σέ σχέση μέ τόν Μπένγιαμιν, σ. 246), ἐκτός ἀπό τόν Οἰδίποδα τοῦ Φρόντ, μήπως εὐθύνεται καί ὁ Μελάγχων (Melanchthon) τῆς Βυτεμβέργης, στόν ὁποῖον ὁ παπιστής Γιόχαν Ἐκ (Johann Ech) εἶχε πει: «Tace tu Philippe, ac tua studia cure nec me pertruba». Κοντολογία: «Σῶπα ἐσύ Φίλιππε, κοίταζε τίς σπουδές σου καί μή μ' ἐνοχλεῖς». Ἄς ἀναφέρω ἐπίσης ὅτι στή διαμάχη περὶ τοῦ μυστηρίου τῆς Βαπτίσεως ὁ Μελάχων εἶχε πει: «Μόνον ὁ Λούθηρος μπορεῖ νά ἀποφασίσει. Ἀπό τή μιά μεριά, ἄς εἴμαστε προσεκτικοί μήπως καταπνίξουμε τό πνεῦμα τοῦ Κυρίου. Ἀπό τήν ἄλλη, μήπως μᾶς ξεστρατίσει τό πνεῦμα τοῦ Σατανᾶ». Ἐνδιαφέρον θά εἶχε ἐπίσης ἐδῶ, σέ σχέση μέ τό «πεπρωμένο» τοῦ Ἄμλετ, νά παρακολουθησε κανεῖς τίς διαμάχες «περὶ ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως» πού ἐλάμβαναν χώρα τήν ἐποχή ἐκείνη στή Βυτεμβέργη καί τίς ἐπιπτώσεις πού αὐτές εἶχαν στό χῶρο τῆς πολιτικῆς, ὅπως, ἀναλογικά καί σήμερα μέ μεταλλαγμένα μόνο τά ὀνόματα τῶν ὄρων. Δέν λέω τίποτε ἄλλο ἀπό αὐτό πού λένε καί οἱ New Historicists: ὅτι ἐντός τοῦ θεάτρου γλιστρεῖ πάντα τό θεᾶτρο τῆς τότε καί τῆς τώρα Ἱστορίας. Θέση τήν ὁποία, ἂν σέ διαβάσω σωστά, ὑποστηρίζει καί ὁ Κ. Σμίτ (C. Schmitt).

Ἄλλά ποιός διαβάσει ποιόν σωστά; Ἄν τό ξέραμε αὐτό, ἢ ἂν μπορούσαμε νά τό συμφωνήσουμε (ὅπως ὑποστηρίζουν μερικοί «ἐπικοινωνιολόγοι»), τότε θά σταματούσαμε νά γράφουμε. Ἴσως καί νά μιλάμε (δέν ἀναφέρομαι στό «κοινῶς λέγειν»). Καλύτερα, λοιπόν, οἱ «παραναγνώσεις», οἱ «παρανοήσεις» καί

οἱ «παρ-εξηγήσεις». Καλύτερα (λέω ἐγώ), «μιά Θεωρία τῆς Ἐπικοινωνίας» (ὅπως λές ἐσύ), «ἢ ὁποία ὡς θεωρητική ἐρμηνεία μιᾶς μυθοπλασίας ἀξιώνει νά ἀποτελεῖ συγχρόνως τμήμα τῆς μυθοπλασίας αὐτῆς» (15). Παρά τά φαινόμενα, ὁ παράδοξος αὐτός «ἀναδιπλασιασμός» τῆς θεωρίας προκαλεῖ τή διαφοροποίηση καί ὄχι τήν ἐπανάληψη. Γιατί, ὅμοια μέ τόν μελαγχολικό Ἄμλετ, μέσω τῆς ἐσωτερικῆς «αὐτο-ἀναπαράστασης» ὁ ἐαυτός παύει νά εἶναι ταυτόσημος, γίνεται ἕνας ἄλλος τοῦ ἐαυτοῦ. «Un autre moi-même», ὅπως ἔλεγε ὁ Μονταίνιος.

Ἔτσι, προκειμένου ἢ «Θεωρία τῆς Ἐπικοινωνίας» νά ἀπελευθερωθεῖ μέσω τοῦ Ἄμλετ «ἀπό τό κλειστό "λεξιλόγιό" τῆς» πού θά τήν ὀδηγήσει «πρός τό ὄριο ἐκεῖνο πέραν τοῦ ὁποίου ὀλοκληρώνεται ὡς σκέψη στερούμενη τῆ διαμεσολάβηση ἑνός ἐνθεν λειτουργούντος cogito» (22), ἴσως θά ἔπρεπε νά ξαναθυμηθεῖ τόν Μονταίνιο ὁ ὁποῖος γράφει: «Je ne me trouve pas où je me cherche; et me trouve plus par rencontre que par l' inquisition de mon jugement». (Δέν μέ βρίσκω ἐκεῖ ὅπου μέ ψάχνω, καί μέ βρίσκω μᾶλλον ἐκ συμπτώσεως παρά μέσω τῆς ἐρευνας τῆς κριτικῆς σκέψης μου). Νομίζω πώς στό στοχασμό αὐτό συναντᾶμε τόν Ἄμλετ καί τόν Σαίξπηρ καί τήν μεγάλη διαφορά πού χωρίζει τόν Μονταίνιο ἀπό τόν Ντεκάρτ. Συναντᾶμε ἐπίσης τά ἀντιθετικά κοσμοεἶδωλα τῆς ἐποχῆς τοῦ Μπαρόκ καί τοῦ Κλασικισμοῦ. Ἡ διαφορά, ὅπως ἔχουν ἐπισημάνει μελετητές, ἐντοπιζεται μεταξύ ἄλλων, καί στήν ἐπιλογή τῶν προσωπικῶν ἀντωνυμιῶν τῶν δύο φιλοσόφων, ἐπιλογή ἢ ὁποία σηματοδοτεῖ καί δύο διαφορετικῆς θεωρίας «ἀναπαράστασης». Ὁ μέν Μονταίνιος ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον χρησιμοποιεῖ τήν ἀντωνυμία τοῦ ἄμεσου ἀντικειμένου «ὁ ἐαυτός μου» (moi), ἐνῶ ὁ Ντεκάρτ τήν ὀνομαστική πτώση «Ἐγώ» (Je). Ἔτσι, στόν μέν πρῶτο ὁ ἐαυτός εἶναι πάντοτε μαζί ὑποκείμενο καί ἀντικείμενο τοῦ κόσμου, ἐνῶ στόν δεύτερο, τό «Ἐγώ» ὑποδεικνύει τήν αὐτονομία του ὡς ὑποκειμένου καί ταυτόχρονα τό ἀντικειμενικό καθεστῶς τοῦ κόσμου.

«Λόγια, λόγια, λόγια», λέει ὁ Ἄμλετ ὅταν τόν ρωτᾶει ὁ Πολώνιος τί διαβάσει καί δέν παύει νά ἐπισύρει τήν προσοχή μας στήν ἀναξιολογία τῆς γλώσσας. Γιατί τό βιβλίό Ἄμλετ πού διαβάσει ὁ Ἄμλετ παρασταίνει τόν ἐαυτό ὡς ὑποκείμενο καί ἀντικείμενο τοῦ λόγου του συγχρόνως ἔτσι ὥστε καμία πλευρά τῆς ταυτότητας νά μὴ μένει σταθερή καί συνεχῶς νά μεταβάλλεται. Ὅπως εὐστοχα παρατηρεῖς, ἐφόσον ὁ Ἄμλετ εἶναι αὐτός πού γράφει τόν «ἐαυτό» του, τότε «κείμενο» καί «ἐαυτός» δημιουργοῦν μίαν ἑτερογενή ταυτότητα, μιά ταυτότητα ὡς «διακείμενο». Μέ τόν τρόπο αὐτό, ὅλες οἱ παραδεδομένες, «ψυχολογικές» ἐρμηνεῖες τοῦ Ἄμλετ (τύπου A.C. Bradley) ἀκυρώνονται κι ἀνοίγει ὁ δρόμος γιά ἕναν διακειμενικό διάλογο τῶν ἀναγνωστικῶν παραστάσεων (performance theory).

Ἄγωνα, λοιπόν, καί «ἀντιφατικό», ὅπως θαρρῶ ἐπισημαίνεις, εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ τό κυνήγι τῆς καταγωγῆς καί τῶν «μονιμοτήτων» προκειμένου νά «αὐτοθεμελιωθοῦμε». Ἄς προστρέξουμε τότε στήν «ἀντριγκα», στήν «παγκόσμια εἰρωνεία» καί στά μυθολογήματα, ὅπως προτείνει ὁ Πλάτων μέσω τοῦ Ρόρτυ. Ἄς σαλπάρουμε χωρίς πυξίδα προκειμένου νά ἐπιστρέψουμε στό χῶρο τῆς ἐπιθυμίας, στήν πλατωνική Χώρα. Ὅμως τό καράβι μας δέν ἔχει φινιστρίνια καί μένει ἀκίνητο ἢ μᾶς φαίνεται πῶς μένει ἀκίνητο. Ἄνακύπτουν τότε τά προβλήματα τοῦ «ἐντός» «ἐκτός», τῆς σχέσης «ὡς πρός» καί διάφορες ἄλλες ἀπορίες σχετικά μέ τή Χώρα τίς ὁποῖες ὑπαινίσσεσαι στό κεφάλαιο «Τό Θέατρο ἐν Θεάτρῳ καί ἡ Πλατωνική Χώρα», καί στά «Ἐπιλεγόμενά» σου. Οἱ «ἀπορίες» δέν μοιάζει νά ἐπιδέχονται τήν πλοκή τῆς λύσης καί ἐμεῖς, μαζί μέ τόν Ἄμλετ, συνεχίζουμε νά παραμένουμε «ἀνεξακρίβωτοι» ἐντός τοῦ φάσματος τῆς Χώρας. Ἐντός τοῦ *Theatrum Mundi*, τό ὁποῖο, δυστυχῶς ἢ εὐτυχῶς, στήν ἐποχή μας ἔπαψε νά ἔχει θεωρία στόν Οὐρανό, ὅπως εἶχε τήν ἐποχή τοῦ Μπαρόκ. «Τί νά κάνουμε;» Ἄς στραφοῦμε στή Λογοτεχνία ἢ ὁποῖα πάντοτε σαρκφίζεται «λύσεις»: Προκειμένου νά ξεκουνηθεῖ τό καράβι, ἄς θυσιάσουμε τήν Ὀφηλία, ἄς σκοτώσουμε ὅπως ὁ Κόλεριτζ (*Coleridge*) τό Ἄλμπαρτος. «Ἄς κηδέψουμε αὐτό τό δράμα» (σ. 287).

Πατήρ Χρόνος. Τροφός Χώρα: «Ineluctable modality of the visible» (Ἀναπόδραστη τροπικότης τοῦ ὄρατοῦ). «Περπατᾶς διά μέσου αὐτῆς ἐν τοῦτοις τρόπον τινά». Τό *nacheinander* (τό ἓνα μετά τό ἄλλο). Τό «*nacheinander*» (τό ἓνα δίπλα στό ἄλλο), διαλογίζεται ὁ Στέφανος Δαίδαλος. Κι ἐσύ, γράφεις γιά τόν Ἄμλετ: «Μέ τήν ἀκοή ἐπιχειρεῖ ν' ἀφουγκραστεῖ τό χρόνο καί μέ τήν ὄραση νά ἀντιληφθεῖ τό χῶρο. Δέν πρόκειται ὅμως γιά τόν πραγματικό χῶρο ἀλλά γιά τό χῶρο τῆς εἰκόνας πού διατηρεῖ στή μνήμη. Δηλαδή, γιά ἓνα φανταστικό χῶρο. Καί οὐτε πρόκειται γιά τόν ἀληθινό χρόνο ἀλλά γιά τόν χρόνο ὡς σχηματιζόμενη μνήμη» (206).

Ὡστόσο, ὁ ταυτός/θάτερος «διακειμενικός» ἱστός, ὁ ὁποῖος ὀδηγεῖ τή μνήμη πρός τήν ἀνάμνηση τῶν «προτύπων», «ἀρχικειμένων» (*architextes*) καί «ὑπερκειμένων» (*hypertextes*), ὅπως ἀποκαλοῦνται σήμερα, ἔχει ἤδη καί ἀπό πάντα ἀρχίσει τήν παλίμψηστη δια-πλοκή ἐντός τῆς ὁποίας ἐρχονται νά φωλιάσουν τά «ὑπο-κείμενα» (*hypotextes*). Ἐτσι, μέσω τῆς συγχρονικῆς λογοτεχνικῆς Χώρας, διά μίας παρακάμψεως ἢ ὁποῖα μᾶς ὀδηγεῖ στήν Κόλαση τοῦ Ντάντε, εἰσερχόμεθα στήν ἐντός τῆς πρώτης, λογοτεχνικῆς Χώρας εὐρισκόμενη φιλοσοφική Χώρα ὅπου καί συναντᾶμε, «τόν Διδάσκαλο ἐκείνων πού ἔχουν γνώσεις, νά κάθεται στό μέσον μῆς φιλοσοφικῆς οἰκογένειας. Ὅλοι τόν προσέχουν, ὅλοι τόν τιμοῦν. Ἐκεῖ ξεχώρισα τόν Σωκράτη καί τόν Πλάτωνα οἱ ὁποῖοι, πρῶτοι ἐκ τῶν πρώτων, κάθονταν πλησιέστερα σέ αὐτόν». (iv, 130).

Τό ἔλυσε ὅμως τό πρόβλημα τοῦ πατέρα Χρόνου καί τῆς τροφοῦ Χώρας μιά καί διά παντός «*Il maestro di color che sanno*», ὁ μέγας «Διδάσκαλος» Ἀριστοτέλης; Ἡ μήπως τό ἔλυσε ὁ Ἴρλανδός δασκάλος Δαίδαλος, καθώς περπατᾶ «παρά θιν' ἄλος» βλέποντας «μέ κλειστά μάτια» καί διαβάζοντας «τά σημαίνοντα ὄλων τῶν πραγμάτων»; Τό ἔλυσε μήπως ὁ Φρόντ; Ὁχι. Γι' αὐτό βρισκόμαστε ἀκόμα ἐδῶ, στήν Κόλαση καί τό συζητᾶμε μέ τόν Ψυχαναλυτή μας παγιδευμένοι στίς θολές, ἀπόβλητες μνήμες τοῦ διακειμενικοῦ λῶρου. *Μνησθητί μου Κύριε!* «Remember me!» Ὁχι. Ἐπιλέγουμε τήν ἀνυπακοή. Καλύτερα νά μᾶς «ἐξουσιάζει» ἡ Γερτρούδη-μητέρα-Ἵποδοχή, κι ἄς παραμένουμε περιθωριακοί, ἓνα σχόλιο στήν ἄκρα ἀριστερά κάποιας σελίδας τοῦ Κειμένου.

Τό ὁποῖο «σχόλιο» μᾶς ὀδηγεῖ ἐπιτέλους πίσω στό «σκαμπρόζικο» θέμα, στό ὁποῖο σου ὑποσχέθηκα ὅτι θά ἐπανέλθω. Διαβάζοντας τόν Ὀδυσσεά τοῦ Τζόνς κάπως σχολαστικά, θά προσέξουμε ὅτι τό βράδυ τῆς 15ης Ἰουνίου, ὁ μέν Στέφανος Δαίδαλος εἶχε ἀκούσει ἓναν ἀπαίσιον ἐφιάλτη, ὁ δέ Λεοπόλδος Μπλούμ εἶχε δεῖ Ἄμλετ στό θέατρο. Τό πρωί τῆς 16ης Ἰουνίου, ὁ κ. Μπλούμ, καθώς βαδίζει πρός τήν ὁδὸν *Bruinswich*, στέκει σέ μιά γωνία ὅπου, μεταξύ ἄλλων, τά μάτια του πέφτουν καί πάνω στήν ἀφίσα ἑνός θεάτρου. Διαβάζει καί σκέπτεται: «*Λία* σήμερα βράδυ: Ἡ κυρία *Brandman Palmer*. Θάθελα νά τήν ξαναδῶ σ' ἐκεῖνο. Ἄμλετ ἔπαιξε χτές βράδυ. Γυναίκα ἐρμηνεύουσα ἀνδρικούς ρόλους. Ἴσως νά ἦταν γυναίκα».

Λίγες ὥρες ἀργότερα, στήν Ἐθνική Βιβλιοθήκη τοῦ Δουβλίνου, ὁ Δαίδαλος ἐκθέτει τή θεωρία του γιά τόν Ἄμλετ ἐνώ ταιτάρει (βουδᾶ καί σέ πρῶτο πρόσωπο) τόν Ζιράρ: «Εἶμαι ἢ φωτιά ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου. Εἶμαι τό τρεμάμενο σφάγιο μέ τά κέρατα». Οἱ ἀναφορές πού γίνονται στά *Σοννέτα* καί πού ἀφοροῦν τή φυλική ταυτότητα τῶν ἀντικειμένων τοῦ πόθου τοῦ ποιητῆ, ἀνοίγονται στήν ἴδια σημασιολογική σειρά «ὑπονοουμένων». Ὁ Μάλλιγκαν, μοιάζει νά ἐπιβεβαιώνει τήν ὑπόθεση τοῦ κ. Μπλούμ. Λέει ὁ Μάλλιγκαν: «Ἀκούω πῶς μιά ἡθοποιός ἔπαιξε γιά τήν τετρακοσιοστή ὄγδοη φορά τόν Ἄμλετ χτές βράδυ στό Δουβλίνο. Ὁ *Vining* ὑποστήριξε πῶς ὁ πρίγκηψ ἦταν γυναίκα». Συνεχίζοντας, ὁ Μάλλιγκαν ἀναφέρεται στήν ἐλαφρόμυαλη αὐλική τῶν *Σοννέτων* πού ἐγκατέλειψε τόν ποιητή γιά τόν Λόρδο. Ὁ Λόρδος αὐτός ἦταν ἡ «ἀγαπημενημουγάπη» τοῦ ποιητῆ. Ἡ ἀγάπη πού δέν τολμᾶ νά πεῖ τό ὄνομά της», σκέπτεται τό Δαίδαλος. Κι ὅμως, «ἡ ἀγάπη» αὐτή τόλμησε στίς μέρες μας νά πεῖ τό ὄνομά της καί ὁ Ἄμλετ ἔγινε τό κατεξοχὴν κείμενο τοῦ κανόνα τῶν *Gay Studies*. Ἐτσι, ἡ «ἀναθεωρητική» αὐτή ἀνάγνωση ἀνοίγεται σέ μίαν ἄλλη, ἀόρατη σκηνή τοῦ «θεάτρου ἐν θεάτρῳ», πού ἀκόμα καί ὁ Φρόντ ἀπέφυγε νά «δεῖ».

Ὡστόσο, αὐτό τό ὄποιο, κατά τή γνώμη μου, ἔχει ἐνδιαφέρον νά παρατηρήσουμε, εἶναι ὅτι τό μοτίβο τῆς ἀλλαγῆς τοῦ γένους τοῦ Ἄμλετ, ἀντανακλάται καί στό ποιητικό γένος τοῦ Ὀδυσσεά. Διότι ἐδῶ, ὁ Ἄμλετ δέν μεταπηδᾷ μόνον ἀπό τό γένος τοῦ ἄρρενος στό γένος τοῦ θήλεως, ἀλλά καί ἀπό τό γένος τῆς Τραγωδίας καί ἄρα τῆς μίμησης, στό γένος τοῦ Ἔπους καί ἄρα τῆς μικτῆς διήγησης. Μάλιστα, ὄχι ἀκριβῶς στό γένος τοῦ Ἔπους, ἀλλά σέ ἓνα τραβε-στί ὁμοίωμά του, τό γνωστό ὡς *κωμικοηρωϊκό Ἔπος* σέ πρόζα. Μήπως, λοιπόν, καί ἐμεῖς, μέ μήτρα τό ἀριστοτελικό *Architexte* (Ποιητική), παράγουμε *κωμικο-ηρωϊκά* ὁμοιώματα, μυθολογήματα μικτοῦ γένους καί ὕφους, χάρις στό ἐπινόημα τῆς *διεπιστημονικότητας*, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει σέ δι-ἀφορους ἑτερογενεῖς λόγους νά «εἰσέρχονται» καί νά «ἐξέρχονται» *ad libidum* ἀπό τήν *κειμενική Χώρα*,

Ὀφηλία μου,

Νά ξέρεις πόσο ὑπερήφανη αἰσθάνομαι γιά σένα πού εἶχες τό θάρρος νά πετάξεις στά μούτρα τοῦ Πολώνιου τό βιβλίο πού σ' ἔβαλε νά διαβάξεις στή «σκηνοθεσία» του καί τό ὄποιο δέν ἀμφιβάλλω πώς θά ἦταν *Ἡ διά τῆς ἐντολῆς τοῦ Βασιλέως Ἰακώβου Α΄. Μετάφρασις τῆς Ἱερᾶς Βίβλου!* Μέ τί τρόπο νά σέ παινέσω πού ἀντ' αὐτοῦ, κάθησες καί ἔγραψες τό δικό σου, ἐξαιρετο βιβλίο *Ὁ Ἀναγνώστης Ἄμλετ* –*κείμενο* ἰδρυτικό σέ ὅτι ἀφορᾷ τόν Σαίξπηρ γιά τά

ἐλληνικά γράμματα. Ἀπό τή σχετική πείρα πού ἔχω τῆς ἀγλοσαξωνικῆς ἀκαδημαϊκῆς κοινότητας, μπορῶ ἀνεπιφύλακτα νά σοῦ πῶ πώς ἂν μεταφραζόταν, ἡ μελέτη σου θά τύχαινε θερμῆς ὑποδοχῆς ἐκεῖ, τόσο γιά τό στοχαστικό περιεχόμενό της, ὅσο καί γιά τό ἐρευνητικό, ἀκαδημαϊκό ἦθος της.

Κλείνω τό γράμμα μου μέ τά προφητικά λόγια τοῦ Κάσιου:

*Γιά πόσους αἰῶνες πού ἔρχονται
Αὐτή ἐδῶ ἡ ὑψηλόφρονη σκηνή μας
θά ξαναπαίζεται
Σέ κράτη πού ἀκόμα δέν ἔχουν γεννηθεῖ
Σέ ὁμιλίες ἄγνωστες ἀκόμα!
(Julius Caesar III, i)*

Θά προσεύχομαι γιά σένα,
Ἡ ἀναγνώστριά σου,
Τι-μαία

Υ.Γ. «*Myrto (absit nomen)*»² δῶσε σέ παρακαλῶ τούς χαιρετισμούς μου στό ταίρι μου, στόν Σωκράτη.
Τ.

2. Ἡ Μυρτώ, ἦταν ἡ δεύτερη γυναῖκα τοῦ Σωκράτη. Βλέπε: James Joyce, *Ulysses* (Penguin: London 1992), σ. 243.

ΕΡΙΔΕΣ ΜΕΤΑΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΑΡΑΧΑΛΙΟΣ

Στο βιβλίο αὐτό ἐκτίθενται μέ σύντομο καί εὐληπτο τρόπο συζητήσεις καί φιλοσοφικές ἀντιπαραθέσεις πού ἐγίναν κυρίως σέ γαλλικό ἀλλά καί σέ ἀγγλοσαξωνικό καί γερμανικό πλαίσιο. Αὐτές οἱ ἀντιπαραθέσεις διασταυρώνονται σέ ὀρισμένα σημεία μεταξύ τους καί ὑπακούουν σέ ἓνα μεταφιλοσοφικό μέλημα τοῦ συγγραφέα: πώς ἡ φιλοσοφία μπορεῖ νά ἀναστοχαστεῖ τίς ἴδιες τίς προϋποθέσεις.

Παραδείγματος χάριν, ἡ συζήτηση μεταξύ Foucault καί Derrida γύρω ἀπό τό *Cogito* καί τήν τρέλα στόν Descartes, ἐκεῖνη ὅπου ἔρχονται ἀντιμέτωποι σχετικά μέ τό πρόβλημα τῆς μεταφοράς οἱ Derrida καί Ricœur, καί ἐκεῖνη ὅπου ἀντιπαρατίθεται ὁ Popper μέ τόν Habermas γύρω ἀπό τό πρόβλημα τῆς ολότητας καί τοῦ ολισμοῦ.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΛΕΘΡΟΝ Μασσαλίας 20α, Ἀθήνα, τηλ.: 36.45.057, e-mail: plethron@otenet.gr

ΣΤΑ ΡΙΖΑ ΤΗΣ ΣΙΩΠΗΣ

Σκέψεις πάνω σ' ένα ποίημα

του Κώστα Βούλγαρη

Οί λέξεις σπάζουν στο στόμα μου. Αυτός ο έναρκτήριος στίχος της πρώτης συλλογής του Βαγγέλη Κάσσου (*Μικρές δορκάδες*, 1979) μπορεί να θεωρηθεί έμβληματικός, γιατί διαβάζοντάς τον πιστοποιούμε πώς παρήλθε χρόνος πολύς από το 1957, όταν ο Θωμάς Γκόρπας έμπαινε στην άρένα της ποίησης με τη συλλογή *Σπασμένος καιρός*. Αν όμως ο Γκόρπας προέτρεχε κατά μια δεκαετία, διαισθανόμενος τις κοινωνικές και αισθητικές ανακατατάξεις και υποθέτοντας τις έπερχόμενες αλλαγές στην επικράτεια του ποιητικού λόγου, ο στίχος του Κάσσου προσφέρει ένα ευκρινές σημείο έκκλισης, αναγγέλει την είσοδο μιας ομάδας νεότερων ποιητών, οι όποιοι έχουν σάν πρώτο κοινό τους χαρακτηριστικό τό ότι ενηλικιώθηκαν στά χρόνια της μεταπολίτευσης. Αυτός ο στίχος του Κάσσου προϋποθέτει τη διαδρομή από τόν σπασμένο καιρό στή σπασμένη γλώσσα, τήν απόφαση από τήν αισθητικά τελματωμένη δεκαετία του '50, προϋποθέτει τήν προηγηθείσα εξέλιξη, κάποτε και απόδιάρθρωση, της παραδεδομένης ποιητικής γλώσσας περί τό 1970, προσπαθει νά ανταποκριθεί στή δικιά του «έποχή», πού πυκνώνοντας τό χρόνο, ξεπερνώντας χρόνιες αναστολές και αδράνειες, έφερε τόν ποιητικό λόγο σέ ένα μεταίχμιο: ή άλυσίδα έποχή-αισθητική-γλώσσα-στίχος-λέξη έχει πιά σπάσει ακόμα και στόν τελευταίο κρίκο της. Άς δοϋμε όμως ολοκληρο τό ποίημα:

ΤΟ ΑΙΜΑ ΜΟΥ

*οί λέξεις σπάζουν στο στόμα μου
σάν πανάρχαιοι άμφορείς
οί λέξεις γκρεμίζονται στην ψυχή μου
σάν όνειρα έρειπωμένα
και ό,τι λέω αγάπη μου
είναι αίμα μονάχα αίμα*

*ό,τι λέω τό έχουν πει
και θά τό ξαναποϋν
όμως τώρα τό λέω εγώ
μέ τό δικό μου στόμα
τώρα μιλώ εγώ
μέ τό δικό μου αίμα
γι' αυτό άκουσέ με*

Ήδη από τόν τίτλο προσδιορίζονται ή έδρα και ή ύφή του λόγου, πού πλέον είναι προσωπικός και σωματικός, ενώ οι στίχοι «ό,τι λέω τό έχουν πει/και θά τό ξαναποϋν», όριστικοποιϋν τή μετάβαση από τό υποκείμενο-φορέας, πού φέρει τό στίγμα τό ποιητικό ή έπιμένει νά μεταφέρει άσήκωτες γραμμένες πλάκες, στο έκφέρον πρόσωπο, τό μοναδιαίο και όχι πιά τό μοναδικό. Έχει μεσολαθήσει ή κεντρική εικόνα «οί λέξεις σπάζουν στο στόμα μου», πού έσωτερικεύεται και ολοκληρώνεται, δηλαδή γίνεται καταλυτική, όταν συναντά τόν δίδυμο στίχο «οί λέξεις γκρεμίζονται στην ψυχή μου». Οι στίχοι πού έπεξηγοϋν και παρομοιώνουν τις δύο παραμέτρους, τις δύο εικόνες, είναι ένδεικτικοί: «σάν πανάρχαιοι άμφορείς», γράφει ο Κάσσος, άποφεύγοντας τό βατότερο και ήχητικά συμβατότερο «σάν αρχαιοι άμφορείς», ξεπερνώντας έτσι τούς σκοπέλους, πού έλλοχεϋουν σέ συνθήκες έλλειψης έρματος και στηριγμάτων, τήν τόσο συνηθισμένη μετάθεση της αρχής, της άφετηρίας άπ' όπου ο ποιητής ξαναπιάνει ο νήμα, σέ εξιδανικευόμενες στιγμές του παρελθόντος, ενώ μέ τόν δεύτερο έπεξηγηματικό στίχο, «σάν όνειρα έρειπωμένα», διευρύνει τό φάσμα της φθοράς, αποκλείει τις έξόδους διαφυγής. Άν όμως οι λέξεις σπάζουν σάν έτοιμες από καιρό, άν, έπιπλέον, δέν περιέχουν πιά τίποτα, ή πτώση τους ακολουθει τήν αναπότρεπτη καθοδική κίνηση, τήν έκπτωση όλων αυτών τά όποια οι λέξεις όνόμασαν. Άπομένει τό αίμα, πού «είναι αίμα μονάχα αίμα», απομένει ο μικρός εαυτός, πού μιλά μέ

τόν ἔρωτά του, μέ τό τελευταῖο καταφύγιό του, πού μιλά τά δικά του, πού δέν ἔχει νά πει τίποτα τό ὁποῖο δέν ἔχει ἤ δέν πρόκειται νά εἰπωθεῖ, ἀλλά ὅμως λέγεται τώρα, ἀπό τό συγκεκριμένο πρόσωπο, καί ὅ,τι λέγεται, λέγεται μέ τό δικό του στόμα, τόν μόνο διαθέσιμο τρόπο, διά τοῦ δικοῦ του αἵματος, πού εἶναι καί τό μόνο διαθέσιμο μέσο. Ὁ τελευταῖος στίχος, «γι' αὐτό ἄκουσέ με», δέν ἐκλιπαρεῖ τήν προσοχή, δέν ἐπαίρεται γιά κάποια ἔκτακτη χάρη πού μπορεῖ νά παράσχει αὐτό τό ποίημα, γιά κάποιον ιδιαίτερο ρόλο πού ἀναλογεῖ τώρα στόν ποιητή, παρά ταυτολογεῖ στό κατώτατο σημεῖο, σχεδόν στόν πάτο: ἄκουσέ με, γιατί μιλάω ἐγώ. Ἐκτός τοῦ ποιήματος μένει τό ἔσχατο ἐπιχείρημα, «γιατί δέν μπορῶ νά κάνω τίποτα ἄλλο, γιατί δέν μπορεῖς νά κάνεις τίποτα ἄλλο», τό ὁποῖο ὅμως δέν χωρᾶ στήν ἐπικράτειά του, γιατί θά τήν φόρτιζε δραματικά, δηλαδή θά πίστωνε ἐκ νέου ἕναν λογαριασμό συναισθηματικό, πράγμα πού δέν εἶναι στίς προθέσεις του, δέν

ἔχει, ἄλλωστε, προθέσεις. Ἀπομένει τό μοναδιαῖο πρόσωπο, τώρα ἀπολύτως σωματικό, αἱμάτινο, ἀπομένει τό αἶμα χωρίς καμιά ἄλλη ἀξία χρήσης, ἀπομένουν τά ἄλλα πρόσωπα στήν ἴδια μοῖρα.

Τέλος, τό ποίημα τοῦ Κάσσου βρίσκεται πολύ κοντά μά καί ἀρκετά μακριά, δηλαδή μετά, ἀπό τό ἐπίσης ἐναρκτήριο ποίημα τῆς συλλογῆς τοῦ Κ.Γ. Καρυωτάκη *Νηπενθῆ*, ἡ πρώτη στροφή τοῦ ὁποῖου ξεκινᾶ μέ τόν στίχο «Δικά μου οἱ Στίχοι, ἀπ' τό αἶμα μου παιδιᾶ», γιατί, ἐκτός τοῦ ὅτι ἔχουν μεσολαμβάνει τά *Ἐλεγεία καί σάτιρες* καί ἡ πιστολιά τῆς Πρέβεζας, τώρα πλέον πάνω ἀπό τόν νεότερο ὁμότεχνό του ἐπικρέμεται καί ἡ περιγραφή τῆς συνθήκης σιωπῆς τοῦ Ἀναγνωστάκη: «Χωρίς δυνατότητες καρπού/ χωρίς δυνατότητες σήψεως». Τώρα, ἐκτός ἀπό τά ἐφήμερα καί τά ἀναμενόμενα, τά συνήθη λογοτεχνικά καί φιλολογικά, ἀπομένει τό στοίχιμα τῆς συνέχειας τῆς ποίησης, ἡ μάχη γιά τήν ἐπιβίωσή της, ἡ ὁποία λαμβάνει χώρα ἐκεῖ, στά ριζά τῆς σιωπῆς.

ΘΑΝΟΣ ΛΙΠΟΒΑΤΣ

Δημοκρατικός Λόγος,
Ψυχανάλυση,
Μονοθεϊσμός

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΛΕΘΡΟΝ

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ, ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ, ΜΟΝΟΘΕΙΣΜΟΣ

ΘΑΝΟΣ ΛΙΠΟΒΑΤΣ

Το νέο βιβλίο του Θάνου Λίποβατς περιέχει τις αναζητήσεις χρόνων του συγγραφέα όπως διατυπώνονται σε μια σειρά άρθρων που συνδιαλέγονται με τους προβληματισμούς και τα αδιέξοδα της μετανεωτερικότητας στον ευρωπαϊκό χώρο. Αναφέρονται στη σχέση του Πολιτικού με τα στερεότυπα και τη βία απέναντι στον Άλλο, στη σχέση παγκοσμιοποίησης και ατομικισμού, στη διαμάχη ανάμεσα στον φιλελευθερισμό και τον κοινοτισμό, στη σχέση Ηθικού και Πολιτικού, στην προσφορά του J. Lacan στην φιλοσοφία και στις κοινωνικές επιστήμες, στην σημασία του μονοθεϊσμού σήμερα, τέλος στον ρόλο του χριστιανισμού στη νεωτερικότητα και την μετανεωτερικότητα καθώς και στην δυνατότητα που υπάρχει σήμερα για ένα Λόγο περί Θεού.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΛΕΘΡΟΝ Μασσαλίας 20α, Αθήνα, τηλ.: 36.45.057, e-mail: plethron@otenet.gr

ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΣΤΟΝ ΗΡΟΔΟΤΟ*

Γιά τīs μεταφράσεις Ἡροδότου τοῦ Δ. Μαρωνίτη

τοῦ Δημήτρη Κυριτάτα

«Ὁ Ἡρόδοτος τοῦ Δημήτρη Μαρωνίτη»: ἔτσι θά ἤθελα νά τιποφορήσω τήν παρουσιάσή μου, μολονότι ἀντιλαμβάνομαι ὅτι ὀφείλω πρῶτα νά δώσω ὀρισμένες ἐξηγήσεις. Διότι στόν Μαρωνίτη προσγράφονται δύο διαφορετικές προσεγγίσεις τοῦ Ἡρόδοτου καί ὄχι ἀπλῶς μία. Δέν εἶναι ἄλλωστε δύσκολο νά ἀντιληφθοῦμε τή μεγάλη ἀπόσταση πού χωρίζει τήν ἔκδοση τοῦ 1966 ἀπό τήν ἔκδοση τοῦ 1981, πού ἔχουμε τώρα ξανά στά χέρια μας, συμπληρωμένη στό ἀρχικό της πνεῦμα. Στήν πρώτη προσέγγιση μᾶς προσφέρεται ὀλόκληρο τό πρῶτο βιβλίο τοῦ ἱστορικοῦ, ἡ Κλειώ, στό πρωτότυπο καί σέ μετάφραση, μέ εἰσαγωγή καί σχόλια.¹ Τό ἐγχείρημα αὐτό σταμάτησε ἐκεῖ, ἀλλά ἀπό τόν ἴδιο του τόν χαρακτηριστήρα προϋπέθετε τή συνέχεια μέχρι τήν ὀλοκλήρωσή του – ὅπως δείχνει καί ἡ ἀπόφαση τοῦ ἐκδότη νά ἀναζητήσει τή συνδρομή ἄλλων μεταφραστῶν. Ἀντιθέτως ἡ ἔκδοσή τοῦ 1981/2001 εἶναι ἀπό τή φύση της ἀτελής. Κανένας μελετητής δέν μπορεῖ νά τήν ὀλοκληρώσει— οὔτε ὁ ἴδιος ὁ Μαρωνίτης. Ἀκόμα κι ἂν τή συμπληρώσει μέ ἄλλες «ἐλεύθερες λογοτεχνικές δημιουργίες» ἢ νέα δοκίμια, αὐτή θά διατηρήσει τόν ἀποσπασματικό της χαρακτήρα καί θά παραμείνει, τελικῶς, ἀνοικτή, ὅπως σχεδιάστηκε ἐξ ἀρχῆς. Δέν εἶμαι προφανῶς ἀρμόδιος νά ἐξηγήσω γιατί ὁ Δημήτρης Μαρωνίτης ἀποφάσισε νά ἀφήσει ἀνοκλήρωτο τό ἔργο πού ἀποζητοῦσε τήν ὀλοκλήρωση καί νά συμπληρώσει τό ἔργο πού δέν θά ἦταν ποτέ δυνατόν νά ὀλοκληρωθεῖ. (Ὁ ἴδιος ἰσχυρίζεται ὅτι «ἀποξενώθηκε» ἀπό αὐτό, σελ. 11.) Θά ἤθελα ὠστό-

σο νά ἐντάξω, ὅπως μπορῶ, τīs δύο αὐτές προσεγγίσεις ἢ ἐκδοχές στό πλαίσιο τῶν ἠεροδοτείων σπουδῶν σήμερα. Ἐλπίζω νά φανεῖ ἔτσι καλύτερα πῶς βλέπω τīs σχέσεις τους καί τήν ἰδιαίτερη συμβολή τῆς δεῦτερης.

* * *

Τόν Ἡρόδοτο, ἂν τό καλοσκεφτοῦμε, ἔχουμε μάθει νά τόν «διαβάζουμε» μέ πολλούς τρόπους. Ὅπως εἶναι προφανές, ὄλα τά μεγάλα ἔργα προσφέρονται γιά ποικίλες «ἀναγνώσεις» – ἂν μπορῶ νά χρησιμοποιήσω τόν ὄρο αὐτό γιά νά συμπεριλάβω καί τīs ἀκροάσεις. Ἀλλά μέσα ἀπό τήν ἀρχαία ἑλληνική γραμματεία, ὁ Ἡρόδοτος καί ὁ Ὀμηρος ξεχωρίζουν. Τόσο ὁ ἕνας ὅσο καί ὁ ἄλλος ἐμφανίζονται μέ χίλια πρόσωπα, πού μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου μᾶλλον αὐξάνονται παρά μειώνονται.²

Ὅρισμένα ἀπό τά πρόσωπα τοῦ Ἡροδότου μᾶς εἶναι οἰκεῖα καί τά θεωροῦμε αὐτονόητα. Ὅλοι ξέρουμε τόν ἔθνογράφο, τόν γεωγράφο ἢ τόν ἀνθρωπολόγο, τόν ὄξυδερκή παρατηρητή πού προσφέρει πλῆθος πληροφορίες γύρω ἀπό τά ἦθη καί τά ἔθιμα τῶν λαῶν. Ἀκοῦμε συχνά νά γίνεται λόγος γιά τόν μυθολόγο ἢ τόν μυθοποιό, γιά τόν εὐφάνταστο συγ-

1. *Ἡροδότου Ἱστορία*, «Κλειώ», Εἰσαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια Δ. Ν. Μαρωνίτη, Γκοβόστης, Ἀθήνα 1966.

2. Ἀσφαλῶς δέν μπορεῖ νά εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ Δημήτρης Μαρωνίτης ἔχει ἀσχοληθεῖ κατ' ἐξοχήν μέ τή μετάφραση καί τόν σχολιασμό τῶν δύο αὐτῶν μεγάλων δημιουργῶν. Ἡ μετάφραση τῆς *Ὀδύσσειας* ἔχει πλέον ὀλοκληρωθεῖ μετά ἀπό ἔνδεκα περίπου χρόνια. Ὁ «ἀποσπασματικός» τρόπος μέ τόν ὁποῖο δόθηκε στή δημοσιότητα θυμίζει κάπως τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο προσεγγίστηκε καί ὁ Ἡρόδοτος.

* Τό κείμενο αὐτό διαβάστηκε στήν παρουσίαση τοῦ βιβλίου Ἡρόδοτος, *Ὀκτώ νουβέλες καί τέσσερα ἀνέκδοτα*, εἰσαγωγή, μετάφραση καί πέντε δοκίμια, Δ. Ν. Μαρωνίτης, ἐκδόσεις Ἄγρα, Ἀθήνα 2001. Ἡ παρουσίαση ἔγινε στίς 2 Ὀκτωβρίου 2001, στό Ἐθνικό Κέντρο Βιβλίου.

γραφέα πού διασώζει ή κατασκευάζει τερατώδεις και άπίστευτες ιστορίες. Πολλοί τόν θεωρούν κατ' έξοχήν παραμυθά, πού γοητεύει μέ τίς έξωτικές διηγήσεις του επειδή αφέθηκε νά γοητευτεί ό ίδιος από αυτές, ενώ άλλοι, ήδη από τήν άρχαιότητα, τόν αποκαλούν εύθαρσώς ψεύτη. Φημισμένος είναι και ώς λογοτέχνης ή μαίτρ τής άφηγηματικής τεχνικής: ένας συγγραφέας τόν όποιο μπορεί κάποιος νά διαβάσει μέ άπόλαυση, άκόμα κι άν δέν τόν πολυνοιάζει τό περιεχόμενο του έργου. Ένας άλλος πάλι Έρρόδοτος είναι αυτός πού μās φωτίζει γύρω από ζητήματα τών αρχαϊκών χρόνων, μέ βάση παλαιές προφορικές παραδόσεις πού φρόντισε, συνήθως άκριτα (όπως μās λένε), νά συγκεντρώσει.

Ό Έρρόδοτος ώστόσο πού ξεχωρίζει πάντα από τούς υπόλοιπους είναι ό ιστορικός τών «περσικών πολέμων» —μιά ιδιότητα για τήν όποία άλλωστε κατέκτησε άδιαφιλονίκητα και ές άεί τόν τίτλο του «πατέρα τής ιστορίας».

Δέν έχουμε παρά νά ξεφυλλίσουμε ένα σχολικό έγχειρίδιο, όπως αυτό πού κατάρτισε ήδη στά 1814 ό Στέφανος Κομμητάς όταν επέλεγε από τόν Έρρόδοτο για τήν *Έγκυκλοπαιδεία έλληνικών μαθημάτων* του «όσα εις τήν έλληνικήν ιστορίαν ανάγεται», και όπως αυτά πού διδάσκονται άκόμα σήμερα στο έλληνικό σχολείο. Ή νά θυμηθούμε τίς *Ιστορίες από τόν Έρρόδοτο* του Γιάννη Μηλιάδη, πού διαβάσαμε παιδιά στή σειρά τής *Αντιγόνης Μεταξά*.³ Πολύ χαρακτηριστικά, τό βιβλίο αυτό ξεκινά μέ τόν Κροίσο και τόν Κύρο, για νά οδηγηθεί στίς Θερμοπύλες, τή Σαλαμίνα και τίς Πλαταιές. Παρόμοια είναι άλλωστε ή εικόνα πού μās δίνουν για τόν Έρρόδοτο τά περισσότερα πανεπιστημιακά συγγράμματα αρχαίας έλληνικής ιστορίας. Θα καταλάβουμε έτσι άμέσως ποιό τίμημα χρειάζεται νά καταβάλλει διαρκώς ό Άλικαρνασσεάς για νά διατηρεί τόν τιμητικό τίτλο πού του επιδαφίλευσε ό Κικέρων.

Χωρίς μεγάλη δόση ύπερβολής μπορούμε νά πούμε ότι ό Έρρόδοτος παραμένει «πατέρας τής ιστορίας» στο βαθμό πού αποβάλλει τίς περισσότερες από τίς άλλες του ιδιότητες. Άνεξάρτητα από τήν αξία τήν όποία αποδίδουμε στα πολλαπλά του πρόσωπα, όταν θέλουμε νά διαβάσουμε τόν ιστορικό, όφείλουμε, όπως έχουμε διδαχτεί, νά παραλείψουμε σχεδόν όλόκληρα τά τέσσερα ή πέντε πρώτα βιβλία από τά έννιά (έκτός από όρισμένα «άνέκδοτα») και νά υποβάλουμε τά υπόλοιπα σέ δραστηκές περικοπές.

Αυτός ό τρόπος «επιστημονικής» άνάγνωσης του Έρρόδοτου είναι αρχαίος. Τόν υπέδειξε πρώτος μέ τό έργο του ό Θουκυδίδης, γι' αυτό και θεωρείται πάντα θεμιτός, σχεδόν ύποχρεωτικός. Ό Θουκυδίδης, όπως ξέρουμε, αποδέχτηκε πολλές από τίς βασικές επιλογές του προδρόμου του. Συμφώνησε επίσης άπολύτως μαζί του ότι κατ' έξοχήν αντικείμενο τής ιστορίας πρέπει νά είναι ένα σημαντικό πολεμικό γεγονός. Διαφώνησε όμως στον τρόπο παρουσίαισής του.

Όλα τά μεγάλα θεματικά και χρονικά άνοίγματα πού ό Έρρόδοτος είχε θεωρήσει άναγκαία για νά παρουσιάσει τούς περσικούς του πολέμους, τά άπέρριψε χωρίς συζήτηση. Κατά τή γνώμη του Θουκυδίδη, ή γεωγραφία, τό κλίμα, ή προϊστορία, τά ήθη και τά έθιμα τών λαών δέν ανήκουν στα αντικείμενα του ιστορικού. Άκόμα λιγότερο ενδιαφέρουν τόν ιστορικό ζητήματα πού σχετίζονται μέ τή θρησκεία και τόν πολιτισμό. Στους άμέσως επόμενους αιώνες, όσοι θέλησαν νά γίνουν ιστορικοί ακολουθήσαν, κατά κανόνα, τίς οδηγίες του Θουκυδίδη. Στο βαθμό πού ακολουθήσαν τά γενικά ενδιαφέροντα του Έρρόδοτου δέν ήταν πιά ιστορικοί αλλά, όπως θά τούς ονομάζαμε σήμερα, αρχαιοδίφες ή ιστοριοδίφες.

Για νά διατηρήσει τή θέση του άνάμεσα στους σοβαρούς ιστορικούς, ό Έρρόδοτος άρχισε νά γίνεται σαν τόν Θουκυδίδη. Ένας συγγραφέας πού δέν χάνει καμιά στιγμή τό στόχο του. Και ό στόχος αυτός δέν είναι άλλος από τά πολεμικά γεγονότα άνάμεσα στους Έλληνες και τούς βαρβάρους. Ό Έρρόδοτος χωρίστηκε έτσι κάπου στή μέση. Ό μυθογράφος, ό γεωγράφος και ό ήθογράφος κρατήθηκαν μακριά από τόν ιστορικό. Όπως μās λένε άκόμα και σήμερα οι διάφορες εισαγωγές, ή ιστοριογραφία στα πρώτα της στάδια δέν είχε άκόμα άυτονομηθεί από άλλους διακριτούς κλάδους. Μετά τόν Θουκυδίδη, τό διαχωρισμό αυτόν μπορούμε νά τόν κάνουμε εύκολα και για λογαριασμό του Έρρόδοτου.

Χρειάστηκε νά περιμένει μέχρι τήν ύστερη Άναγέννηση και άποφασιστικότερα μέχρι τόν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο για νά άρχισει ό Έρρόδοτος νά παίρνει κάπως τήν καθυστερημένη του εκδίκηση. Μιά σχετικώς μικρή ομάδα μελετητών σχημάτισε τή γνώμη ότι ό «πατέρας τής ιστορίας» δέν ήταν ένας υβριδικός πρόδρομος του Θουκυδίδη. Ήταν ένας πρωτοπόρος διανοητής πού είχε άνοίξει ένα δρόμο για τήν κατανόηση του παρελθόντος, δικό του, πληρέστερο, συνθετότερο και, τελικώς, ίσως, βαθύτερο από αυτόν του Θουκυδίδη. Όσοι πιστεύουν ότι ή επιστημονική ιστορία δέν άφηγείται άπ' άποψη ένα πολιτικό και μάλιστα πολεμικό γεγονός, αλλά άνοίγεται σέ ζητήματα γεωγραφίας, πολιτισμού, θρησκείας, νοοτροπίας και ιδεολογίας, έπιζητούν σήμερα νά άποκαταστήσουν τόν τεμαχισμένο Έρρόδοτο και νά του άποδώσουν τήν ένότητα πού ό ίδιος θεωρούσε άυτονόητη.

* * *

Για νά επανασυγκολήσουμε τόν ανθρωπολόγο, τόν γεωγράφο, τόν έθνολόγο, τόν μυθολόγο Έρρόδοτο μέ τόν άφηγητή τών περσικών πολέμων έχουμε νά δια-

3. Γιάννη Μηλιάδη, *Ιστορίες από τόν Έρρόδοτο*, εικονογράφηση Άλ. Κορογιαννάκη, «Τό βιβλίο του παιδιού», εκδόσεις Άλικιώτης, χ.χ.ε.

λέξουμε ανάμεσα σέ δύο ἐπιλογές. Ἡ πρώτη καί προφανέστερη εἶναι νά ξαναδιαβάσουμε τό ἔργο του ὀλόκληρο, ἀπό τήν ἀρχή ἕως τό τέλος χωρίς περικοπές καί χωρίς συντομεύσεις. Νά ξεκινήσουμε ἀπό τήν Κλειώ καί αἰγά αἰγά, μέ τή βοήθεια μιᾶς καλῆς μετάφρασης, μιᾶς κατατοπιστικῆς εἰσαγωγῆς καί ἐπεξηγηματικῶν σχολίων, νά ξανακερδίσουμε, ὅσο εἶναι δυνατόν, τό πρωτότυπο ἔργο. Αὐτή ἦταν, ὅπως πιστεύω, ἡ ἀποστολή τῆς ἐκδόσης τοῦ 1966. Νά μᾶς προσφέρει ἤ, ὀρθότερα, νά διαβάσει γιά λογαριασμό μας τόν «ἀρχικό» Ἡρόδοτο. Ὁ στόχος αὐτός, ὀφείλουμε νά ὑπογραμμίσουμε, ἐξακολουθεῖ νά μὴν εἶναι δεδομένος. Ὅσοι θεωροῦν αὐτονόητο ὅτι ἡ ἐκδοση τοῦ Ἡροδότου κειμένου ἀρχίζει ἀπό τό πρῶτο βιβλίο, δέν ἔχουν παρά νά συμβουλευτοῦν τήν πρόσφατη ἐκδοση τοῦ Ζήτρου, πού ἀρχίζει (καί ἴσως τελειώσει) μέ τό ἕβδομο βιβλίο, αὐτό πού περιγράφει τήν ἐκστρατεία τοῦ Ξέρξη.

Ἡ ἐκδοση ἑνός ὀλοκληρωμένου Ἡροδότου δέν στυπάζεται πάντως καί αὐτόματη ἐπιστροφή στό ἀρχικό ἔργο. Σέ τέτοιο βαθμό ἔχουμε πιστέψει ὅτι οἱ «περσικοὶ πόλεμοι» πρέπει νά διαβαστοῦν στό πνεῦμα τοῦ «πελοποννησιακοῦ πολέμου» ὥστε κάνουμε μόνοι μας καί αὐτομάτως τίς ἐπιλογές μας. Ἡ λογοκρισία βρίσκεται ἐδραιωμένη μέσα στή σκέψη μας. Τό μάτι μας προσπερνᾷ γρήγορα τά «περιττά» καί τά χεῖλη μας χαμογελοῦν μέ κατανόηση ὅταν ἀντιλαμβανόμαστε τίς «παρεκβάσεις» καί τίς «λοξόδρομήσεις».

Ὁ ἄλλος τρόπος μέ τόν ὁποῖο μποροῦμε νά ἐπιχειρήσουμε μιάν ἐπιστροφή στόν Ἡρόδοτο δημιουργεῖ μεγαλύτερες προσδοκίες. Ἄντι νά ἐπανασυγκολλήσουμε τά πολεμικά ἀφηγήματα μέ τίς λογιῆς λογιῆς «παρεκβάσεις», θά ἦταν ἐνδιαφέρον νά ἀσχοληθοῦμε αὐτοτελῶς ἀλλά σοβαρά μέ τίς ἴδιες τίς «παρεκβάσεις». Τό ἐγχείρημα εἶναι περίπλοκο καί δυσχερές, ἀλλά ἡ ὑπόθεση στήν ὁποία στηρίζεται παρουσιάζεται ἐξαιρετικά ἀπλή. Ἐάν ἡ ἐνότητα τοῦ Ἡροδότου εἶναι οὐσιαστική καί ὄχι τεχνητή τότε ἡ ἀλήθεια του θά πρέπει νά ἀνιχνεύεται σέ ὅλα τά τμήματα τοῦ ἔργου του –μάλιστα στίς ἀφηγήσεις πού δέν σχετίζονται μέ τόν πόλεμο. Σκέφτομαι τά Ἡροδότεια μεγαθέματα: τήν παθολογία τοῦ ἔρωτα καί τῆς ἐξουσίας· τή διαπλοκή θεοδικίας καί ἀνθρωποδικίας· τήν κρυφή διασύνδεση τοῦ ἀνθρώπινου λόγου μέ τό λόγο τῆς ἀλήθειας πού ξεδιπλώνεται ἀργά ἀλλά ἀπαρεγκλίτως μέσα στήν ἱστορία· τήν ἀντιδιαστολή τοῦ κλειστοῦ καί δεσποτικοῦ κόσμου τῆς Ἀσίας μέ τόν ἔλλογο καί μετρημένο κόσμο τῆς Εὐρώπης· τίς διακριτές παραστάσεις χώρου καί χρόνου στίς διαφορετικοῦ τύπου ἀφηγηματικές ἐνότητες. Περιγράφω προφανῶς τίς Ὀκτώ νουβέλες καί τά τέσσερα ἀνέκδοτα μέ τήν εἰσαγωγή καί τά πέντε δοκίμια τοῦ Δημήτρη Μαρωνίτη.

* * *

Μέ τό βιβλίο αὐτό ὁ Μαρωνίτης μᾶς προσκαλεῖ νά

πάρουμε τόν Ἡρόδοτο στά σοβαρά. Νά μελετήσουμε τίς φιλοσοφικές του ἀπόψεις, τήν ἠθογραφία του, τίς ψυχολογικές του παρατηρήσεις. Νά ἀνοίξουμε ἕναν διάλογο μαζί του πού δέν ἔχει στό ἐπίκεντρο τή μεγάλη ἀναμέτρηση Ἑλλήνων καί Περσῶν, οὔτε τήν ἀξιοπιστία καί ἀντικειμενικότητα τῶν πληροφοριῶν, οὔτε τά προσωπικά του αἰσθήματα ἐναντι τῶν Ἰώνων ἢ τῶν βαρβάρων. Νά ἀφήσουμε πρὸς στιγμή πίσω τοὺς ἐπαίνους καί τίς βαριές κατηγορίες περὶ κακοηθείας βαρβαροφιλίας πού ἔδιναν καί ἐπαιρναν τήν ἐποχή τοῦ Πλουτάρχου.⁴ Τό βιβλίο τοῦ Μαρωνίτη μᾶς δίνει τή δυνατότητα νά ἐκτιμήσουμε σφαιρικότερα καί, συνάμα, οὐσιαστικότερα τόν Ἡρόδοτο.

Διότι μέσα ἀπό τίς νουβέλες καί τά ἀνέκδοτα θά ἀρχίσουμε νά καταλαβαῖνουμε πῶς ἔβλεπε ὁ ἱστορικός τόν κόσμο καί τίς μυστικές του διαδρομές. Θά ἀρχίσουμε νά καταλαβαῖνουμε γιὰ ἕνα πόλεμο δέν ἐρμηνεύεται σωστά μόνο μέ παρατηρήσεις γύρω ἀπό τήν τακτική καί τήν εὐθυκρισία τῶν στρατηγῶν. Καί γιὰ περισσότερο ἀπό τόν ὀπλισμό πρέπει νά μελετήσουμε τόν πολιτισμό τῶν ἐμπολέμων. Μέ δυό λόγια, γιὰ οἱ «παρεκβάσεις» δέν εἶναι παρεκβάσεις, ἀλλά συστατικά στοιχεῖα τῆς κεντρικῆς ἱστορίας. Μέ τά ἐφόδια αὐτά μποροῦμε τελικῶς νά στραφοῦμε καί πάλι στοὺς «περσικοὺς πολέμους» καί, ἂν εἴμαστε τυχεροί, νά ξαναδοῦμε τήν ἐνότητα τοῦ ἔργου του μέ μιὰ νέα, φρέσκια καί ἐνημερωμένη ματιά.

Ξαναδιαβάζοντας σήμερα, ὕστερα ἀπό 20 χρόνια, τό ἐγχείρημα Μαρωνίτη τοῦ 1981 εἶμαι πεισμένος ὅτι ἀντιπροσωπεύει τόν καλύτερο δρόμο γιά νά ἐπιστρέψουμε στό ἐγχείρημα τοῦ 1966 καί νά μπορέσουμε κάποτε, ὅταν θά ἔρθει ἡ ὥρα (διότι ἡ ὥρα δέν ἔχει ἔλθει ἀκόμη), νά διαβάσουμε τόν Ἡρόδοτο ἀρχίζοντας μέ τήν Κλειώ. Νά γιὰ θέλησα ἀπό τήν πρώτη στιγμή νά μιλήσω γενικῶς καί ἀορίστως γιά τόν «Ἡρόδοτο τοῦ Δημήτρη Μαρωνίτη».

Ὑποσημείωση: Διάβασα καί παρουσίασα τό βιβλίο τοῦ Δημήτρη Μαρωνίτη μέ τίς προκαταλήψεις ἑνός ἱστορικοῦ πού προσπαθεῖ ἀπό καιρό νά καταλάβει τόν Ἡρόδοτο. Πῶς θά τό διαβάσουν ἄλλοι ἀναγνώστες; Μά προφανῶς μέ πολλοὺς διαφορετικούς τρόπους. Αὐτή δέν εἶναι ἡ μοῖρα τῶν μεγάλων ἔργων;

4. «Φιλοδάρβαρο» τόν ἀποκαλεῖ ὁ Πλουτάρχος στό ἔργο τοῦ *Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας*. Τό ἔργο αὐτό ἄσκησε μεγάλη ἐπίδραση καί συνέβαλε στή δυσφήμιση τοῦ ἱστορικοῦ.

ΚΩΣΤΑΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ

Στό όνειρο πάντα
ή Πελοπόννησος
Έκδόσεις Γαβριηλίδης
Άθήνα 2001, σ. 152

Μισός αιώνας μᾶς χωρίζει από τότε, τό καλοκαίρι τοῦ 1952, ὅταν βρέθηκε νεκρός σέ μιά σπηλιά τῆς Πελοποννήσου ὁ τελευταῖος ἔνοπλος. Ὅπως μᾶς λέει ὁ Κώστας Βούλγαρης, ὁ νεκρός εἶχε ἀφήσει ἕνα γράμμα στόν ἀδελφό του πού ἔλεγε: Ὅταν θά ἔρθου- με μέ λουλούδια στά ματωμένα χέρια μας...

Στό μεταξύ συνέβησαν πολλά. Συγκρατῶ ἕνα, πού δείχνει τήν ἀλλαγὴ ἐποχῆς. Πρὶν δύο χρόνια, στή Βαμβακοῦ, ἕνα χωριό τοῦ Πάρωννα ἀπό τῆ λακωνική πλευρά, ἔτυχε νά δῶ ἕνα μαρμάρينو μνημεῖο γιά τούς νεκρούς τοῦ Ἐμφυλίου. Ἀραδιασμένα ὀνόματα στρατιωτῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Στρατοῦ, τοῦ Δημοκρατικοῦ Στρατοῦ, ἀλλά καί τῶν ΜΑΥδων καί ἄλλων πα- ραστρατιωτικῶν. Ἦταν ἡ ἐθνική συμφιλίωση τοῦ 1989, πού εἶχε ἐπιβάλλει μιά τόσο ἀλλόκοτη καί, τε- λικῶς, μονομερῆ συμφιλίωση, ἡ ὁποία, στίς νέες συν- θῆκες, ἰσοδυναμοῦσε μέ τήν ἐπιβολή τῆς ἱστορίας τῶν νικητῶν. Αὐτό τό κενοτάφιο, ὅπου χωροῦν μέσα ὅλοι, καί οἱ στρατιῶτες καί οἱ ἀντάρτες, ἀλλά καί οἱ παρακρατικοί, στήν καλύτερη ἐκδοχή συνιστᾶ ἕνα μνημεῖο κατά τῆς ἐν γένει βίας. Ἦταν, ὅμως, ἡ βία πού διοικοῦσε τίς ψυχές, τά αἰσθήματα, τίς συμπερι- φορές; Ἦταν κάποια ἀνθρωπολογική σταθερά τῆς βίας, μέ βάση τήν ὁποία μπορούμε νά ἐξηγήσουμε ὅσα συνέβησαν στόν Ἐμφύλιο, χωρίς νά ἀφουγκραζό- μαστε τά αἰτήματα, τίς ἰδεολογίες, τίς ἀγωνίες τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς; Μέσα στό κενοτάφιο μπορούν νά χωρέσουν τά κόκκαλα ὄλων! Εἶναι δύσκολο ὅμως νά χωνευτεῖ ἡ ζωὴ τοῦ καθενός, ἡ ξεχωριστὴ ζωὴ τοῦ καθενός καί τῆς καθεμῆς.

Αὐτό τό κενοτάφιο δέν μοιάζει μέ τήν τεχνική τοῦ πολυφωνικοῦ ἀφηγητῆ, πού διάλεξε ὁ Βούλγαρης γιά τό βιβλίο του. Ὁ συγγραφέας δέν παραθέτει, δέν ἀνασύρει φωνές, ἀλληλοακουρούμενες μέσα στό βουη- τό ἐνθυμήσεων, πού συχνά τίς καλύπτει ἡ σκόνη τοῦ χρόνου. Ὁ Βούλγαρης ἀκούει τίς φωνές ὄλων τῶν πρωταγωνιστῶν τοῦ Ἐμφυλίου στήν Πελοπόννησο, πού συγκεκριμένα στόν Πάρωννα. Δέν ὑποδύεται τούς ἀντιθετικούς ρόλους. Δέν ὀδηγεῖται στή διάλυση τοῦ ὑποκειμένου τοῦ ἀφηγητῆ, τεχνική πού ἔχουν ἀκολουθήσει ἄλλοι συγγραφεῖς καί μοιραῖα ὀδηγεῖ στή σχετικοποίησι τῶν μαρτυριῶν καί, ἐντέλει, στήν ἀναθεώρησι τῆς ἱστορίας. Ὁ συγγραφέας δέν κρύβει τῆ θέση του, ἡ ἀφήγησι εἶναι δυνατὴ, ἐπιβάλλει τῆ

θέσι του, καλύτερα «κεντρώνει» τῆ θέση του μέ τίς ἀντιθετικές ἀπόψεις.

Πίσω ἀπό τά σπαράγματα τῶν μαρτυριῶν μπορεῖ κανεῖς νά ἀναγνωρίσει μιά μεγάλη τραγωδία. Γιατί μέσα στόν ἱστορικό κύκλο τῆς Ἀντίστασις μπορούμε νά διακρίνουμε τόν πρῶμο Ἐμφύλιο, μέσα στήν Κα- τοχή, μέ μεγαλύτερη σαφήνεια ἐδῶ στήν Πελοπόννη- σο ἀπ' ὅ,τι στήν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα. Ἐδῶ τό κράτος δέν κατέρρευσε. Μέσα ἀπό περιέργες συμμαχίες με- ταλλάχθηκε σέ παρακλάδι τοῦ δωσιλογικοῦ κράτους. Τελικῶς ἀνασυντάχθηκε, ὅσο τό ἐπέτρεπαν οἱ συν- θῆκες, στηριζόμενο στίς παλαιές ἱεραρχίες, πού προϋπήρχαν, ἐπιβίωσαν καί στήριξαν στήν περιοχὴ τό νεοελληνικό κράτος ἀπό τήν ἰδρυσι του. Ἀνασυ- ντάχθηκε στόν σκληρό πυρήνα του ἀπό τούς ἀξιωμα- τικούς, οἱ ὁποῖοι δέν ἦσαν ὅλοι δωσίλογοι, στήν Κα- τοχὴ ὅμως, ἂν καί ἐκτός κράτους, ἐνσάρκωναν τό ἔσαϊ κράτος.

Καί μέσα σ' αὐτὴ τήν ἄνιση πραγματικότητα, τό ἀριστερό κίνημα κατόρθωσε, μεσοῦσι τῆς Κατοχῆς, νά ἀποκτήσει βαθιές λαϊκές ρίζες. Καί νά ὀργανώσει τό ἔνοπλο τμήμα του. Ὡστόσο ἡ ἐπικράτησι του δέν ἦταν οὔτε ἀναιμάκτη, οὔτε ὀλοσχερῆς. Ἦταν μιά πε- ριέργη, ἀσταθῆς ἰσορροπία... Τό κράτος τῶν δωσίλο- γων καί τῶν ἀξιωματικῶν, ὅταν δημιουργήθηκαν οἱ κατάλληλες πολιτικές συνθῆκες, πρωτοστάτησε στούς διωγμούς, τῆ λευκὴ τρομοκρατία. Ἡ ριζωμένη ἀριστε- ρὴ ἐπιρροή ἄρχισε νά συρρικνώνεται. Στά τέλη τοῦ 1947, ὅταν τό δεύτερο ἀντάρτικο ὀργανώνεται μέ κάποιαν ἀξίωση, συγκεντρώθηκαν περίπου 800 ἀγω- νιστές, γιά νά αὐξηθεῖ ὁ ἀριθμὸς τους μεταξύ τριῶν καί τεσσάρων χιλιάδων μετά τό καλοκαίρι τοῦ 1948, δημιουργώντας τήν ψευδαἰσθησι ὅτι μπορεῖ νά δια- τηρηθεῖ στήν Πελοπόννησο ὄχι ἀπλῶς ἕνα μέτωπο ἀντιπερισπασμοῦ στό κύριο μέτωπο τοῦ Ἐμφυλίου, ἀλλά ἕνας διευρυνόμενος θύλακας λαϊκῆς ἐξουσίας. Αὐτὴ ἡ αὐταπάτη, (ἢ μήπως ἀγωνιστικός βολονταρι- σμός;) συντηρήθηκε ἀπό τίς ἐπιτυχίες τοῦ Δημοκρα- τικοῦ Στρατοῦ στήν Πελοπόννησο ἕως τό καλοκαίρι τοῦ 1948. Σέ λίγους μῆνες ὅμως, ὅταν ὁ πόλεμος θά ἀποκτοῦσε καθολικὴ μορφή, ὁ Δημοκρατικός Στρα- τὸς θά ὀδηγοῦνταν ἀπὸ ἦττα σέ ἦττα. Μέσα ἀπὸ κρουπαγήματα καί θανάτους ἀπὸ τήν πείνα καί τό ψῦχος, μέσα ἀπὸ τῆ διασπορά σέ μικρές ὀμάδες, οἱ ἀντάρτες θά ἀντιμετώπιζαν τήν ἐχθρότητα τοῦ ἀγρο- τικοῦ πληθυσμοῦ καί τό φόβο τῶν παλαιῶν συμπα- θούντων. Τελικῶς, ὁ Δημοκρατικός Στρατὸς θά γινό- ταν ἡ μεραρχία τῶν νεκρῶν, ἡ νεκρὴ μεραρχία.

Αὐτές οἱ ὀμάδες τῶν λίγων, πού συνεχῶς ἀποδεκα- τίζονταν, δέν ἔχασαν τό ἀγωνιστικό φρόνημά τους. Λίγοι ἔγιναν αὐτόμολοι, κι αὐτοὶ ἀντιμετωπίζοντας γυμνὸ τό θάνατο, μέσα στά χιόνια, ἀποδιωγμένοι συ- χνά ἀπὸ ἀγαπητά τους πρόσωπα.

Μέ λιτό τρόπο, μέ χαμηλὴ φωνή, μέ ἀνεπαίσθητο συναισθηματικό ὑπομνηματισμό, ὁ Βούλγαρης δείχνει

αυτή τήν πορεία του Δημοκρατικού Στρατού στην Πελοπόννησο. Μπορεί οι κυβερνητικές δυνάμεις να ήταν υπέρτερες. Στην τελευταία φάση η Ένατη Μεραρχία του Μανιδάκη, τα ΛΟΚ του Καλίνσκι, η Χωροφυλακή και οι ένοπλοι παρακρατικοί συγκροτούσαν έναν στρατό ίσως και 30 χιλιάδων ανδρών, έναντι μόλις τριών χιλιάδων μαχητών του Δημοκρατικού Στρατού. Οι διώκτες, όμως, είχαν ένα πλεονέκτημα: κατόρθωσαν να διαλύσουν τό μεσαίο χώρο, τους συνοδοιπόρους από τον καιρό της Αντίστασης, τη συμμαχία με τα αγροτικά και τα αστικά στρώματα. Κατόρθωσαν να έμψυχώσουν τους εθνικόφρονες αγρότες. Νά καταστρέψουν την άσταθή ισορροπία του καιρού της Αντίστασης. Οι τρεις χιλιάδες αντάρτες έμοιαζαν φαντάσματα κυνηγημένα, χωρίς έπιμελεια, χωρίς πληροφοριοδότες, χωρίς προορισμό, χωρίς όριζοντα, χωρίς επαρκή όπλισμό, χωρίς φαγητό. Οι ολιγάριθμες πολιτικές οργανώσεις της Αριστεράς ήταν έργο των μαχητών του Δημοκρατικού Στρατού. Κι όχι τό αντίστροφο, όπως συνέβαινε στην Κατοχή, όταν τό ΕΑΜ στρατολογούσε τους αντάρτες του ΕΛΑΣ.

Κάλποτε, άχνοφαινόταν κάποιο σχέδιο όπως η δραματική περιπλάνηση στην όρεινή Κορινθία, τό Χελμό και τήν Αιγιαλεία. Δέν έξυπηρετούσε, όμως, ρεαλιστικά τή σταθερή άπελευθέρωση περιοχών, τήν έξάπλωση τής λαϊκής δημοκρατίας. Η απόδραση, ουσιαστικά, από τόν Πάρωνα με κατεύθυνση τό Μαίναλο, όπου οι ομάδες του Δημοκρατικού Στρατού έπεφταν πάνω σέ συνεχή μπλόκα του Έθνικού Στρατού, οι συγκρούσεις στό Διάσελο του Κυνηγού, τόν Φεβρουάριο του 1949 και μετά, η άπεγνωσμένη, χωρίς νά τό έχουν συνειδητοποιήσει, έξοδος των μαχητών του Δημοκρατικού Στρατού άπ' τόν Ταΰγετο, όλη αυτή η ήρωική περιπέτεια αφήνει ένα στεφάνι από αίμα στην όρεινή Άχαΐα, Άρκαδία και Λακωνία. Κι η άπελπισμένη επίθεση στό Λεωνίδιο, Γενάρης 1949, πού άν και «νικηφόρα» διώθηκε ως ήττα, ιδιαίτερα μετά τά δραματικά γεγονότα στόν Άγιο Βασίλειο με τήν επίθεση των ΛΟΚατζήδων, τή σφαγή περίπου 100 ανταρτών, αλλά και τήν ενεργοποίηση μηχανισμών «λαϊκής περιφρούρησης», των ανταρτοδικείων, πού με συνοπτικές διαδικασίες άποφάσισαν τήν έκτέλεση του ταγματάρχη του Δημοκρατικού Στρατού Άλέκου Τσουκόπουλου.

Ό επίλογος τής τραγωδίας θά γραφεί αρκετά άργότερα μετά τήν «έπίσημον καταστολήν τής άνταρσίας». Από τήν άνοιξη του 1949 και για αρκετούς μήνες, μερικοί αντάρτες και μερικές αντάρτισσες θά περιφέρονται, «ή κάθοδος των έννιά», έως ότου νά πέσουν πάνω στους κεφαλοκυνηγούς. Οι λιγότεροι και πιό τυχεροί θά προλάβουν, πριν αυτοκτονήσουν, νά γράψουν ένα μήνυμα πού θά βρεθεί δίπλα στό νεκρό τους σώμα, σαν τόν αντάρτη τής ιστορίας: «όταν θά ρθουμε με λουλούδια στό ματωμένα χέρια μας».

Εύχαριστούμε τόν Κώστα Βούλγαρη, επειδή χωρίς περιττές αναφορές, χωρίς μελοδραματισμούς, με τήν άναγκαία, ώστόσο, ταύτιση, μās έδωσε μέσα σέ 152 σελίδες δυνατές εικόνες και μās υπέβαλε στην άναπόφευκτη συναισθηματική δοκιμασία. Μās έκανε κι εμάς «νά όργιστούμε και ν' άρχίσουμε πάλι από τήν άρχή». Άλλιώς.

Νίκος Φίλης

ΚΙΚΗ ΔΗΜΟΥΛΑ

*Νά άντέξεις είναι τό ζητούμενο
κι όχι νά καταλάβεις
Ήχος άπομακρύνσεων
Έκδόσεις Ήκαρος
Άθήνα 2001*

Μέ τή συλλογή *Ήχος άπομακρύνσεων*, η Δημουλά κατάφερε στό έβδομήντα της χρόνια νά μās μεταδώσει για άλλη μιá φορά τήν πολύτιμη αίσθηση ότι η ποίηση πεισματικά έπιμένει νά νικά –άκόμα και όταν προσποιείται πώς νικείται– τή φθορά και τόν θάνατο.

Η Δημουλά άνοίγει και πάλι τήν κοιλιά του χρόνου, πετάει μακριά τά κουρδιστήρια του βάζει στή θέση τους μικρά περίτεχνα όδοντωτά γρανάζια μνήμης. Του έπιβάλλει νά κτυπάει στόν ρυθμό της.

Η Δημουλά κοιτάζεται και πάλι στόν καθρέφτη της, όπως κοιτάχτηκε στή συλλογή *Χαΐρε Ποτέ* (1988), (*μήν πούν πώς ξεναγώ σ' έρείπια καθρέφτη*) όμως τώρα έπεκτείνοντας τόν αυτοσαρκασμό στό απώτατα όρια του βλέπει τό πρόσωπό της πιά σαν *λαϊκό μαγέρικο*. Νά μην γελαστείτε. Μήν πείτε πώς αυτό είναι μιá παραδοχή, ότι είναι μιá παραίτηση πού όμολογείται άπλως. Μήν κάνετε όπως οι μικροπρεπεΐς, οι ελάχιστοι γενναιόδωροι, όσοι ποτέ τους δέν αγάπησαν και περιμένουν ακριβώς νά άντλήσουν κουράγιο από τό μεγαλείο αυτών πού έχουν τήν δύναμη νά βλέπουν στόν καθρέφτη. Και προπαντός νά μην ξεχνάτε πώς άπ' αυτή τήν τόλμη του κοιτάγματος μέσ στόν καθρέφτη γεννήθηκε ό λυρισμός για νά προσφέρει άνάως τήν παραμυθία στό πάθη τής ψυχής και άλλοτε μιá πολύτιμη *ψευδαίσθηση άθανασίας*.

Στόν *Ήχο των άπομακρύνσεων*, εκτός από τόν καθρέφτη της, κοιτάζεται και μέσα στή λύπη της και άφου τήν αναθεωρεί, βάζει στή θέση της μιάν άλλη λύπη, αυτή πού έμπεριέχει τό άπόσταγμα τής έμπειρίας για τόν «ρυθμό» –είναι άναπόφευκτοι οι συνειρμοί με τό αρχιλόχειο *γίνωσκε οίος ρυσμός άνθρώπους έχει*– πού διέπει τά άνθρώπινα:

Κακῶς σπεύδεις νά προμηθεύσαι
μεγάλο μήκος λύπης.
Θά σοῦ περισσέψει
διότι ὀλόκληρο, ὅλο μαζί
τίποτα δέν χάνεται
Διαρκῶς θά ὑπολείπεται κάτι δικό του
ἀκόμα νά χαθεῖ

.....
Ὅλα
ἀργή ἀργή ἀπάλεια σαδιστική τά γέννησε.
«Λίγο λίγο ἀντίο»

Στόν Ἦχο τῶν ἀπομακρύνσεων τό κοίτασμα πού
ἀνασύρεται στήν ἐπιφάνεια, μέ τίς ἀκετέργαστες πέ-
τρες καί τούς πολύτιμους λίθους, προσφέρεται στόν
ἀναγνώστη ὡς στάση ποιητική καί φιλοσοφική, πού
ἀναδιώνει μέ τόν τρόπο τῆς ποίησης τήν πολυσυλλε-
κτική εἰκόνα τῶν ἐμπειριῶν τῆς ζωῆς χωρὶς τήν πα-
ρεμβολή λογοκριτικοῦ χαρακτήρα ἀξιολογήσεων:

Ἐξάλλου ἄς μὴν κρυβόμαστε.
Κάθε ἀλήθεια δέν εἶναι ὄλη χρυσός
μῆτε ὄλο πολύτιμοι λίθοι
«Ἀληθινή ἀπάντηση»

Μήπως καί ὁ Καβάφης ὅταν ἔγραφε μέ τόν δικό
του ἀλληγορικό τρόπο στό ποίημα «Ἀπό ὑαλί χρω-
ματιστό» (Τίποτε –τό ταπεινόν ἢ τό ἀναξιοπρεπές–
δέν ἔχουν κατ' ἐμέ¹ τα κομματάκια αὐτά –ἀπό ὑαλί
χρωματιστό. Μοιάζουνε τούναντίον –σάν μιὰ διαμαρ-
τυρία θλιβερή– κατά τῆς ἀδικῆς κακομοιρίας τῶν
στεφομένων), δέν συνηγοροῦσε ὑπέρ μιᾶς ἀνάλογης
ποιητικῆς γενναιοδωρίας ἀπέναντι στά «εὐτελή»;

Μέσα στήν ποιητική τῆς μηχανῆς ἡ Δημοῦλα, παρέ-
χει γιά ἄλλη μιὰ φορά φιλόξενη στέγη σάν ἀνέστια
ὄνειρα, ὅταν τά βλέπει νά περνοῦν σκυφτά –καί τήν
ἴδια ὥρα μέ τεταμένες τίς αἰσθήσεις ἐνωτίζεται ἀπό
τό μέλλον τήν ἐνσταση αὐτῶν πού εἶναι ἔτοιμοι νά
διαπιστώσουν κόπωση θεμάτων («Ἀντιγραφεῖς αἰσιο-
δοξίας»):

Ἐνῶ τώρα τί; Ἀπουσία οἴστρου ὅπως λές
Ἐνα δνὸ ὄνειρα ξανά
ἀπό τελείως ὄνειρο πάλι ἐξαρτημένα
πάλι κάποιο ἄγαλμα ἐμπνεύσεως ψυχρῆς
ἀπό τελείως μάρμαρο ξανά φερμένης
καί πάλι ἐκεῖνη ἡ θάλασσα μπροστά μου
ἀνοιχτή στήν τελευταία μου σελίδα.

Ἴδού λοιπόν, τό ποίημα ἀνοίγει τό καπάκι του καί
αὐτοαναλυόμενο ἀποκαλύπτει τά ὑλικά πού τό γεν-
νοῦν: ὄνειρα, ἀγάλματα καί θάλασσα. Δέν πρόκειται
ὅμως ἀκριβῶς γιά ὑλικά: γιά ὄπλα πρόκειται, πού
πολεμοῦν τόν χρόνο: τά ὄνειρα, γιά νά εἰσβάλλουν
στό πραγματικό καί γιά νά δικαιώνουν μιάν ὑπαρξή

πού μόνιμα στενάζει μέσα στά ὄρια τῆς κάμαρας
ἐνός σπιτιοῦ, τά ἀγάλματα, γιά νά ἐκδικοῦνται τή
φθορά, οἰκεία καθὼς τῆς εἶναι μέ τήν ἀκίνησία τους
καί μοιάζουνε σάν τά ἄλλα πρόσωπά της καί ἡ θά-
λασσα, ἡ ἀέναη κίνηση, μιὰ ὑπόσχεση ἐλευθερίας καί
αἰωνιότητος, πού οὐδέποτε ἐκπληρώνεται, ἀλλά μπο-
ρεῖ νά τήν προγεύεται κανεὶς καί ὡς ὑποσχόμενη
αἴσθηση.¹ Αὐτό θά πρέπει νά ἔχουν ὑπ' ὄψη τους
ὄσοι διαγιγνώσκουν αὐτοσαρκαστική παραδοχή καί
μόνο στούς στίχους πού πιό πάνω παρατέθηκαν: ὅτι
ἡ ποίηση εἶναι γιά τήν Δημοῦλα ὁ χώρος τῆς ἀντί-
στασης σέ μιὰ ζωὴ πού ἀποδείχτηκε πολύ μικρὴ γιά
νά χωρέσει τόν χειμάρρο μιᾶς αἴσθησης –ἄλλη τήν
λένε ἐμπνευση καί ἄλλη δαιμόνιο ποιητικό– πού
ἀσφυκτικά μονίμως. Αὐτό ἀποκαλύπτουν οἱ στίχοι
πού ἀκολουθοῦν ἀπό τό ἴδιο ποίημα:

Καί μήπως εἶμαι σίγουρη ὅτι τά ἔχω δεῖ κι αὐτά
πῶς δέν μοῦ τά ἔδειξε ἀπλῶς ξεφυλλίζοντάς με
ἄλμπουμ ἐμμονῶν δάκτυλος πάλι:

ὄχι ὄχι τήν τελευταία μου σελίδα
τσακισμένη, αὐτὴν ναι, εἶμαι σίγουρη
τήν εἶδα.

Ἐξ ἄλλου καί στό ἄλλο ποίημα αὐτοαναφορικότη-
τας («Πάλι σέ συγχωρῶ») ἀπό τήν ἴδια συλλογὴ
αὐτό ἀκριβῶς ἐν κατακλείδι ὁμολογεῖται, πῶς δηλα-
δὴ ἡ ποίηση εἶναι ὁ τρόπος νά ἀντιστέκεται κανεὶς,
καθὼς ἐδῶ διαπιστώνεται, πῶς ἡ θεματική τῆς ποίη-
σης ἐπαναλαμβάνει τὴ θεματικὴ τῆς ζωῆς, μέ στόχο
νά κάνει τήν ζωὴ ἀνεκτὴ ἐπιστρέφοντάς της ἐπεξερ-
γασμένο ποιητικά καί λειασμένο τό αἰχμηρὸ καθημε-
ρινὸ δίωμα:

Μέ καταγγέλλουν
ἡ ἀνανέωση καί ἡ ποικιλία
πῶς διακινῶ μαγατιάτικες μεγάλες
ἐπαναλήψεως ποσότητες
μέ ἀποτελεσμα νά εθίζεται ἡ ἀνία

Θά διαμαρτυρηθῶ προκαλώντας βέβαια
νέα θύματα ἐθισμού μιὰ καί ὄλες
ἀνά τήν ὑφήλιο οἱ διαμαρτυρίες
μαγατιάτικη ἐπανάληψή τους διακινοῦν

1. Βλ. καί τό ποίημα «Συμπληγάδες συγκρίσεις»:
Τί λυπᾶσαι, χρυσόψαφα εἶναι
οὔτε πού γνώρισαν θάλασσα ποτέ τους.

Μὴν τό λές. Καί μεῖς τί τάχα γνωρίσαμε;
Κι ὅμως τό νοσταλγοῦμε αὐτό τό διόλου.

Πράγματι μόνο από αυτό τό μαγαζί
τῆς ἐπαναλήψεως νύχτα μέρα ἀνοιχτό
ψωνίζει ἡ ψευδαίσθηση εἶδη ἀθανασίας

.....
Στὴν ἀναζήτηση θά μου πεῖς στὴν ἀναζήτηση
βρίσκεται τό καινούργιο.

Ἄχ, μεταμφιεσμένη ἀναζήτηση εἶναι
τό ἀποδιοπομπαῖο ἐκεῖνο ἴδιο

Ἄναζήτηση ἐνός ἐκ νέου πάλι
πάλι σέ συγχωρῶ
πάλι σέ ὄνειρεύτηκα
αὔριο πάλι αὔριο
θά σοῦ τό ξαναπῶ
πάλι θά μου ζητήσεις
λογικὴ ἐξήγηση
πάλι θά σοῦ ἐξηγήσω ὅτι
νά ἀντέξεις εἶναι τό ζητούμενο
ὄχι νά καταλάβεις

Αὐτὴ ἡ ἀνοχτὴ (πάλι θά σοῦ ἐξηγήσω ὅτι –νά
ἀντέξεις εἶναι τό ζητούμενο– ὄχι νά καταλάβεις), γί-
νεται πράξη σέ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς συλλογῆς. Πρό-
κειται γιὰ τὴν πείσμονα ἀντίσταση σέ κάθε εἶδους
παραίτηση. Νά χαίρομαστε πού ἡ Δημουλᾶ ἐπιμένει
νά χαρίζει ἀκόμα στὸν ἑαυτό της, καὶ ἐξ ἀντανακλά-
σεως στὸν ἀναγνώστη της, τὴ χαρὰ ἐνός ἐρωτικοῦ
διώματος πού ἐκπληρώνεται στὰ ὄνειρα καὶ ἀναπα-
ράγεται μέσα στὸν χῶρο τοῦ ποιήματος ἔστω καὶ
ματαιωμένο, γιατί ὁ ἐρωτας ὑπάρχει ἀκόμα καὶ ἐκεῖ
πού ἀκυρώνεται σάν μιὰ πεισματάρικη αἴσθηση πού
ἀντιστέκεται στὴν ὅποια φθορὰ καὶ ὅταν ἡ ζωὴ καὶ
ἡ βιολογία τοῦ κλείνουν τὴν πόρτα, αὐτὸς τρυπώνει
στὰ ὄνειρα καὶ ἀπὸ κεῖ στό συγκοινωνοῦν δοχεῖο
τῆς ποιητικῆς ἐμπειρίας:

Ἵταν πιά ζήτησα λογαριασμό γιὰ νά πληρῶσω
ἀγανάκτησα. Ὑπέρογκος κλέφτης.
Ἵνα ἀπλό σερβίρισμα αἰσθήσεως
καὶ μου τό χρεώνει τώρα τό ὄνειρο
τάχα πῶς ἦτανε μέ ἀγκάλιασες.

Τί αἰσχροκερδές φάντασμα ἢ ἀπόλαυση.
(«Νηστίαμο»)

Ἡ ἀπεγνωσμένα γενναία ποιητικὴ κατάδυση στὰ
ἐγκατα τῆς ἐρωτικῆς ἐπιθυμίας συνυπάρχει μέ τὴν
πικρὴ διαπίστωση ὅτι ὁ μόνος βέβαιος γόνος τῆς
ἐρωτικῆς συνεύρεσης εἶναι ἡ μοναξιά:

Κι ὅμως ἀπὸ τῆς ἐκπληρώσεως τὴν ἔνωση
γεννήθηκε ἕνα σκιαγμένο πλάσμα διωχτικό
μοναξιά τούνομα. Κι εἶναι μυστήριο πῶς

ἐνῶ οὐδεὶς τὴν ἐπεδίωξε
ποτέ δέν συννευρέθη μέ κανένα
πολλαπλασιάστηκε. Ὡς ἐκ τούτου λένε ἐξεδιώχθη
ἀπὸ τὸν ἔρωτα ὁ παράδεισος.
«Οἰκολογικό»

Δέν λείπει ἀπὸ τὴ συλλογὴ καὶ ἡ ἐπικλήση στὴ
γλώσσα, τὴ μόνη μοῦσα τῆς ποιήσεώς της· στὴν ἐπί-
κληση αὐτὴ ἐγγράφεται, χαλιναγωγημένη καὶ ὑπαινω-
πτικὴ, καὶ μιὰ ἀγωνία γιὰ τό γλωσσικό μας μέλλον:

Σέ προσκυνῶ γλώσσα πολλά τά θαύματά σου

.....
Ἵμέτρητα τά θαύματά σου, γλώσσα
γερονᾶς ἐντός μου καὶ ὅλα πού νά τά θυμᾶμαι.

Ἵχάριστοι δέν εἴμαστε ἀλλὰ
μέμνησο τοῦ φόβου μας πού
ὡς ἀπληροφόρητος οὐδέποτε ἰάθη.
«Τυφλό σύστημα ἐπαφῆς»

Τέλος, ἀπὸ τό οἰκεῖο στὴν ποιητικὴ της στοιχεῖο
τῆς ἐπικαιρότητας, αὐτὴ τὴ φορά ξεχωρίζει ἢ φιλάν-
θρωπη, ἀνταποδοτικὰ ἀφιερωματικὴ στὸν πλάνητα
μετανάστη πού παίζει ἀκορντεόν, «Ἐξαγορά»:

.....
Χαρτονόμισμα ρίχνω. Ὅχι γιατί εἶμαι
πλούσια γεννημένη νά ἐλεῶ ἀφ' ὑψηλοῦ
Ἵσως γιὰ νά παίρνει εὐκολότερα
τὴν πράξη μου ὁ ἀέρας
Ἵσως καὶ γιὰ νά παρατείνεται ἢ μελωδία
ἀφιερωμένη τώρα ἀποκλειστικά
στῆς ἐξαγορᾶς τά ὄντα.

Πάντως ἕνα συμπάσχον χαρτονόμισμα
μιὰ ξένη εἶμαι κι ἐγὼ σ' αὐτό τὸν κόσμο
ἀπὸ τὸν ἐπόμενο ἦρθα
καὶ στὸν προηγούμενο θά ξαναγυρίσω
μόλις πετάξει κέρμα στοὺς μετανάστες
ὀδόντες μου ὁ καιρὸς.

Μακάρι νά μπορούσαν οἱ πλάνητες ὀργανοπαῖχτες
νά ἐνωτισθοῦν καὶ αὐτοὶ τοὺς ἦχους τῶν ἀπομακρύν-
σεων πού ποίηση σέ γλώσσα ἐλληνικὴ μεταμορφώνει
μαγικά σέ ἦχους ἐγγυτήτων.

Τασούλα Καραγεωργίου